

MARIETA ADAM CHIPER

VECHI
ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI
CA IZVOR ISTORIC

SILEX

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

**VECHI ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI CA
IZVOR ISTORIC**

MARIETA ADAM CHIPER

Coperta și ilustrația: Corneliu Munteanu
Tehnoredactare computerizată: Laurențiu Horea Popescu

Consilier editorial: Teodor Laurențiu Popescu
Doctor în istorie

© SILEX, Casă de Editură, Presă și Impresariat S.R.L.

ISBN 973-97927-0-7

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

**VECHI
ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI
CA IZVOR ISTORIC**

MARIETA ADAM CHIPER

SILEX
Casă de Editură, Presă și
Impresariat
București • 1996

<https://biblioteca-digitala.ro>

Tipar executat la:

mini
print

Calca Plevnei 136, sect.6, Bucuresti
tel. 6384035, 6386190

CUVÂNT ÎNAINTE

Cu mult înainte de începerea elaborării acestei lucrări însemnările marginale de pe vechile manuscrise și cărți românești au constituit o preocupare temporară sau constantă a unor specialiști consacrați și a unor intelectuali din mediul urban sau rural, animați de focul sacru al cercetării și cunoașterii.

Vechile însemnări oferă informații și permit observarea dezvoltării societății românești în diferitele ei aspecte – de la istoria politică, economico-socială – cu factorul demografic – la evoluția limbii române, a mentalității, la manifestarea unor fenomene naturale, calamități și epidemii, deci, seismologie, astronomie, medicină populară etc.

Desigur, vechile însemnări românești nu au valoare egală, în timp, pentru toate aspectele istoriei umane și pentru istoria altor discipline științifice. Uneori datele furnizate sunt de importanță secundară; alteori ele dețin un rol prioritar, încă insuficient cunoscut sau exploatat științific. În majoritatea cazurilor ele își mențin importanța ca sursă pentru istoria societății românești până în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Descifrarea, culegerea, publicarea și valorificarea vechilor însemnări românești nu este încheiată. Eforturilor remarcabile, care au succedat cercetările marelui savant Nicolae Iorga, din preajma primului război mondial și din perioada interbelică, li s-au adăugat, în ultimile decenii, un impresionant număr de contribuții deosebite – o adevărată direcție nouă de cercetare – în care s-au conjugat benefic pasiunile pentru cunoaștere ale bibliotecarilor, istoricilor, muzeografilor, arhiviștilor, filologilor și altor specialiști.

În elaborarea acestei lucrări – care a fost susținută ca teză de doctorat – am beneficiat de efortul marilor mei predecesori ca și de cel al colegilor animați de aceeași dorință de cunoaștere. Baza documentară a fost asigurată și prin îndelungate investigații – mai întâi sub îndrumarea de înaltă calificare profesională a doamnei dr. Aurora Ilieș – apoi, proprii, în Biblioteca Academiei Române, Biblio-

teca Națională, Biblioteca Patriarhiei Române și a Sfântului Sinod etc. În cadrul unor scurte stagii de documentare am putut consulta, de asemenea, fonduri de carte veche românească în Bulgaria (Sofia, Veliko-Târnovo) sau Federația Rusă (Moscova, Sankt-Petersburg).

Intenția acestei lucrări este de a demonstra că vechile însemnări prezintă un potențial deosebit și în mare măsură nevalorificat pentru cunoașterea societății românești spre sfârșitul evului mediu și în perioada premodernă ca și pentru istoria altor discipline științifice.

Dacă am reușit să sporesc interesul și simpatia, dacă nu chiar pasiunea pentru fascinanta "lume a însemnărilor" – această istorie "vie", percepută sub cele mai diverse și neașteptate ipostaze ale cunoașterii – pot avea satisfacția că mi-am atins în bună măsură obiectivul propus.

Doresc să adresez călduroase mulțumiri celor care, în diferitele biblioteci și arhive din țară și de peste hotare, mi-au facilitat accesul la cercetarea însemnărilor, precum și specialiștilor din diferite domenii – cu pasiune comună pentru cartea veche – cu care am făcut schimb de opinii, care m-au stimulat și încurajat în preocupările mele științifice.

Un gând de recunoștință pentru unii profesori și specialiști cărora am avut bucuria să le fiu studentă, sau mai tânără colegă la Institutul de Istorie "N.Iorga", care m-au inițiat în tainele cercetării izvoarelor medievale românești sau m-au sprijinit la susținerea tezei de doctorat. Mă refer, firesc, mai întâi la regretații: Aurelian Sacerdoțeanu, Emil Vârtsu, Damian Bogdan, Sașa Caracaș, Damaschin Mioc și alții. Mă gândesc, de asemenea la acad.Ștefan Ștefănescu – conducătorul tezei mele de doctorat, la dr.Aurora Ilieș, dr.Paul Cernovodeam, prof.dr.George Mihăilă, dr.Alexandru Duțu, dr.Florin Constantiniu, dr.Ludovic Demeny, la întregul sector de "izvoare medievale" în care am cunoscut specialiști de înalt profesionalism și buni colegi.

Exprim, de asemenea, gratitudinea față de conducerea Institutului de Istorie "N.Iorga" și Editurii "Silex" pentru sprijinul acordat în publicarea acestei lucrări.

În sfârșit, doresc să-mi exprim recunoștința pentru interesul și suportul moral de care am beneficiat din partea membrilor familiei mele și în mod deosebit față de părinții mei, Constanța și Vasile Adam, cărora, fie-mi permis, le dedic rodul acestor strădanii științifice.

Dr. Marieta Adam Chiper

P R E F A Ț Ă

Istoria ca știință are în vedere ansamblul experienței umane. Ea se preocupă de comportamentele economice, ca și de cele sociale, de raporturile dintre om și spațiul locuit de el, de manifestările culturale, de psihologia, de mentalitatea lui; cu alte cuvinte, de felul lui de a gândi și de a simți. Istoricul este chemat să stabilească relațiile multiple dintre aceste domenii ale cunoașterii, relații din care rezultă regularități, tendințe, procese, care îi activează pe oameni.

Lărgirea sferei de cunoaștere a istoriei implică apelul la noi categorii de izvoare, care să-i aducă istoricului informațiile de care are nevoie, care să-l ajute la extinderea continuă a orizontului de cunoaștere, la înțelegerea realității istorice în complexitatea ei.

Marieta Chiper, formată ca cercetător în celebrul Institut de Istorie "N.Iorga" scoate în relief, în lucrarea de față, valoarea vechilor însemnări românești ca surse istorice. Este o zonă a cunoașterii asupra căreia N.Iorga a atras atenția, el cel dintâi. Ideea savantului avea să rodească. În ultimii ani, îndeosebi, au fost întreprinse în această direcție investigații cu rezultate de cel mai mare interes științific. Marieta Chiper continuă seria unor nume ilustre: Ilie Corfus, Damaschin Mioc, Gabriel Ștrempel, Aurora Ilieș, Paul Cernovodeanu, Paul Binder, Florian Dudaș, C.Mălinaș ș.a.

În lucrarea ei, ce încununează un efort creativ de mulți ani, Marieta Chiper aduce, pe de o parte, un bogat material inedit, cules din marile biblioteci din București și alte centre din țară, ca și din unele biblioteci și arhive din Bulgaria și Rusia; întreprinde, pe de altă parte, o sistematică analiză istorică a informațiilor cuprinse în vechile însemnări românești și atrage atenția asupra necesității realizării unui Corpus național de însemnări istorice, veri-

tabilă bancă de date istorice. Acestea îmbogățesc și rectifică, în multe cazuri, informația furnizată de alte izvoare istorice.

Pornind de la faptul că actul de cunoaștere istorică este totdeauna un act de reconstituire și că faptele istorice își dobândesc calitatea prin integrarea lor în sistemul de cunoaștere asupra trecutului, iar cunoașterea istorică este, ca orice cunoaștere conceptuală, autoarea nu s-a mulțumit cu o simplă enumerare și clasificare a însemnărilor vechi românești, ci a căutat să pătrundă în mecanismul cercetării istorice, adică în mecanismul convertirii izvoarelor percepute static în izvoare percepute dinamic. Or, se știe că, mecanismul investigației izvoarelor este declanșat de întrebările pe care și le pune istoricul.

Prima problemă pe care și-a pus-o autoarea lucrării a fost o ierarhizare cât mai ingenioasă a importanței factorilor determinanți ai proceselor istorico-economice, a factorilor intelectuali și psihologici – ca și urmărirea jocului acestora în determinarea faptelor și proceselor istorice.

Lucrarea începe prin a sublinia valoarea vechilor însemnări românești ca izvor pentru istoria economică și socială, cu alte cuvinte, a unor aspecte esențiale pentru cunoașterea civilizației românești în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea, adică din perioada de tranziție de la societatea medievală la cea modernă. Este vorba de informații cu privire la stăpânirea funciară, producția agricolă, categorii sociale, dări, monedă, prețuri, circulație monetară, metrologie istorică, politica economică a unor domni, meșteșuguri, organizarea muncii, căi de comunicație, mijloace de transport etc. Însemnările cu informații directe, economice, ca expresie a unor necesități sau observații cotidiene, indică, în unele cazuri, tendințe noi, transformatoare în evoluția economică și socială.

Un al doilea domeniu, caracteristic pentru civilizația unei națiuni și despre care însemnările dau informații, care merită toată atenția, este cel al vieții politice, al guvernării interne, al raporturilor dintre factorii puterii, al mișcărilor protestatate cu caracter social și religios.

Mecanismul vieții politice interne a fost influențat de conjuncturile politico-economice internaționale. Însemnările de pe vechile cărți cuprind date despre raporturile Principatelor Române cu

Poarta otomană, se referă la aspecte concrete ale confruntărilor militare din spațiul românesc, la regimurile de ocupație străină și la rapturile teritoriale din trupul țării. Nu lipsesc nici reflecțiile de mare luciditate politică, transmise ca învățăminte pentru urmași.

Un al treilea domeniu, definitoriu pentru nivelul intelectual al unei națiuni, reflectat în însemnările vechi românești este cel al vieții culturale (știință, religie, artă). Se întâlnesc informații importante cu privire la categoriile de posesori și cititori de carte, printre aceștia aflându-se domnul țării și membrii familiei domnești, reprezentanți ai clerului mirean și mănăstiresc, mici boieri și dregători, meșteșugari și negustori; sunt prețioase datele despre circulația și prețul cărții, îndemnurile de a pătrunde și de a urma învățătura cărții.

Mentalul colectiv, psihologia de masă și cea individuală, comportamentul uman, aflate în strânsă legătură cu sistemul socio-economic și nivelul dezvoltării culturale, își găsesc și ele reflectarea în însemnările de pe vechile cărți, înlesnind mai buna cunoaștere a forțelor care îi activează pe oameni.

Direcții de cercetare actuală, cum sunt demografia istorică, climatologia, seismologia, ecoistoria beneficiază și ele de informațiile furnizate de însemnările de pe vechea carte românească, lucrarea realizată de Marieta Chiper probând ideea că în perioada cuprinsă între secolele XVII și XIX, ca, de altfel, în orice etapă concretă a dezvoltării istorice s-au manifestat legături și interacțiuni strânse și continue între mediul geografic și factorii economici, politici, demografici, culturali.

Nu ezit să consider această lucrare ca o contribuție științifică valoroasă, care recomandă un istoric de vocație, deschis noului în știința istoriei și în metodologia de cercetare științifică. Lucrarea, onorând numele autoarei, cinstește, totodată, instituția în care ea își desfășoară activitatea, probând înaltele exigențe științifice care tronează în principalul Institut de istorie al țării.

Acad. Ștefan Ștefănescu

București, 14 oct.1996

CAPITOLUL I

CONSIDERAȚII GENERALE. ISTORIOGRAFIE. PROBLEMELE DOCUMENTĂRII, TIPURI DE ÎNSEMNĂRI

Însemnările de pe manuscrise și cărți constituie un fenomen tot atât de vechi ca și apariția unor suporturi materiale maleabile – papyrus, pergament, hârtie etc. – pentru scriere. Proporțiile acestui fenomen care a condus la nașterea unei categorii speciale de surse istorice și importanța acestui tip de surse pentru cunoașterea unei anumite epoci au avut determinante proprii. Este suficient să menționăm că, în fapt, fenomenul nu a încetat nici în cadrul societății contemporane dar valoarea acestor însemnări pentru cercetarea celei mai noi perioade istorice nu prezintă aproape nici un fel de interes. În fond, deducțiile cele mai simple conduc la concluzia că valoarea însemnărilor ca sursă istorică depinde de timp și spațiu, deci de specificul unei societăți într-o anumită etapă, de raportul cu numărul și valoarea altor surse istorice. Nu începe îndoială că însemnările reprezintă un tip deosebit de surse istorice, dar interesul pentru acesta poate scădea în prezența abundenței altor tipuri de izvoare mai importante. Amintim astfel că în cadrul colecției *Typologie de sources du Moyen Âge Occidental*, inițiată și patronată de Institutul de istorie medievală a Universității catolice din Louvain, a fost proiectată editarea a 77 fascicole (între 1972-1984 au fost publicate 42 fascicole). Conform unui catalog al editării acestei colecții, pe care l-am putut consulta cu ani în urmă, nici una dintre aceste fascicole privind sursele istorice ale lumii occidentale medievale dintre anii 500 și 1500 nu include însemnările. Faptul este explicabil, între altele, pentru că, la sfârșitul perioadei avute în vedere, cartea tipărită se afla la începuturile sale și, implicit, însemnările pe carte nu ajung să se constituie încă într-o categorie importantă, aparte, de surse istorice. Destrămarea timpurie a realităților medievale occidentale și conservarea în bune condiții a numeroase alte categorii de izvoare a determinat însă ca, și în continuare, însemnările pe cartea veche să dețină o importanță mult limitată ca sursă istorică a lumii premoderne occidentale.

În cazul societății românești, însă, condițiile dezvoltării istorice și particularitățile vieții culturale și spirituale au imprimat fenomenului scrierii pe marginea cărților proporții remarcabile, asigurând însemnărilor românești de pe vechile tipărituri și manuscrise un loc distinct între izvoarele istoriei noastre referitoare la perioada cuprinsă între feudalismul dezvoltat și până în primele decenii ale epocii moderne.

Provenite de la mii de persoane de pe întreg cuprinsul țării, însemnările au o încărcătură emoțională, umană mai pronunțată decât multe alte categorii de izvoare. Ele apropie oameni de mult dispăruți, cu unele dintre preocupările lor, cu gradul lor diferit de cultură și de înțelegere a evenimentelor politice, sociale, a fenomenelor naturii. Autorii însemnărilor devin pentru specialist, dar și pentru oricare dintre cititori, o armată de observatori care semnalează fapte și consemnează date ce nu surprind poate, de cele mai multe ori, fenomenul istoric în ansamblu, dar mijlocesc – ceea ce alte izvoare istorice oferă cu zgârcenie și de obicei indirect – contactul cu viața cotidiană, cu receptarea diferitelor evenimente de către contemporani, cu mentalitatea acestora.

Reunite, însemnările de pe cartea veche constituie de fapt un imens jurnal colectiv al istoriei noastre – o istorie scrisă "de cei mici" – cum spunea Nicolae Iorga¹.

Însemnările prezintă interes nu numai pentru cercetarea istoriei politice, economice, sociale și culturale, ci și pentru genealogie, demografie, filologie, astronomie, seismologie, agronomie, meteorologie, medicină, farmacie etc.

Notele marginale ale succesivilor proprietari și cititori demonstrează o intensă circulație a cărții între cele trei țări române, ceea ce constituie o expresie a unității cultural-spirituale a românilor peste granițele nefirești ale timpului. Aceasta a jucat un rol deosebit în afirmarea culturii unitare premoderne și în consolidarea unității limbii române. Spre exemplu, însemnările ne permit să constatăm că lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* (Iași, 1698) a circulat în întregul spațiu românesc. Lucrarea a ajuns în Transilvania la scurt timp după apariție și tot aici, la numai cinci ani de la publicare, în 1703, se înregistrează și prima copie manuscris a acestei cărți. O circulație deosebită în spațiul românesc a cunoscut *Cazania lui Varlaam* (Iași, 1643) și *Îndreptarea Legii* (Târgoviște, 1652). De asemenea, lucrări laice sau bisericești transilvănene sunt semnalate în Moldova și Țara Românească.

Însemnările de pe cartea veche permit să se constate că, dacă la început autorii lor erau clerici sau membri ai familiilor boierești, în a doua parte a epocii la care ne referim se înregistrează o creștere accelerată a posesorilor de carte provenind din rândul meșteșugarilor și din alte categorii sociale, ceea ce reflectă atât modificările în structura economico-socială, cât și progresul științei de carte. Alături de foarte mulți dintre posesorii de carte, ajunși sub lupa istoricului doar prin mesajul pe care-l transmiteau pe carte, însemnările prilejuiesc întâlniri cu figuri marcante ale vieții politice și culturale ale epocii.

În lumina însemnărilor, cartea constituia – la propriu și la figurat – un obiect de mare preț. Cartea se bucura în epocă de o considerație morală deosebită, manifestându-se convingerea că și generațiile viitoare vor nutri aceeași grijă față de cărți, că acestea sunt destinate unei existențe de veacuri, constituind o punte de legătură între oameni în spațiu și mai ales în timp.

Această certitudine este cea care a generat de fapt, și în primul rând, însemnările și nu o eventuală lipsă de hârtie. Se degajă convingerea că mesajele, odată încredințate cărților – transformate în registre ad-hoc de stare civilă sau în fișier biografic, în loc pentru consemnarea unor evenimente și fenomene, de notare a numelui unui cititor sau posesor – acestea vor străbate timpul și nu se vor uita. De aici și formula care revine ca un leit-motiv în majoritatea însemnărilor "să se știe că..." sau "să se știe când...".

În afară de aceste aspecte importante ale istoriei noastre culturale, însemnările concură la reconstituirea situației politice și economico-sociale, confirmând și completând celelalte izvoare istorice.

Însemnările nu furnizează de regulă informații majore de istorie politică, dar ele oferă întregiri și unele precizări care scapă altor izvoare istorice și, pe de altă parte, reflectă impactul provocat de evenimente asupra contemporanilor.

Imaginea istoriei politice, așa cum se oglindește în însemnările din perioada menționată, este apăsătoare, fiind dominată de deselezmăziri și confirmări de domni – majoritatea preocupați să adune avere – de numeroasele confruntări militare ale puterilor vecine și de ocupațiile militare succesive. Intrarea sau plecarea trupelor străine, ocupațiile militare, devin pentru autorii însemnărilor elemente suplimentare de datare.

Un interes special, după părerea noastră, îl prezintă însemnările pentru istoria economică, mai exact pentru istoria agriculturii, ca și, într-o măsură, pentru istoria prețurilor și a circulației monetare.

Tot pe baza însemnărilor se poate stabili numărul și intensitatea cutremurelor de pământ, se poate aprecia teroarea exercitată de periodicile epidemii de ciumă și holeră, ca și efectele demografice ale acestor cumplite boli.

Un mare număr de însemnări a fost generat de înregistrarea unor fenomene astronomice și meteorologice deosebite. Notele marginale de pe vechile cărți și manuscrise au conservat, de asemenea, rețete medicale, chimice și chiar culinare, meditații filozofice, note contabile și inventare dintre care unele nu sunt simple curiozități ci prezintă un interes real pentru diferitele domenii ale cunoașterii și cercetării.

Importanța însemnărilor – de mult recunoscută de cercetători – a făcut ca în decursul deceniilor, o parte considerabilă a acestora să vadă lumina tiparului în articole speciale din diferite publicații, în bibliografiile cărților și manuscriselor vechi românești, ca și în volume cu caracter general sau tematic, consacrate exclusiv punerii în circuitul științific a acestei categorii de surse istorice.

De fapt, primii cititori ai însemnărilor au fost chiar contemporanii celor care făceau notele și reflecțiile marginale, iar primele preocupări pentru transcrierea, retransmiterea și chiar pentru selectarea și analiza conținutului însemnărilor, în vederea formulării unor observații sau concluzii, nu constituie un privilegiu al ultimului secol, ci au o vechime mult mai mare concretizată în... noi însemnări. Înainte de a ilustra prin câteva exemple această afirmație, menționăm că, după părerea noastră, vechile însemnări au fost consultate și prelucrate de autorii unor izvoare narative, inclusiv de către unii dintre marii noștri cronicari. Astfel, considerăm că, o parte din aceste izvoare istorice nu puteau rămâne nevalorificate de Miron Costin – atunci când a cules "știri prin mănăstiri"², pentru a reconstitui trecutul poporului său.

Citirea și retranscrierea unor însemnări – având diferite motivații – sunt clar atestate în numeroase rânduri, uneori cu perpetuarea sau introducerea unor elemente eronate.

O insuficientă exersare a atenției sau a scrisului determina sau perpetua o eroare, ca în exemplul următor: "La leat 7226 (în 1718) au fost foametea cea mare în zilele lui Dumitrașco voevod. Iar la leat 7219(1711) au bătut Toma <Cantacuzino> Brăila. Acestea văleaturi le-am găsit scrise la o cărticică, ce era scrisă de la acele numite vremi. I proci"³. Un transilvănean nota în secolul al XVIII-lea:

"Am aflat scris la o <într-o> carte de când (au) venit nemții în Țara Ardealului: 1688"⁴, un altul afla, în 1797, dintr-o însemnare – și își nota descoperirea pe o altă carte – data decesului unei rude⁵.

Există și situații în care acești pionieri ai transcrierii însemnărilor notează, într-o formă sau alta, că o fac pentru salvarea sau transmiterea pentru posteritate a acestora și mărturisesc chiar dificultățile întâmpinate – de care cel puțin specialiștii contemporani sunt pe deplin convingși – în descifrarea notelor. Astfel, un asemenea "copist" nota, la capătul mai multor însemnări privind evenimente ale anilor 1766-1782: "Aceste mai sus zise le-am găsit la o carte veche și le-am scris aici într-această cărticică, ca să se afle spre pomenire 1795, fevroarie"⁶. Posesorul unei cărți, după ce transcria, la sfârșitul secolului trecut, o însemnare, adăuga: "Prescrisu de la foaia dintâi, care amu lepădat-o. Și atâta au fost de rău scrisă, încât d-abea amu descifratu slovele scrise"⁷. Atunci când, în 1840, un anonim alcătuia pentru vornicul Toader Negruți o *Însemnare cutremurilor urmati și altele*⁸, care includea evenimente și fapte dintr-o perioadă de peste un secol, era cert – însăși din formularea caracteristică însemnărilor, chiar dacă autorul anonim nu o mărturisește – că manuscrisul reprezenta rodul citirii și transcrierii a numeroase relatări de pe cărți vechi și manuscrise.

Una dintre cele mai interesante activități de acest gen cunoscute nouă ni se pare a fi aceea pe care o desfășura, la sfârșitul secolului al XVIII-lea "Simon popa Ștefan, parohus al Vișeanilor de Mijloc". Preotul maramureșan se dovedește a fi nu numai un asiduu cititor de însemnări; el face în fond o cercetare sistematică a acestor surse pentru a afla evenimentele mai importante ale trecutului – transmițându-ne, în esență, rezultatele lecturilor sale – sau se angajează în parcurgerea însemnărilor provenite dintr-un mare interval de timp pentru a afla dacă un anume fenomen natural mai avusese loc și fusese înregistrat. Iată două fragmente dintr-o lungă însemnare de prin 1799-1800 a acestui adevărat și printre primii noștri precursori: "...*Cuvine-să-se aceasta a ști cum că, cercând și ispitind scrisorile celor mai bătrâni preuți, precum a lui Iusco popa Lup și a altora mai bătrâni, și am aflat cum că, în anul 1710 au fost ciuma ce mare... iară în anul 1799, în ianuarie și în toată iarna aceea, au înghețat apele într-atâta, cât împărăție noastră și alte împărății au scos de prin temnița robi care au fost de perit, și au cercat mările, și nicăire nu s-au aflatu slobodă, fără toate au fost înghețate, și așa robilor li-au dat grație, și așa, cercând în scrisorile cele bătrâne am aflatu că de trei sute de ani n-au fost înghețate apele ca într-această iarnă*"⁹ (subl.ns.).

Reține atenția faptul că autorul acestei note cercetase în mod special cărți și manuscrise din secolele XVI-XVIII pentru a depista însemnări și a le utiliza ca surse de cunoaștere istorică.

Începuturile unei valorificări moderne și sistematice a potențialului de cunoaștere istorică a acestei categorii de izvoare se plasează însă abia la sfârșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru și se caracterizează prin apariția, până în timpul primului război mondial, a unor culegeri și publicații de însemnări care, astfel, încep să intre în largul circuit științific. Savanți de talia lui Ion Bianu și Nicolae Iorga joacă, fiecare într-un anume fel, un rol important în această privință. Atât editarea *Bibliografiei românești vechi*¹⁰, cât și începutul publicării *Catalogului manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei Române* – primul volum a apărut în 1907 iar ultimul, cel de al IV-lea, după șase decenii¹¹ – au facilitat identificarea și au sistematizat referințele la cărțile și la manuscrisele vechi românești fiind – în cazul Catalogului menționat – și prima publicație importantă de însemnări, deși obiectivul lucrării, și al lucrărilor de acest tip, în general, nu era în primul rând să pună în circulație însemnările.

După apariția unor grupaje mai mici de însemnări, la cumpăna dintre secolele XIX și XX¹², vor apare, în primul deceniu al secolului nostru, primele culegeri masive consacrate exclusiv însemnărilor sau în care însemnările dețineau o mai mare pondere. Este vorba de culegerile incluse în colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, editată de Nicolae Iorga. Însemnările sunt prezente și grupate în multe dintre volumele acestei colecții. Mai ales volumele XII, XIII și XV includ, alături de alte izvoare istorice, un număr considerabil de însemnări culese de Nicolae Iorga, de pe o mare parte a teritoriului locuit de români¹³. Un loc aparte ocupă, prin prisma analizei noastre, un volum suplimentar al acestei colecții, conținând o mare cantitate de însemnări maramureșene culese de Ioan Bârlea¹⁴.

Era, de fapt, prima lucrare de proporții consacrată însemnărilor de pe manuscrise și cărți vechi – sunt incluse însemnări și inscripții de pe icoane, pronaosuri etc., dar acestea ocupă un loc minor în economia volumului – și ea prezintă un deosebit interes pentru cunoașterea unor aspecte ale unității economice, sociale și ale altor aspecte ale istoriei regionale a românilor din Maramureș. Tocmai valoarea însemnărilor a impus ca N.Iorga să conchidă într-un scurt cuvânt prefațator la această lucrare că "pe alocuri cetirea sa (a lui I.Bârlea – M.C.)... e discutabilă, ba chiar greșită. Așa cum sunt, aceste mărturii istorice și documente de limbă vor aduce un mare

folos". Marele savant a sprijinit, pe drept, publicarea volumului, căruia i se pot aduce, acum, din punct de vedere al editării critice a izvoarelor și alte, destule, critici. Volumul rămâne însă, până astăzi, una din cele mai importante culegeri de însemnări vechi românești.

În anii următori, până la intrarea României în primul război mondial, editarea unor mici grupaje de însemnări sau a unor însemnări mai importante în publicații periodice – între care și reviste de specialitate ce începeau să dobândească un binemeritat prestigiu, ca "Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice" – începe să constituie o preocupare mai largă¹⁵. Totodată în monografiile și studiile consacrate unor biserici-monumente de arhitectură – începe să se acorde mai multă atenție însemnărilor ca sursă istorică¹⁶.

După primul război mondial, în condițiile efervescentei vieții culturale și științifice a României întregite, se înregistrează și o creștere substanțială a interesului pentru însemnări, atât în privința publicării lor în grupaje, cât și în privința utilizării lor ca surse de informație istorică, în numeroase studii și monografii. În mod deosebit însemnările au fost puse în circulație științifică prin lucrările consacrate unor biserici și mănăstiri¹⁷, dar și în monografiile unor localități¹⁸. Totodată, au fost editate numeroase alte publicații care includeau culegeri de însemnări sau studii care se întemeiau pe această categorie de surse istorice¹⁹.

Au apărut de asemenea și volume de culegeri de însemnări²⁰. O contribuție importantă, în această perioadă, la punerea în circulație științifică a însemnărilor a constituit-o publicarea celui de al treilea volum, în 1931, din *Catalogul manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei*, ca și editarea altor cataloage de manuscrise, între care cel privind importantul fond de la Blaj²¹.

După cel de-al doilea război mondial, îndeosebi în anii '60, au văzut lumina tiparului câteva lucrări care pot fi considerate momente deosebite în lungul proces al punerii în valoare al însemnărilor. Este vorba, în primul rând, de publicarea, de către Gabriel Stempel a unui volum util și de foarte bun nivel științific privind copiștii de manuscrise românești²², de apariția în 1967, a ultimului volum, al IV-lea, citat mai sus, din *Catalogul manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei R.S.R.*²³. În aceeași perioadă apare și catalogul cărții românești vechi din Biblioteca "V.A.Urechia" din Galați²⁴.

Editarea cataloagelor cărții românești vechi din marile biblioteci din țară a înregistrat în anii următori un progres deosebit și trebuie considerată ca una din cele mai importante căi prin care s-a asigu-

studii în domeniul cărții vechi românești și al valorificării însemnărilor, chiar dacă numărul lor este redus.

În 1992, Florian Dudaș a publicat o nouă lucrare consacrată, de altfel, exclusiv însemnărilor⁴⁴.

O lucrare realizată de Constantin Mălinaș - un pasionat cercetător, tot din Oradea, al cărții vechi românești - încă din 1985, a putut fi editată abia în 1993⁴⁵.

Publicat în 1966, în revista "Ființa românească" (tipărită la Paris), studiul lui Emil Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci* a devenit accesibil cercetătorilor români (fără note, dar cu întregiri datorate lui Ștefan Gorovei) și oferă însemnări pline de interes despre soarta textelor religioase, luate de cazaci în anii 1650-1653 din Moldova⁴⁶.

Două studii - datorate unor tinere cercetătoare - de curând publicate, sunt consacrate profilului intelectual al copiștilor de manuscrise în secolul al XVII-lea⁴⁷ și, respectiv, furtului de carte în secolele XVII-XVIII⁴⁸. Ele citează însemnări pe cărți și manuscrise, care dezvăluie aspecte culturale și ale mentalului colectiv mai puțin investigate în istoriografia noastră.

Am schițat mai sus evoluția interesului pentru depistarea și publicarea însemnărilor de pe manuscrise și vechi cărți în istoriografia română fără intenția de a menționa - nici nu o putem face - pe toți cei prin al căror efort a fost posibilă cunoașterea unui număr considerabil din această categorie de surse istorice.

Se cuvine, însă, remarcat că procesul de depistare și publicare al însemnărilor de pe manuscrise și cărți nu este încă încheiat. Pe de altă parte, editarea de-a lungul deceniilor a însemnărilor în numeroase și diferite publicații locale sau regionale, unele cu apariții efemere, limitează accesul cercetătorilor la cunoașterea unora dintre vechile însemnări.

Culegerile de însemnări publicate relevă că nu s-a întreprins, din păcate, în cele mai multe din cazuri, o analiză istorică a informațiilor cuprinse și nu s-a realizat un aparat critic corespunzător încât uneori nu se poate identifica pe care anume carte sau manuscris și chiar de către cine și când a fost făcută însemnarea (este situația, mai ales, a unor însemnări culese și editate în primele decenii ale secolului XX). Uneori, chiar și în ultimul timp, a fost omisă publicarea unor însemnări care păreau a nu prezenta interes din punctul de vedere al editorilor, menționându-se doar natura informației transmise (pomelnic, leacuri etc.) ceea ce desigur reduce posibilitățile unor analize și concluzii mai complexe pentru cei interesați.

Toate aceste neajunsuri demonstrează pe deplin cât de important ar fi fost să se fi realizat proiectul mai vechi, inițiat la Institutul de Istorie "N.Iorga" cu mulți ani în urmă, de alcătuire a unui corpus național de însemnări similar cu acelea privind documentele interne sau cronicile⁴⁹ sau proiectul ulterior, pe care l-am menționat, privind depistarea și constituirea unei bănci de date, pe computer, privind însemnările. Sperăm că aceste proiecte vor fi totuși cândva reluate și duse la bun sfârșit.

Editarea însemnărilor până în prezent – cu toate neajunsurile semnalate mai sus – a deschis însă un câmp larg pentru numeroase domenii de cercetare, pentru cunoașterea unor aspecte inedite sau verificarea autenticității informațiilor cunoscute prin alte categorii de izvoare.

Publicarea însemnărilor și, cu atât mai mult, a unor volume speciale, care cuprind numai însemnări, a atras atenția specialiștilor asupra interesului pe care această categorie de surse îl dobândește pentru cercetarea diferitelor întâmplări din istoria națională în ultimele secole.

Primul care a atras atenția asupra importanței însemnărilor ca izvor istoric a fost Nicolae Iorga în *Istoria țării prin cei mici*, care, așa cum sintetiza D.Mioc, a relevat "...valoarea lor informativă, prin veridicitatea, exactitatea, obiectivitatea și simplitatea lor..."⁵⁰ Autorul *Istoriei țării prin cei mici* – care nu se bazează doar pe informațiile din însemnări, ci și pe relatări din documente oficiale, zapise, scrisori, inscripții – nu și-a propus să analizeze, desigur, nici toate domeniile cunoașterii care pot fi reconstituite pe baza însemnărilor, nici metodologia utilizării, în anumite limite ale criticii istorice, a acestor informații.

Mult timp demersul lui Nicolae Iorga a rămas singular, puțini dintre cei care au publicat însemnări procedând la analiza și confruntarea lor cu alte surse istorice în cazul doar a unor momente istorice strict delimitate cronologic sau utilizând informațiile din însemnări pentru alcătuirea unor monografii locale (după cum rezultă, de altfel, din prima parte a acestui capitol). Valoarea însemnărilor ca sursă istorică a fost de timpuriu și din ce în ce mai mult – pe măsura cunoașterii lor – percepută și exploatată de cercetători în legătură cu stabilirea circulației vechilor manuscrise și cărți românești. Mai toți editorii cataloagelor de manuscrise și vechi cărți – și nu numai aceștia – au stăruit asupra acestui aspect astfel încât exemplificarea ar fi cu totul arbitrară. Pe această bază s-au tras concluzii și în privința unității de limbă și religioase, a apariției formelor premoderne și moderne naționale ale poporului român.

În perioada postbelică, importanța însemnărilor a atras în primul rând atenția unor reputeți specialiști în seismologie sau climatologie, ca Ion Atanasiu⁵¹ sau Nicolae Topor⁵² care au utilizat în cunoscutele lor lucrări – deși nu exhaustiv și evident cu dezavantajul de a nu fi putut cunoaște masivul volum de însemnări intrate ulterior în circuitul științific – această categorie de informații.

Simpozioanele cu tema *Valori bibliofile*, la care ne-am mai referit, au constituit un prilej potrivit pentru a se atrage atenția asupra importanței însemnărilor ca surse istorice și un laborator în care și-au confruntat investigațiile și s-au afirmat valoroși specialiști.

În anul 1977, a văzut lumina tiparului o valoroasă lucrare privind istoria observațiilor astronomice de pe teritoriul românesc, așa cum sunt relevate, între altele, în notele de pe marginile cărților și manuscriselor. Rezultat al activității de cercetare a doi specialiști din domenii diferite, istorie și astronomie, lucrarea constituia nu numai primul volum tematic care exploata sistematic însemnările ca sursă istorică, ci și un model pentru editarea critică a însemnărilor, confruntate cu alte surse de informare științifică, pentru modul în care pot fi puse în valoare însemnările referitoare la diferitele alte domenii decât istoria propriu-zisă⁵³.

Autorii unor cataloage de carte veche românească sau culegeri de însemnări editate în ultimele decenii au atras, mai mult sau mai puțin, în introducerile lucrărilor, atenția și asupra importanței însemnărilor ca izvor istoric. În această privință, considerăm că –fără riscul de a fi subiectivi – cele mai importante contribuții aparțin lui Florian Dudaș și lui Ion B.Mureșianu. Substanțiala introducere a lui Florian Dudaș la lucrarea sa: *Cazania lui Varlaam în Transilvania* se înscrie printre cele mai reușite realizări în ceea ce privește multiplele concluzii care sunt impuse și facilitate de însemnările de pe cartea veche în legătură cu unitatea culturală a românilor și cu alte aspecte ale istoriei românești.

Ultima dintre lucrările editate până în prezent de același autor, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, valorifică însemnări transilvănene din secolele XV-XIX grupate în două mari categorii: "spiritul istoriei" și "intemperiiile naturii".

De asemenea, Ion B.Mureșianu în capitolele premergătoare catalogului propriu zis – ce acoperă peste o treime din economia lucrării menționate mai sus – își întemeiază demersul prin valorificarea însemnărilor cărora, de altfel, le consacră și un segment distinct în care acestea sunt orânduite pe diferite tipuri de informație transmisă (p.94-123).

Ceea ce s-ar putea reproșa într-o măsură acestor autori, fără a dori prin aceasta să diminuăm valoroasele lor contribuții originale, este insuficiența, uneori, confruntare cu informațiile din alte surse, ca și omiterea unor aspecte în care însemnările își relevă importanța în cazul istoriei românești (de exemplu, mentalități, demografie istorică).

Însemnările oferă informații, mai mult sau mai puțin substanțiale, pentru diferite aspecte ale evoluției societății românești ca și pentru alte domenii decât istoria propriu zisă.

Această realitate determină neajunsuri, într-o măsură inevitabile, în lucrări care ar încerca să semnaleze importanța sau să valorifice însemnările ca sursă istorică pentru toate sau chiar doar mai multe domenii de cercetare.

Din acest punct de vedere suntem convingși că prezenta lucrare, ce are ca obiectiv întreaga paletă în care însemnările își relevă importanța, nu poate depăși în unele privințe stadiul de exemplificare – și este deci supusă unor eventuale reproșuri – dar nici nu-și poate propune, obiectiv, mai mult. Nu se poate ajunge la o analiză critică aprofundată și sistematică și la valorificarea deplină a unui număr mare sau foarte mare de însemnări decât dacă obiectul cercetării este restrâns la aspecte istorice sau domenii ale cunoașterii precis delimitate.

Este ceea ce demonstrează, după cartea amintită, semnată de Vasile Mioc și Damaschin Mioc, recenta și remarcabila lucrare *Cavalerii Apocalipsului*, prin care autorii, Paul Cernovodeanu și Paul Binder, pe baza investigării și confruntării unui volum impresionant de informații istorice – între care însemnările ocupă un loc important – au reușit să fixeze impactul anomaliilor climatice și calamităților entomozologice și al numeroaselor mișcări seismice asupra societății românești pentru o perioadă de peste o jumătate de mileniu⁵⁴.

În ceea ce ne privește, ne-am străduit în ultimul deceniu să relevăm constant prin comunicări la diferite sesiuni științifice⁵⁵, prin studii și articole⁵⁶ sau prin elaborarea unor documentare⁵⁷ – care valorificau sau dezvoltau idei și paragrafe din teza de doctorat – importanța însemnărilor ca sursă de documentare pentru diferite aspecte istorice sau domenii de cunoaștere.

Documentarea pentru această lucrare a implicat mai multe dificultăți de fond și organizatorice. În situația însemnărilor publicate,

problemele sunt mai puțin numeroase și aparent – dar numai aparent – minore. În esență, se poate constata că există un număr foarte mare de însemnări editate în cele mai neașteptate – și deci greu de depistat – publicații. Totodată se ridică frecvent problema dacă lectura, descifrarea și transcrierea însemnărilor publicate au fost corect realizate, dacă toți cei care au publicat însemnări au avut pregătirea pentru a face o muncă de calitate, dar și onestitatea recunoașterii – și avertizării cititorului – că lectura este nesigură.

În privința însemnărilor inedite, problemele sunt desigur mult mai numeroase, dar există marele avantaj al contactului direct, nu prin intermediari, cu sursa. În investigarea directă a însemnărilor dificultățile mai mari sau mai mici se țin lanț de la momentul depistării însemnării până la exacta lor transcriere. Rezultate din activitatea a mii și mii de persoane, cu scrisuri exersate sau nu, descifrarea corectă a însemnărilor solicită o deosebit de bună pregătire de paleograf care poate fi pusă la grea încercare sau poate capota din cauza calității hârtiei și a cernelii, a condițiilor în care s-a conservat cartea sau manuscrisul de-a lungul secolelor etc.

Chiar din faza descifrării, concomitent cu ea și în avantajul ei, începe și prima fază a cercetării critice a însemnării și a pregătirii pentru corecta sa punere în circuitul științific. În perioada de descifrare este necesar să se facă o permanentă raportare la epoca din care provine însemnarea, la alte însemnări din cartea sau manuscrisul respectiv și la alte însemnări de același gen deja cunoscute, ceea ce permite identificări și transcrieri neeronate de nume de persoane, de date etc., favorizând și verificând corecta citire a însemnărilor, în ansamblu, și facilitând o mai rapidă și sigură integrare în circuitul științific.

Practica documentării în domeniul unei sistematice depistări și descifrări a însemnărilor de pe cartea veche demonstrează că este vorba de o activitate extrem de anevoioasă. Însemnări de oarecare proporții pot fi întâmplător lesne de descifrat, după cum note de mai mică întindere – și chiar de semnificație minoră, care însă se relevă abia după descifrare – pot frâna considerabil, așa cum de fapt se întâmplă în mod obișnuit, ritmul documentării. Regimul cărții rare, reorganizările instituționale au contribuit, de asemenea, nestimulativ la progresul documentării, la fel ca și, uneori, interesele particulare la nivelul unor biblioteci sau al unor persoane, inclusiv în rândul celor implicați în evidența și în valorificarea bunurilor patrimoniului național.

În cursul documentării a devenit evident că aprecierea valorii însemnărilor românești ca izvor istoric nu poate fi realizată doar pe

un eșantion limitat de însemnări inedite din bibliotecile bucureștene sau cele descifrate în cadrul unor documentări în Bulgaria și fosta Uniune Sovietică și, ca urmare, în interesul rezolvării obiectivului principal al tezei a fost necesară luarea în considerare a unui număr cât mai mare de însemnări edite sau inedite din București, dar și din alte localități sau zone.

În legătură cu forma și conținutul însemnărilor se remarcă o mare varietate de tipuri.

Formele exterioare determină existența mai multor tipuri de însemnări după suportul pe care sunt scrise, după limbă, după faptul dacă sunt scrise clar sau nu (există criptograme⁵⁸ sau scrieri cifrate, unele însemnări neputând fi descifrate din această cauză) etc.

Mai importantă este însă o departajare a diferitelor tipuri de însemnări după conținutul lor⁵⁹.

Astfel, multe însemnări sunt de tipul a ceea ce s-a numit "încercare de condei", uneori mărturisită chiar de autorul însemnării: "Ispitii condeiu să vedem cum va curea și-mi place ce bine cum mi voia"⁶⁰ sau "Cearcă cernala și condeiu. Bene-s. Acum amândouă noi face-vom"⁶¹. Alteori însă, pentru încercarea condeiuului, copiiștii timpului transcriau începutul unor documente sau fragmente de texte care pot fi derutante sau, dimpotrivă, să ofere cercetătorului șansa cunoașterii unui text care nu s-a mai păstrat.

Extrem de numeroase însemnări indică posesiunea cărții sau manuscrisului, de tipul: "Să se știi că această sfântă carte este (a) sfintii mănăstiri de la Muscelul Cărmăneștilor, 1781. Și au scris jupan Petre"⁶². Cea mai mare parte a însemnărilor ex-libris⁶³ se încheie cu blesteme aprige la adresa celor care ar fura cartea⁶⁴. Acest tip de însemnări cuprinde de multe ori și momentul, locul și prețul sau împrejurările intrării în posesie, permițând astfel și stabilirea circulației cărții sau manuscrisului.

Cărțile erau transformate de multe ori în adevărate registre de stare civilă a unor familii, activitate din care a rezultat tipul de însemnări care consemna nașterile, căsătoriile, decesele⁶⁵. Alte însemnări proveneau din necesitatea autorului lor de a nota diferite alte date ale biografiei sale⁶⁶.

Multe însemnări au fost concepute inițial de autorii lor ca un mesaj adresat posterității cu privire la fapte și evenimente, la fenomene deosebite meteo și astronomice, la cataclisme naturale, epidemii și alte aspecte care au șocat pe contemporanii lor. Acest tip

de însemnări prezintă, de altfel, un interes major pentru cercetare. În cadrul însemnărilor se mai întâlnesc următoarele tipuri: însemnări de donație⁶⁷, pomelnice⁶⁸, cugetări și reflecții prilejuite de lectura cărții sau de întâmplări⁶⁹, rețete medicale și chimice⁷⁰, note de socoteli, debitori, chitanțe⁷¹, testamente⁷², mesaje și scrisori⁷³, proverbe⁷⁴, versuri⁷⁵ etc.

Tipurile de însemnări după conținut relevă, de altfel, domeniile foarte numeroase în care, prin descifrarea și cunoașterea însemnărilor, se poate îmbogăți încă mult și uneori foarte mult volumul informațiilor de care dispunem.

Direcțiile de investigație, deschise cercetării istorice de Școala de la "Annales", în primul rând de Lucien Febvre⁷⁶ conferă însemnărilor de pe cartea veche valențe noi din unghiul de vedere al valorii lor ca izvor istoric. Lucien Febvre și Marc Bloch, urmași de adepții "Noii istorii" au deplasat centrul de greutate de la personalitățile politice, diplomatice, militare etc. – altfel spus, protagoniștii dramei istorice – la comunitățile umane, la structurile lor de organizare, la condițiile lor de existență materială (locuință, îmbrăcăminte, alimentație etc.), la lumea lor mentală (reprezentări difuze sau fantastice, incapabile să se ridice la nivelul conceptualizărilor). Dacă N.Iorga se interesase de percepția istoriei de către "cei mici", "Noua istorie" făcea din "cei mici" obiectul principal al cercetărilor sale.

Unul dintre cele mai concludente exemple l-a oferit ancheta lui Emmanuel Le Roy Ladurie asupra unei microcomunități – cea din satul Montaillon – între anii 1294-1324⁷⁷, întemeiat pe registrul anchetelor întreprinse de Jacques Fournier (ajuns, mai târziu, papa Benedict al XII-lea). Istoricul francez a reconstituit cadrul material și mental în care s-a desfășurat viața locuitorilor acestui sat, sub toate aspectele.

Evul mediu românesc nu dispune de un izvor cum a fost cel valorificat de Le Roy Ladurie, dar, chiar dacă însemnările de pe cartea veche nu dezvăluie o scenă atât de amplă a vieții comunităților sătești sau umane, ele – însemnările – permit includerea micro-comunităților reflectate în notațiile "celor mici" în reconstituirea istorică.

Până acum, însemnările de pe cartea veche au fost tratate, în general, ca *un auxiliar* al surselor narrative (cronicile) sau documentare; s-a considerat că ele puteau aduce precizări cronologice (de

exemplu, data înscăunării unui domn, a unei invazii otomane etc.), sau semnala o calamitate naturală, trecută sub tăcere de cronicari.

În perspectiva actualelor orientări ale istoriografiei apusene⁷⁸, însemnările de pe cartea veche capătă o valoare de sine stătătoare. Ele sunt singura cale de a pătrunde în lumea celor considerați "mușii istoriei", adică a majorității populației, ale cărei împrejurări de viață nu apar decât cu totul sporadic în cronică⁷⁹.

Dacă pentru Occidentul medieval există posibilitatea de a reconstitui viața unui țăran în timpul lui Carol cel Mare⁸⁰ însemnările de pe cartea veche și, în unele cazuri, declarațiile țăranilor sau orășenilor, făcute în fața autorităților (de subliniat însă că ele sunt redată indirect de scribii divanului domnesc sau ai ispravnicilor de județ) rămân modalitățile de pătrundere în condițiile de existență și în lumea de valori și credințe a celei mai mari părți a populației țărilor române.

Luate în ansamblu, însemnările de pe cartea veche oferă istoricului o gamă mult mai întinsă și mai variată de informații de ordin demografic, ecologic, economic, social, politic, militar, ecleziastic, cultural și mental decât sursele narrative și documentare, în general folosite pentru studiul evului mediu românesc.

Prin caracterul specific al surselor medievale românești, însemnările pe manuscrise și cartea veche devin – în lumina direcțiilor noi de cercetare din istoriografia actuală – o sursă de prim ordin, care nu mai poate fi ignorată de nici un cercetător interesat de imaginea completă a societății medievale românești.

Emergența în câmpul vizual al istoricului – grație însemnărilor de pe carte – a "celor mici" permite cunoașterea ansamblului stărilor sociale din lumea evului mediu românesc.

Tratarea ca "surse minore" a vechilor însemnări privează cercetarea istorică de un aport informativ de prim ordin, fără de a căru contribuție, cunoașterea societății medievale în spațiul carpato-dunărean rămâne incompletă.

Enumerând sursele unei istorii a sensibilității într-un articol considerat un adevărat program de cercetare, Lucien Febvre enumera documentele morale, artistice și literare⁸¹; pentru cercetătorul român, privat, în investigarea perioadei medievale sau premoderne, de o parte importantă a unor astfel de surse, însemnările de pe cartea veche prezintă o valoare ce nu poate fi relevată îndeajuns.

După cum se știe, stereotipia documentelor de cancelarie lasă foarte rar loc exprimării spontane a unui simțământ al redactorului actului; cronicile sunt ilustrative pentru viața elitelor societății, iar iconografia se supune unor canoane riguroase, tot atât de rigide ca și formulele de cancelarie.

Însemnările constituie – în acest context al surselor – o adevărată țâșnire de viață, a cărei afectivitate se înfățișează în forme străine contrafacerii. Valoarea de izvor a acestor însemnări vom încerca să o ilustrăm în capitolele următoare, atât din punctul de vedere "tradițional", adică de furnizare de date privind istoria demografică, economică, socială, politică, ecologică, religioasă, culturală, istoria altor domenii ale cunoașterii, cât și din cel novator, de surse de prim ordin pentru cercetarea universului sufletesc al omului medieval și premodern.

NOTE

1. Vezi "Revista istorică", VII (1921), nr. 1-3, p. 26.
2. "Iar despre al doilea descălecat avem știri chiar din mănăstiri, căci în fiecare s-a scris viața și analele domnului fondator" – scria Miron Costin (Miron Costin, *Opere*, ediția P.P.Panaiteescu, București, 1958, p. 385; vezi și p. 219-220). Același pasaj din opera marelui cronicar apărea într-o altă variantă în ediția Mihail Kogălniceanu: "eară despre a doua colonizare, culegem știri de prin monastirile unde se păstrează viețile și "annales" domnilor ctitori..." (vezi *Despre poporul Moldovei și al Țării Românești* în "*Cronicele României sau letopisețile Moldovei și Valahiei*, vol. III, ediția a II-a, de Mihail Kogălniceanu, București, 1874, p. 491).
3. Biblioteca Academiei (în continuare BA) CRV 61, *Îndreptarea legii*, schimb 5, f.1v.
4. Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p.244.
5. *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov. Catalog*, Brașov, 1980, p.111.
6. Vezi N.A. Gheorghiu, *Însemnări de cronică munteană din secolul XVIII*, în "Revista istorică", XX (1934), nr.1-3, p.21-22.
7. I.Corfus, *Însemnări de demult*, (Iași), 1975, nr.98, p.85.
8. *Ibidem*, nr.13, p.317-320.
9. Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, nr. 784, p.211-212.
10. *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, vol.I (I.Bianu, N.Hodoș), București, 1903.
11. *Catalogul manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol.I (I.Bianu), București, 1907; vol.II (I.Bianu, R.Caracas), București, 1913; vol.III (I.Bianu, G.Nicolaiasa), București, 1931, vol.IV (G.Ștrempel, Fl.Moisil și L.Stoianovici), București, 1967.
12. Ne referim la culegeri de genul celor publicate de N.Iorga, *Manuscrisele mănăstirii Cernica aflătoare azi la Academia Română*, București, 1902 sau de O.Lugojianu, *Însemnări din bătrâni în revista "Tinerimea română"*, serie nouă, nr.II (1899), p.118-128.
13. N.Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol.XII, XIII; *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, București, 1906; (Vol.XIII cuprinde inscripțiile și însemnările culese de N.Iorga în cursul călătoriei sale în Transilvania în august-octombrie 1905); vol.XV, *Inscripții din bisericile României*, I-II, București, 1905-1908.

14. Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, lucrare citată mai sus.
15. Vezi însemnările publicate de T.Pamfile, D.Furtună, T.Bălășel, C.N.Mateescu, V.C.Nicolau, V.Ursăcescu în anii 1913-1915 în revista "Miron Costin". De fapt, în fiecare număr din această publicație lunară bârlădeană au fost editate însemnări în general din secolul XVIII - prima jumătate a secolului al XIX-lea multe dintre ele de evident interes pentru istoria politică, economică, socială, astronomic, genealogie, seismologie etc. deși modul de editare nu poate satisface în numeroase cazuri (uneori se precizează vag sau nu se indică deloc titlul cărții etc.). Un caz special îl constituie numeroasele și deosebit de interesantele fragmente din "condica de casă" a mitropolitului Neofit, editată însă de C.N.Mateescu la rubrica însemnări.
16. I.Popescu-Băjenaru, *Schitul Bălteni din Codrul Vlăsiei*, București, 1912; Virgil Drăghiceanu, *Palatul lui Bibescu de la Băneasa*, în "Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", VII (1914), p.174-179.
17. A.Mironescu, *Istoria mănăstirii Cernica* (Cernica), 1930; I.C. Filitti, *Biserici și ctitori*, București, 1932; Ioan Răuțescu, *Mănăstirea Aninoasa*, Câmpulung Muscel, 1937; Ioan Mușțeanu, *Șapte biserici*, București, 1941.
18. Ioan Răuțescu, *Dragoslavele*, Câmpulung Muscel, 1937; *Idem*, *Câmpulung Muscel*, Câmpulung Muscel, 1943.
19. Vezi, de exemplu, însemnările culese și publicate de N.Iorga în "Revista istorică", VIII (1922), nr.1-3, p.78-80 și XV (1929), nr.7-9, p.265-274); V.Ursăcescu, *Însemnări de pe cărți vechi bisericesti* în "Biserica Ortodoxă Română" (în continuare BOR), seria II-a, an 44 (1926), nr.10 (547), p.588-592 și nr.12 (549), p.703-709; Dan Simonescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Câmpulung (Muscel) în trecut*, Câmpulung-Muscel, 1926; I.Răuțescu, *Monografia bisericii parohiale "Adormirea Maicii Domnului" din com.Dragoslavele, jud.Muscel*, în "Raze de lumină", I (1929), nr.4, p.227-239; Emil Vărtosu, *Însemnări despre 1821* în "Arhivele Olteniei", IX (1930), nr.49-50, p.269-276; P.Partenie, *Însemnări pe cărți vechi* în "Renașterea" (Craiova), XIX (1940), nr.7, p.703-706. Menționăm că în "Biserica Ortodoxă Română" ca și în alte numeroase publicații periodice editate de instituții și asociații religioase au fost publicate, de-a lungul deceniilor secolului XX, numeroase însemnări pe vechi manuscrite și cărți românești.
20. T.Roșu, *Însemnări și inscripții bihorene*, I, Beiuș, 1941.
21. Nicolae Comșa, *Manuscritele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944.
22. G.Strempel, *Copiști de manuscrite românești până la 1800*, vol.I, București, 1959.
23. Amintim că ulterior, în anul 1978, Gabriel Strempel a editat *Catalogul manuscriselor românești*, incluzând, în acest prim volum, manuscritele nr.1-1600 păstrate la Biblioteca Academiei Române.
24. G.Hâncu, *Cartea românească veche în biblioteca "V.A.Urechia"*, Bibliografie, Galați, 1965.
25. Mircea Filip, *Cartea veche românească în biblioteca "G.T. Kirileanu"*, Bacău, 1970.
26. *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare*, București, 1972.
27. Gabriela Nica, Tudor Nedelcea, *Manuscrite și cărți vechi. Catalog*, Craiova.
28. Doina Nägler, *Catalogul Transilvanicelor*, vol.I (sec.XVI-XVII) Sibiu, 1974; Constantin Pascu, *Cartea veche românească în biblioteca Muzeului Bruckenthal*, Sibiu, 1976; Elena Dunăreanu, Aurelia Popa, *Cartea românească sibiană (1544-*

- 1918), Sibiu, 1979; Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980.
29. Volumul, citat mai sus, *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov. Catalog*.
30. Martin Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași*, Iași, 1976.
31. M. Avram, *Cartea românească manuscrisă*, Sibiu, 1970; Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973; Costin Feneșan, *Circulația cărții românești în Transilvania*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Seria Historica, XVII (1972), nr.1, p.17-31; T.Furdui, *Aspecte istoriografice privitoare la tipăriturile românești vechi din fondul prețios de la Biblioteca județeană Arad*, în "Ziridava", V (1975), p.147-165; Mircea Basarab, *Cartea veche românească în biblioteca arhiepiscopiei ortodoxe române a Vadului, Feleacului și Clujului* în "Mitropolia Ardealului", XXIII (1978), nr.1-3, p.27-38.
32. Ilie Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, în "Studii și articole de istorie", VIII, 1966; T.Roșu, *Însemnări și inscripții bihorene* în "Mitropolia Ardealului", XX (1975), nr.6-8, p.541-561.
33. Șerban Cioculescu, *Cărți vechi cu însemnări* în "România literară", nr.50, decembrie 1970, p.5. Marieta Adam (Chiper), *Cartea românească în spațiul românesc - simbol al unității* în "Magazin istoric", XIII (1979), nr.12, p.22-25.
34. Aurora Ilieș, Marieta Adam (Chiper), *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir "Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea"*, în "Studii", tom.26 (1973), nr.5, p.999-1021.
35. Virgil Cândea, *La diffusion de l'oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du sud-est et au Proche Orient*, în "Revue des Etudes Sud-Est Européennes", II (1972), p.347-357.
36. Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Junimea (Iași), 1975.
37. Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol.I, *Cărțile populare laice*, partea I-II, București, 1976, 1978.
38. *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979.
39. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului. Catalog* (volum întocmit de Elena Dima, Gheorghe Buluța, Simona Ceaușu), București, 1985.
40. Ion B.Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985.
41. Începând cu anul 1979 s-au desfășurat sesiuni cu această temă la Sibiu, Râmnicu Vâlcea, Arad, Sf.Gheorghe, Târgoviște, Galați, Tg.Mureș, Tulcea, Brăila, Piatra Neamț, Alba Iulia, Iași.
42. Cu regret consemnăm că nu au fost publicate decât comunicările primelor două sesiuni: *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, vol.I, Râmnicu Vâlcea, 1980, vol.II, București, 1983. Au fost publicate însă volume cu rezumatele comunicărilor (ultimul volum): *Valori bibliofile - Cercetare - Conservare - restaurare - valorificare*, Iași, 1991).
43. Dintre lucrările lui Florian Dudaș menționăm: *Cartea veche românească în Bihor sec.XVI-XVII*, (Catalog), Oradea, 1977; *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979; *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*, Oradea, 1979; *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983; *Manuscrise românești din bisericile Bihorului*, Oradea, 1986.
44. Florian Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992.
45. Constantin Mălinaș, *Catalog de carte veche românească veche, 1643-1830*, Oradea, 1993.

46. Vezi "Magazin istoric", an XXVII (1993), nr.7, p.5-8; nr.8, p.6-8, 13; nr.9, p.42-45.
47. Denisa Legenda, *Copiști de manuscrise românești în secolul al XVII-lea. Profilul intelectual, în Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p.135-138.
48. Corina Turc, *Furtul de carte în Țările Române în secolele XVII-XVIII, ibidem*, p.139-143.
49. Vezi N.Iorga, *Despre cronici și cronicari* (ediție îngrijită de Damaschin Mioc), București, 1988, p.239 (comentarii și întregiri bibliografice ale editorului), Aurora Ilieș, *Însemnări de pe cartea veche românească în "Studii și materiale de istorie medie"*, VI, 1973, p.349-350. De altfel, într-o alternativă de a se relua acest proiect, în anii '70, am început, alături și sub îndrumarea reputatei specialiste Aurora Ilieș să mă apropiu de fascinantă lume a însemnărilor.
50. N.Iorga, *Despre cronici și cronicari*, p.238.
51. Ion Atanasiu, *Cutremurele de pământ din România*, București, 1959.
52. N.Topor, *Ani ploioși și secetoși în R.P.Română*, București, 1963.
53. Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești (istorie și astronomie)*, București, 1977.
54. Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993.
55. Am prezentat în acest sens comunicări la sesiunile științifice din ciclul *Valori bibliofile* la Galați, Tg. Mureș, Tulcea, Piatra Neamț și Iași, la simpoziunile naționale organizate de Societatea de Istorie și Retrologie Agrară din România la Baia Mare, Târgoviște, Deva, Constanța și Bacău, la alte sesiuni științifice din București, Constanța, Câmpulung-Muscel și Vaslui dintre care menționez: *Însemnări de istorie social-politică pe cartea veche românească (sec. XVII-XVIII)*; *Contribuții la valorificarea cărții rare: însemnările de pe cartea veche, izvor pentru istoria economică*; *Meteorologia în sec. XVII-XIX în lumina vechilor însemnări românești*; *Observații cu privire la valoarea însemnărilor de pe cartea veche și manuscrise ca surse pentru istoria științelor*; *Impactul invaziilor străine și a războaielor asupra zonei Câmpulung-Muscel în perioada sfârșitului sec. XVII - începutul sec. XIX (însemnări, relatări, cronici)*.
56. În afara contribuțiilor publicate menționate mai sus: Marieta Chiper, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare în "Revista de Istorie"*, tom 39 (1986), nr.7, p.699-704; Marieta Chiper, *Spațiu și istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărți din epoca brâncovenească*, în volumul *Constantin Brâncoveanu* (redactori coordonatori Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu), București, 1989, p.262-274.
57. În anul 1993, am realizat la solicitarea INCERC (Institutul pentru Cercetări și Construcții) un studiu privind istoria mișcărilor seismice din România - cu accent pe importanța însemnărilor pentru cunoașterea acestor fenomene - însoțit de un catalog original, în mare parte, privind seismele și o amplă anexă la vechile însemnări românești cunoscute referitoare la cutremure.
58. Biblioteca Națională a României (în continuare BN), CRV,42, inv.834668, p.154; CRV 74, inv.239198, f.7 v.
59. Constantin Mălinaș (*op.cit.*, p.17) propune o împărțire în doar două categorii a însemnărilor: 1) "Înscrisuri cu conținut biblioteconomic..."; 2) "Însemnările în care se depun informații, sentimente, mentalități...". Considerăm că această departajare este mult prea generalizantă și nu reflectă pe deplin realitatea însemnărilor. Multe însemnări cuprind informații care intră în ambele categorii.
60. BN, CRV 45, inv.302427, f.268.
61. Fl. Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*, p.47.

62. BN, CRV 46, inv.293490, f.104.
63. C.Mălinaș apreciază că "se poate vorbi de un ex-libris vechi românesc de proprietate a lecturii și asupra cărții și de un ex-libris vechi românesc de proprietate a lecturii și asupra lecturii (*op.cit.*, p.19). Același autor consideră că în vechiul ex libris românesc se pot distinge aceleași componente care alcătuiesc actele de cancelarie: protocolul (cu invocația simbolică, invocația verbală, intitulăția, salutația, arenga); contextul (cu promulgația, narația, dispoziția, clauzele, sancțiunea, coroborăția); eschatocolul (data, urarea finală, martorii, subscrierea, pecetea) (*op.cit.*, p.20-22). Trebuie să constatăm însă că în nici una chiar dintre însemnările cu care autorul își argumentează opinia nu se regăsesc majoritatea formulelor invocate, exemplificările fiind susținute pentru fiecare caz prin trimiterea la fragmente din diferite însemnări.
64. Vezi și Livia Bacăru, *Ex libris-ul cu blestem* în "Revista bibliotecilor", 21 (1968), nr.5, p.280-282.
65. *Cartea românească veche în colecțiile BCU*, p.30-31.
66. *Ibidem*, p.59.
67. BN, CRV 74, nr.178040; CRV 76, inv.293712.
68. BN, CRV 74, inv.178040.
69. BN, CRV 91, inv.293714; CRV 165, inv.877577, f.1 v.
70. *Cartea românească veche în colecțiile BCU*, p.217-218; BN, CRV 104, inv.824515.
71. BN, CRV 59, inv.551597, f.8; *Cartea românească veche în colecțiile BCU*, p.28.
72. BN, CRV 55, f.107-129.
73. BN, CRV 59, inv.551597, f.8.
74. *Cartea românească veche în colecțiile BCU...*, p.65.
75. Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.105, p.26; nr.688, p.189.
76. Pentru Școala de la "Annales" și contextul istoriografic în care a apărut, vezi Jean Glénisson, *L'Historiographie française contemporaine: tendances et réalisations în Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940-1965)*, vol.I, (f.1.), 1965, p.IX și urm.; pentru o privire critică (poate excesivă), dar însoțită de un bilanț util, vezi Hervé Coutau-Bégarie, *Le Phénomène nouvelle Histoire, Grandeur et décadence de l'école des Annales*, 2e éd., Paris, 1989.
77. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillon, sat occitan de la 1294* (trad. din l.franceză de Maria Carпов), București, 1992.
78. Cf. Alexandru Duțu, *Culturile văzute dinăuntru*, Studiu introductiv la antologia de texte *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986, p.6 și urm.
79. Cf. Georges Lefebvre, *Naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p.19.
80. Eileen Power, *The Pesant Bodo, Live on a country estate in the time of Charlemagne în Medieval People*, New York, Londra, 1963, p.18 și urm.
81. Lucien Febvre, *La sensibilité dans l'histoire* în "Annales d'Histoire Sociale", III, 1941, apud Al.Duțu, *op.cit.*, p.134-135.

CAPITOLUL II

VALOAREA VECHILOR ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI CA IZVOR PENTRU ISTORIA ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

Cea mai mare parte a însemnărilor de pe manuscrise și cărți vechi românești cu valoare deosebită ca sursă istorică este grupată cronologic între ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea.¹ Aceasta este, în istoria poporului român, perioada care marchează tranziția de la societatea medievală la cea modernă.

Procesul de trecere de la feudalism la capitalism s-a manifestat, în spațiul românesc, în forme specifice, generate de exercitarea unor dominații străine, pe fondul unor particularități de evoluție economico-sociale și politice sevizabile încă din faza genezei și maturizării societății noastre medievale. Cert este însă că dominațiile străine au constituit obstacole considerabile în calea progresului societății românești.

După cum se știe, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, Transilvania, apoi, în 1718, Banatul, au intrat sub stăpânirea Curții din Viena; în 1775 ea și-a extins autoritatea asupra Bucovinei. Țara Românească (între 1718 și 1739, Oltenia s-a aflat și ea sub stăpânire austriacă) și Moldova au rămas sub dominația, agravată, a Porții otomane. În anul 1812, teritoriul dintre Prut și Nistru era anexat de Rusia. În această perioadă spațiul românesc a fost teatrul unor repetate confruntări militare ale imperiilor vecine și s-a aflat, de mai multe ori, sub regimul unor ocupații militare străine. Toate acestea au avut un puternic impact demografic, economic, social, politic și moral asupra societății românești. Caracterul unitar al societății românești nu a fost substanțial afectat de exercitarea unor stăpâniri diferite asupra teritoriului locuit de români, dar procesele de modernizare și de constituire a statului național au fost mult întârziate.

În ansamblu, se constată în perioada amintită menținerea, în agricultură, a structurilor domaniale, caracteristice feudalismului, înțeles ca formație economico-socială². Marile domenii, laic și ecleziastic își păstrează vechea organizare: o rezervă seniorială de

întindere variată ("plugul casei", pământ alodial) exploatat direct de stăpânul de pământ prin prestațiile în muncă ale țăranilor dependenți și loturile țărănești (delnițe, pământ urbarial), care constituie principalul mijloc de subzistență al țăranilor producători. Munca salariată - utilizată mai ales în viticultură - nu introduce un element calitativ nou în aceste alcătuiți tradiționale. Tendința generală este aceea a agravării obligațiilor în muncă ale populației domaniabile (mai ales în Transilvania). Ea a rezultat din orientarea producției cerealiere a marelui domeniu spre piața internă (Transilvania), dar mai ales spre cea externă (Țara Românească și Moldova).

Deși au existat notabile diferențe între regimul dominației otomane asupra Principatelor dunărene și cel al stăpânirii habsburgice asupra Transilvaniei, și unul și celălalt au o trăsătură comună în ceea ce privește situația țărilor române. În ambele regimuri, spațiul românesc este plasat la periferia imperiului respectiv³. Pentru Transilvania, fenomenul de periferializare a însemnat transformarea ei într-un hinterland agrar al provinciilor ereditare ale Casei de Habsburg, în cuprinsul cărora, sub influența concepției mercantiliste, Curtea de la Viena încuraja dezvoltarea manufacturilor. Pentru Țara Românească și Moldova, regimul fanariot introdus în anii 1711-1716 a însemnat agravarea considerabilă a regimului de obligații materiale - în primul rând pecuniare - către Poarta otomană și practicarea de către reprezentanții fanarioți ai Imperiului otoman a unei politici de spoliere. Așa cum conchide un recent cercetător al problemei: "putem spune că, practic, fanarioții au creat cadrul de împingere a Principatelor totodată în suburbia capitalismului metropolitan. La parazitismul imperiului se adaugă acum și parazitismul uzurier-comercial, astfel încât trendul suburbial atinge valorile sale maxime, devenind trendul creator de destin în această arie a Europei"⁴.

Formularea citată - absconsă într-o măsură, întrucât este impregnată de terminologia, mai puțin uzitată la noi, a lui Wallestein⁵ - relevă un aspect caracteristic al fazei de tranziție din secolul al XVIII-lea: trecerea Țării Românești și a Moldovei din periferia Imperiului otoman în aceea a metropolei capitaliste. În cadrul sincronizării economice, secolul al XVIII-lea înregistrează, mai întâi, integrarea treptată a societății și economiei românești în ordinea europeană astfel cum a fost modelată ea de marile puteri (în primul rând de cele trei imperii limitrofe - habsburgic, otoman și rus), apoi integrarea în sistemul capitalist "mondial"⁶.

De o parte și de alta a Carpaților, secolul al XVIII-lea a fost caracterizat printr-o vastă politică de reforme care a sfârșit prin a

cuprinde toate sferile vieții sociale. Analogiile între măsurile domnilor fanarioți - reamintim că volumul ce le este consacrat de Nicolae Iorga în ultima lui sinteză de istorie națională poartă sugestivul titlu de *Reformatorii* - și cele ale Curții de la Viena (Maria Theresa, și, mai ales, Iosif al II-lea) sunt evidente. Obiectivele lor - și această realitate trebuie subliniată cu toată vigoarea - au fost însă diferite.

Politica de reforme desfășurată de Curtea din Viena, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se integrează perfect tiparelor caracteristice ale absolutismului luminat. Cercetările din perioada postbelică au disociat corect filozofia luministă și politica de reforme sau, pentru a relua fericita formulă a lui Robert Mandrou, "rațiunea, de rațiune de stat"⁷. Obiectivul final al măsurilor "despoților luminați" a fost renovarea regimului feudal, prin eliminarea structurilor celor mai învechite și integrarea elementelor nou-apărutelor relații capitaliste pentru a-l feri de o zguduire socio-politică de proporții. Așa cum subliniază istoricul francez amintit "renovarea statului nu putea să se facă printr-o transformare a structurilor sociale: renovarea nu este revoluție, aceasta este limpede"⁸.

Domnii fanarioți au practicat și ei o politică de reforme, ale cărei trăsături comune cu aceea a "despoților luminați" de pe continent sunt lesne de identificat, și este meritul lui Nicolae Iorga de a o fi făcut⁹. Finalitatea măsurilor reformatoare ale domnilor fanarioți a fost însă alta: reorganizarea structurilor socio-politice pentru a le face cât mai potrivite satisfacerii exigențelor Porții otomane. "Măsurile similare ale fanarioților și ale suveranilor europeni reformatori - n.n.) vizau scopuri deosebite: reformele fanarioților urmăreau să asigure dominația Imperiului otoman, reformele despoților luminați să asigure un anumit raport între nobilime și burghezie, care să conserve însă fazele vechii ordini sociale"¹⁰.

Odată schițat cadrul istoric al secolului al XVIII-lea pentru întreg spațiul românesc, reflectarea realităților economice și sociale din acest spațiu în însemnări și evaluarea acestei reflectări devin mai ușoare.

Fără a ne angaja mai mult decât am făcut-o în formularea unor considerații cu privire la trăsăturile generale ale însemnărilor ca surse istorice, este cazul să remarcăm că anumite reguli de "exploatare" a însemnărilor, după tipul lor, se cer respectate. Trebuie observat că, atât cantitatea de informații directe și mai ales indirecte cât și critica veridicității informației pot diferi în funcție de tipul însemnărilor, de împrejurările care le-au generat și condițiile de transmitere, chiar de natura informației: economică, socială, politică, culturală etc.

Între primele reguli ale stabilirii valorii unei însemnări după depistarea și descifrarea acesteia sunt, în cazul în care cercetătorul este el însuși cel care descifrează nota, cele care trebuie să stabilească printr-un examen critic exterior (examinarea comparativă a cernelii, scrisului și a condițiilor de conservare) că nu este vorba de un adaos ulterior, de o datare falsă etc. O primă analiză critică de conținut este obligatorie pentru a consolida, coroborată cu critică externă, opinia asupra autenticității datării și uneori poate permite chiar un verdict final cu privire la valoarea însemnării.

În general, însemnărilor li se aplică, cumulat, sistemul de analiză critică aplicat izvoarelor diplomatice și izvoarelor narrative.

Întinderea textelor, numărul imens al autorilor și varietatea tipurilor de însemnări solicită însă un spirit critic deosebit, în comparație cu alte categorii de surse și totodată mult mai multă disponibilitate în exploatarea și uneori chiar în acceptarea informațiilor furnizate de aceste izvoare istorice.

Valoarea însemnărilor ca sursă pentru cunoașterea istoriei economice pare de la început limitată. Nu este doar exclusiv o aparență, însă realitatea este mult mai complexă. Culegerea de însemnări realizată de I. Corfus, cuprinde într-adevăr, la capitolul *Istoria economică, socială, administrativă, drept*¹¹ – deci mai mult decât domeniul pe care-l abordăm aici – doar 44 de însemnări, adică aproximativ 1/8 din numărul însemnărilor depistate referitoare la politica internă și relațiile externe, războaie etc. incluse în precedentele două capitole.

În realitate, numeroase alte însemnări, având importante informații de natură economică, au fost introduse de autorul culegerii în alte capitole ale lucrării. Între cele 44 însemnări au fost inserate doar cele care se refereau exclusiv sau în principal și direct la aspecte ale vieții economice, administrative etc. Ele cuprind date referitoare la istoria fiscală, istoria comerțului etc. Vom reproduce una dintre aceste însemnări, în cele ce urmează, pentru a ilustra capacitatea unora dintre aceste note de a furniza o mare cantitate de informații interesante: "Această sfântă cărticea și sunt 2 cărți într-însa, una să chiamă carte creștinească, alta să chieamă carte Flo(area) darurilor, și au fost a Peatrii neuguțătorul den București. Și au înbrăcat 300 de tal(eri) pe marfă și au rugat Dumnedzeu ca să meargă la Țarigradu ca (să) vânză marfa aceia, să e altă fel de marfă, să fie iar în București. Și au intrat de la Brăila în corabie și au mersu 5 luni pe Ma(re) Neagră și au venit până la un loc, de-acii s-au spartu corabie și abie au scăpat cu sufletul și au intrat într-altă corabie, și au venit pân în Țarigrad. Și au mersu la săraiul muntenescu și au șezut acolo. Și era Sterie căpitanul capechihae la

Poartă. Și eram eu, So(are) copil în casă la căp(itanu) și amu cum-părat acca(stă) carte dreptu bani gata taleri 2. Let 7214 (1706), februarie 15. Și amu șazut în Țarigrad luni 6 și de (a)cie amu venit iar în țara"¹².

Această relatare demonstrează câte informații interesante pot oferi în mod succint și viu comentate adnotările de pe cartea veche. Textul ei permite numeroase considerații și concluzii cu privire la viața noastră economică la începutul secolului al XVIII-lea și, în primul rând, consemnează existența unor negustori români care practicau un comerț de oarecare amploare¹³, inclusiv prin utilizarea transportului fluvial și maritim, cu riscurile specifice.

Tot despre comerț, dar și despre producție este vorba, printre altele, într-o însemnare din 1817 în care semnatarul, comisul Toader Buhuși, relatează eforturile sale materiale pentru construirea unei biserici, începând din anul 1808. Redăm câteva fragmente din această însemnare foarte amplă, importantă și pentru cunoașterea istoriei politice și sociale la începutul secolului al XIX-lea: "...Și cu această biserică am cheltuit piste sincizăci mii de lei, cari, când m-am apucat n-am avut nici una mie de lei bani stătători, (...) ba, încă eram și datoriu din pricina zestrării surorilor mele, apoi, la 1807 am intrat la ostășie aice, la ținut Neamțului și apoi, în vara aceea... am făcut păpușoi și grâu mult, că am făcut la 400 și 600 de grâu. Și toamna, atunce, fiindcă erau oștili rusăști în țară, am făcut grâu(1) tot făină și l-am vândut la magazaoa din Bacău, câte un galbăn cetferta și cetferta rusească este de 97 oca și 3 litri. Și așa am luat pisti 500 de galbeni și mi-am mai plătit și datoria și am început a mai plăti și piastrii. Și fiindcă făcusem și păpușoi multășor și vin să făcuse în viile de aice de la Bodești. Și așa m-am apucat și de plătit piatra de scos de la Blăgești și am început și a căra și am făcut și lăraclind puțintică întru acel an. Și după aceea, la anul 1808, iarăși <am> făcut pâine multășoară (...). Și la anul 1809 m-am rânduit la fână împărătescu (...). Și așa, după aceasta, la anu 1810 aprilie 1, după slujba ce am arătat, m-am făcut ispravnic la Cârliștură, la Vaslui și Fălciu și de acolo iarăși la Vaslui, tot ispravnic de la olaltă am fost. Și acum, plăti de datorii și am început a zădi și apoi, însurându-mă și luând femeie cu zestre..."¹⁴.

Însemnarea aceasta, adevărată autobiografie a autorului pe un interval de un deceniu, dar și radiografie a societății moldovenești de la începutul secolului al XIX-lea prezintă noua categorie socială, a proprietarului care produce pentru piață, dinamic și întreprinzător care știe să profite – în acest caz, pentru o cauză nobilă – chiar de situația existentă în condițiile regimului de ocupație și, în același

timp, se afirmă și beneficiază și de ascensiunea pe scara funcțiilor publice.

Însemnările cu informații direct economice au un grad mare de veridicitate, fiind rezultatul unor necesități sau observații cotidiene. Acesta este cazul categoriilor de însemnări generate de transformarea paginilor sau marginilor unor documente, manuscrise sau cărți vechi în adevărate registre de evidență contabilă.

Multe însemnări românești din secolul al XVI-lea (incluse în volumul publicat în 1979, la care ne-am mai referit, *Documente și însemnări românești din sec.XVI*) având ca autori pe domnitorii Mihai Viteazul, Petru Șchiopul sau dregători ai acestora, au un conținut economic. Astfel, Fiera logofătul consemna, la 6 iulie 1600, suma pentru care cumpărase niște rumâni, precizând că "pre aceea vreme au fost u <m> blat galbenul câte 140"¹⁵, Teodosie logofătul și Bărcan vistierul confirmau primirea sumei de 1000 de taleri de la municipalitatea orașului Cluj¹⁶, Petru Șchiopul își nota sumele de bani primite de vistierul Iani Cantacuzino și pe cele datorate lui Mahmud ceașul¹⁷, sumele de bani achitate în contul tributului¹⁸, nume de creditori¹⁹, bani privind arendarea vămilei Moldovei unor raguzani²⁰, cheltuielile de călătorie efectuate în perioada martie-noiembrie 1593²¹ etc.

Din ultima parte a secolului XVII rețin atenția, prin prisma obiectului prezentului capitol, însemnările care relevă efectuarea unor plăți pentru anumite produse sau activități – uneori adevărate contracte de muncă sau documente de credit în produse sau bani, cu dobânzile aferente – ceea ce suplinește marile curențe existente în privința surselor referitoare la evoluția prețurilor mărfurilor și mai ales a muncii și, totodată, indică apariția unor mutații și polarizări economico-sociale în straturile de la baza societății românești.

Astfel, o însemnare din 1699 consemna: "De această facem știre că să cade a ști că au venit la iunie Popa Ioan din Dăișoara și Stan Oancea și cu Ion Zăvodean de s-au rugat să le dea ceva grâu pre bani și le-am dat lui Stan Oancea 5 găleate și lui Ioan Zăvodean alte 5 găleate, câte 5 florinți găleata și o zi de seacere până la târgul Brașovului să-mi fie banii gata, iar de nu mi-ar hi banii gata la zi, 5 florinți, să poci trage 6 florinți, să poci trage eu, Popa Ion pre Stan Oancea și pre Ion Zăvodean. Și mărturie la această tocmeală s-au tâmplat Stan Nebunelea și Ion Călbează cel tineru și Stan Bucuța și Stoica Pumnelea"²².

O notă a unui posesor din Muntenia, preciza pe un exemplar din *Viețile Sfinților*, (Iași, 1682-1683): "Însemnare să se știe cât bani am dat la seteni când au fost Constandin al Milostimii cu Stan Cotețu

am dat t(a)l 1 la Măinea pârčălab bani 6, la Papa bani t(a)l 3 bani 6, la Vasile Trâmbă bani 6, la Petrașco bani 5"²³. Acest tip de însemnare, semnalat încă spre sfârșitul secolului al XVII-lea – după cum demonstrează și o însemnare depistată pe un exemplar din *Îndreptarea legii*, aflat la Biblioteca Națională din București²⁴ – relevă un fenomen economic interesant, care nu ar putea fi înțeles în dimensiunile și evoluția sa decât prin suportul oferit de depistarea unui număr mai mare de asemenea adnotări.

O însemnare din cele mai interesante din aceeași categorie care, în drumul de la răboj la registru contabil a transformat cartea în carnet de evidențe, este aceea transilvăneană din 1714 înscrisă pe un *Molitvenic* tipărit la Bălgrad în 1689, aflat tot în depozitele BCS, pe care o reproducem în continuare: "La Mihaiu 1 zi cosă, la Rotar o zi cosă, la Oprea Pârgar o zi cosă, la One Pu(r)car (?) 2 zile de seceră, la Dămian o zi la aubă, 2 zile de sapă, la Radu Vițalar 2 zile de seceră una de sapă. La Mitroia o zi de seceră, o zi de sapă, la Ștef 3 zile seceră o zi de sapă, la Mihaiu Tur (?) 2 zile de cosă. La Ion Petrișor giunir o zi de cosă, la Toder 2 zile cin (?) de sécere, la Ion o zi de sapă. La Deva Ion din Crăciunel i-am dat 2 gălete de cucuruz, să lucre 4 zile de secere și să-mi de cucurăzu la tomnă. 1714"²⁵.

Însemnarea relevă, după cum se observă, un fenomen, hibrid și timpuriu, de dijmă în muncă și produse, de esență precapitalistă, interesant deopotrivă din punct de vedere economic și social.

Între însemnările cu informații de istorie economică se înscriu cele care consemnează valoarea în natură, în bani sau în forme mixte ale unor cumpărări sau prestații de servicii, note de debitori etc.

Pe un exemplar din *Îndreptarea legii*, un preot din Vlașca nota în secolul al XVII-lea: "Această carte carea să chiamă pravilă ne-au dat preoteasa Stanca împreună cu Domenic fiu-su de am muncit de l-am învățat scrisoare, cântări, podobii și alte rânduiele... și cu alte învățături l-am... și-a făcut pomeană cu cartea, iară eu mi-am făcut pomeană cu învățătura ce i-am dat lui Domenic... și am scris"²⁶. Pe un alt exemplar din *Îndreptarea legii* din depozitele Bibliotecii Academiei, se consemna, aproximativ la 1753 – 1754: "Am dat eu, popa Stanciul pe cojoace lui fraține-meu Costandache lei 103, iar lei 1, iar lei 5 pe chei <piei>, iar lei 10 pe chei..."²⁷, iar altă însemnare din prima jumătate a secolului al XVIII-lea de pe un exemplar din *Viețile sfinților*, preciza, între altele, că un "Vasile Văcăriu" primise "bani 9" și adăuga: "I-au dat și p(o)l de baniță de mălaiu din simbria vitelor"²⁸.

O însemnare care prelua în copie o adeverință, ne permite să cunoaștem exact termenii unui contract de muncă între un "zugrav" (pictor) din Făgăraș și o comunitate sătească: "copie. 1-u martie 819. Atestatul lui Ioan Pop zugrav de la Făgăraș. Dau credincios zapisul meu la mâna dumnealor, A.I.Preoți și frați și la toți săteni(i) din păzitul de Dumnezeu sat Cacova, în cinstit districtul Sibiului. Precum să să știe că am primit la mâna mea o materie care e cusută pe sama a unui prapur la care m-am tocmit ca să fac o sfântă icoană la acest mai sus pomenit prapor... Aceaste praznice pã o parte Sfânta Troiță, pre cea parte Înălțarea Domnului și Mântuitorului nostru Isus Hristos, o seavârșesc cu toată cheltuiala și meșteșugu, zugrăvindule, învoindu-ne sub prețul de optzeci de nemtzești, adecă 80 de zloți. Arvună n-am primit nimic bani, daru numai materia, la Târgu Sibiului să să aducă gata: accasta adeverez. Cacovam 1 martie 1819. Eu, Ioan Pop zugrav din Făgăraș"²⁹.

Formularea unor concluzii valabile sub raportul importanței însemnărilor pentru evoluția economică și a mutațiilor sociale din spațiul românesc nu se poate face decât pe baza analizei și cunoașterii ansamblului însemnărilor din această categorie – or procesul de depistare și de publicare al însemnărilor nu este încheiat – și a confruntării cu celelalte categorii de surse istorice.

Prin exemplele oferite mai sus am intenționat să atragem numai atenția asupra unor tendințe în evoluția economică și socială surprinse pe baza însemnărilor. Nu sunt însă singurele informații de istorie economică și socială cuprinse de însemnări.

Numărul mare de însemnări cunoscute în prezent permite alcătuirea unor serii de date care pot fi prelucrate statistic – desigur, utilizarea calculatorului în această privință ar fi nu numai preferabilă ci chiar necesară – și poate conduce la concluzii interesante cu privire la istoria prețurilor, la consecințele economice și demografice ale unor evenimente politice sau calamități naturale.

Evoluția prețurilor s-a bucurat, în perioada postbelică, de un interes deosebit din partea istoricilor îndemnați de cercetările lui Ernest Labrousse care a relevat rolul dinamicii prețurilor în izbucnirea Revoluției franceze³⁰. Pe urma lui, Școala de la "Annales" a dezvoltat o adevărată ramură de investigație, ilustrată prin contribuții de mare valoare.

În istoriografia română această preocupare s-a concretizat într-un număr de culegeri de documente de istorie economică, de studii și lucrări între care volumul elaborat de Mircea N.Popa este, în opinia noastră, cea mai importantă realizare³¹. Constatăm însă că și în această elaborată lucrare ca și în alte studii și lucrări, infor-

mațiile din însemnări au rămas în afara atenției autorilor. Or, notele marginale de pe manuscrise și cărți vechi cuprind informații bogate despre prețuri care, coroborate cu alte surse, permit verificarea și completarea cunoștințelor privind istoria prețurilor. Este suficientă o sumară parcurgere, fie și numai a culegerii de însemnări realizată de I. Corfus, pentru a ne convinge de această realitate. Practic, nu există o carte românească veche cu însemnări în care, cel puțin câteva dintre acestea, să nu se refere la prețul cărții (care nu era întotdeauna exprimat în bani).

De regulă, se poate urmări, la multe cărți, datorită circulației și schimbării posesorilor, evoluția prețului aceluiași exemplar în timp și spațiu. Aceste informații, comparate cu altele, cuprinse pe exemplare ale unor tipărituri identice, permit reconstituirea unor hărți economice, a unor curbe ale prețurilor care relevă nu numai raportul dintre cererea și oferta de carte – ea însăși extrem de importantă pentru înțelegerea unor dimensiuni culturale ale societății românești – ci și evoluții generale ale economiei și, în primul rând, evoluția prețurilor și a sistemelor monetare.

Eforturi pentru valorificarea, din acest unghi de vedere, nu au lipsit în istoriografia noastră. Florian Dudaș a consacrat un paragraf "prețului și prețurii cărții" în cazul exemplarelor din *Cazania lui Varlaam* cu circulație în Transilvania³². Importantă ni se pare, prin prisma obiectului acestui capitol, modalitatea propusă de Ion B. Mureșianu³³ care a alcătuit tabele privind circulația cărții vechi românești în Banat, cu indicarea anului procurării și a prețului achitat pentru aceleași tipărituri în diferite localități și în ani diferiți. Eforturile celor doi pasionați de istoria cărții vechi românești sugerează evoluția prețului cărții în societatea noastră și, sub acest aspect, valorificarea completă a însemnărilor prin luarea în considerare a fluctuațiilor monetare – ca aspect al evoluției economice în condițiile unei circulații monetare atât de diversificate în timp și spațiu în societatea medievală și premodernă – necesită cunoștințele de specialitate ale unui bun cercetător al istoriei economice și nu mai puțin, după cum am afirmat, utilizarea calculatorului.

Diferitele aspecte și dimensiuni ale situației economice la un moment dat pot fi reconstituite, uneori în tot dramatismul lor, pe baza informațiilor a numeroase alte tipuri de însemnări care se referă la calamități naturale (secetă, inundații, invazii de lăcuste, cutremure etc.) sau la evenimente politice cu implicații economice (războaie, incursiuni de pradă și jaf). În astfel de cazuri, însemnările oferă informații mai numeroase și mai vii decât o fac cronicile sau documentele. Cunoașterea unei serii de însemnări dintr-o

anume epocă și dintr-o anumită zonă geografică permite să se stabilească sau să se confirme aria unei calamități, implicațiile economice ale acesteia și impactul psiho-social al fenomenului, în mai bune condiții decât pe baza altor surse istorice, îndeosebi în absența documentelor unei administrații bine organizate de tipul celei austriace.

Există doar un număr limitat de tipuri de însemnări care nu conțin informații ce să poată fi exploatate ca sursă pentru istoria economică. Între acestea se află o parte a celor provocate de observarea unor fenomene astronomice, unele notări de politică internă etc. În schimb, aproape toate însemnările generate de războaie și ocupații externe, de fenomene meteo și în general de evoluția vremii, de calamități ca: epidemii, inundații, incendii, cutremure etc. oferă implicit și informații, mai mult sau mai puțin importante, privind situația economică. Chiar și pomelnicele – care, din păcate nu au fost reținute alături de alte însemnări în unele dintre cataloage de carte rară editate – prelucrate cu metode adecvate, pot furniza observații importante cu privire la evoluția demografică, și, pe această cale, să contribuie la precizări privind un element fundamental al vieții economice – forța de muncă – în perioada medievală și premodernă.

Însemnări generate de șocul provocat unor contemporani de invazii, epidemii sau alte calamități au condus indirect la consemnarea unor consecințe de maxim interes pentru istoria economică. Astfel, într-o însemnare de pe un exemplar din *Îndreptarea legii*, aflat în depozitele Bibliotecii Academiei, se consemna: "Să se știe de când au prădat tătari(i) șapte ținuturi în țara Moldovii și au făcut pagubă de 200 de mii de pungi de lei de bani, făr' de robi ce au robit, săptemvrie 14 let 7267. Și au fost iarna fără omăt, în toate zilele ardè pojar, di la noemvri până la martie cald și pulbere și săcetă în toate zile, leat 7267"³⁴. Și mai concludentă este însemnarea mini-cronică existentă pe o tipăritură de la Brașov³⁵, în care se consemna o suită de calamități – vărsat, lingoare, o catastrofală epizootie, dezinterie, o puternică secetă, un violent incendiu, invazia tătarască și o mare epidemie de ciumă – care în decurs de câțiva ani (1715-1718) a lovit Brașovul și Țara Bârsei, unele dintre calamități fiind însă extinse la nivelul întregului spațiu românesc și care relevă, implicit, extraordinarele pierderi umane și materiale cu incalculabile consecințe economice.

Situațiile create se exprimau uneori în mod concentrat prin semnalarea unuia din cele mai de seamă flagele din toate timpurile: foametea.

Numeroase însemnări semnaleză foametea de la sfârșitul deceniului al doilea al secolului al XVIII-lea³⁶. Momente de "foamete" în arii mai restrânse sau mai largi sunt relativ frecvent întâlnite în însemnări în diferite formulări "însemnai de când cu foametea de la Alicsandru Moruz voiev(od), care foamete au ajunsu ocoa de mălaiu parale 12" - nota un "Ivan logofăt de la ciocan" în 1795³⁷ iar într-o altă însemnare se consemna: "Să se știe că în zilele domnului nostru Ion Alexandru Moruzi voevod la leat 1795 au murit de ciumă și s-au spartu Bucureștii și au ajuns chila de grâu taleri 50, mălaiu chila taleri 30. Și au scris eu Petre grămă(tic) Neagoe Nastasiu of Fundu Crăsanilor iulie 20"³⁸.

Circa două decenii mai târziu, un transilvănean însemna: "În anul 1817 au fostu foame mare în Ardealu că au fostu calu de (cu) cucuruzu cu 80 de zloți și grâu cu 100 de zloți"³⁹.

Un loc important în cadrul însemnărilor referitoare la istoria economică îl ocupă cele privind istoria fiscală. Însemnările consemnează, întâmplător, elemente interesante despre organizarea evidenței contribuabililor, cum este cazul următoarei note inedite din 1653, de pe un exemplar din *Evanghelia învățătoare*: "Să să știe că s-au făcut sama în luna lui noimvri în 19 zile, în postul Crăciunului. Și au înblat semnicie aice în oraș în Pitești în 2 zile, veneri și sâmbătă. Și au fost semnici comisul Sima și spătarul Pavel. Și am scris eu, Marco post(elnic), care am fostu birar aice în oraș, în Pitești văleat 7162. Și cine va ceti aceste scripturi și va blestema că am scris aice să fie el blastamat de această sfântă carte"⁴⁰.

Conținutul politicii fiscale a fost reținut în însemnări în funcție, în special, de modul în care tășul acesteia afecta interesele autorului însemnărilor sau ale mediului social din care acesta provenea.

Astfel, însemnările înregistrează cu precădere în domeniul politicii economico-sociale sau fiscale, fie unele măsuri generale - de exemplu introducerea sau "legarea" văcăritului⁴¹ - fie măsuri care supuneau unor sarcini fiscale și categorii sociale privilegiate (boierimea, clerul).

Autorul unei însemnări menționând moartea lui Constantin Cantemir preciza: "Și au fost într-acel an 70 de orânduiale pe țar(ă), fără ilișur(i) și fără sulgiuri și fără alte mărunțișur(i). Și mai pre urmă au scos și hârtii în țar(ă), hârtiia de 6 ughi"⁴². În 1729, un Constantin logofăt scria pe marginea unei *Evanghelii învățătoare* "fiind în zilele mării sale lui Nicolae vodă cu dajdea hârtiilor..."⁴³, iar în anul următor, autorul unei însemnări din Săcuienii Dâmboviței nota: "La leat 1730, luna lui Augustu în 2 zile, au venit poruncă împărătească, pe la biserici dă s-au citit, pentru oerit și tutunărit,

câte parale 6, i dă văcărit, câte parale 33 de bani vita mare i dă mânzați și dă gonitori prin jumătate"⁴⁴.

Treptat însă, în secolul al XVIII-lea, pe măsura înmulțirii și extinderii sarcinilor fiscale, însemnările își pierd din detașare, autorii lor se angajează, opiniile lor sunt exprimate fără echivoc.

Însemnările cercetate până în prezent au dat la iveală puține relatări cu privire la politica fiscală și reformele lui Constantin Mavrocordat⁴⁵, dar acestea au lăsat totuși urme. Un preot muntean contemporan și apropiat ca vârstă de Constantin Mavrocordat nota: "Acest domnu (au scos) pogonăritul și au luat vinăriciurile tuturor mănăstirilor. Și la vălet 7255 (1747), iunie 24, au luat de toate bisericile câte taleri 3, bani 30. Și preoții i-au (pus) la biru"⁴⁶. O altă relatare din 1 martie 1749 permite o succintă privire asupra recepțării politicii fiscale aplicate în Moldova de același domn: "Să (să) știi di când au vinit Constantin voevod domnie al treile în Moldova și au scos cisia între mazili și multe vrajbe au fost între maz(i)li..."⁴⁷.

Incorectitudinea celor care strângeau dările, sustragerea de la achitarea împovărătoarelor obligații și sistemul de sancțiuni aplicat sunt relevate de o însemnare care este, de fapt, copia unei ordonanțe a caimacamilor Țării Românești din 9 ianuarie 1793⁴⁸.

Extinderea sarcinilor fiscale și asupra unor părți ale boierimii, nu a putut, desigur, fi apreciată de reprezentanții acesteia. Astfel, Lupul Batcu - el însuși strângător de biruri, prin anii '60 ai secolului al XVIII-lea, nu fără profit, după propriile sale mărturisiri⁴⁹ - nota în legătură cu domnia lui Alexandru Șuțu în Moldova, 1801-1802, că acesta a "pus la bir toți oamini boerești. Și când s-au mazilit, era bucuros să dei bani înapoi numai să fie cu oarișcari cinste. Dar bani înapoi au dat și cu atâta cinste și pompă au mersu la Țarigrad, cât să duci o mătă di la oala cu smântână, când o ei cu vătraiul di la oali"⁵⁰. Despre cea de a doua domnie a lui Alexandru Ipsilanti în Țara Românească o însemnare din 1797 menționa că domnul "au venit cu tot răul, că omeni trăgea nădejde de bine, iar elu au venitu cu totul răul, că era birurile, deseteană și potuveazi și butuci și zahara..."⁵¹.

Moartea dramatică a domnitorului Constantin Hangerli a generat numeroase însemnări, dar autorii acestora au folosit prilejul pentru a comenta politica fiscală a domnitorului.

În timp ce unul din autori se mulțumea să precizeze laconic "când au scos văcărit și hârțiile în țară"⁵², un altul - Nicolae, logofătul episcopiei Argeșului - proceda la o mai precisă expunere a politicii fiscale a domnului, care conține de altfel, și nemulțumirea clerului față de domn: "...Acest domn, între altele, au scos și văcă-

ritul, plătind lăcuiitorii și toată boierimea și Sfânta Mitropolie, episcopiile și toate mănăstirile de toată vita mare și mică câte taleri doi și bani treizeci; care această dajde, ce fusese și mai nainte, de mulți ani era oprită cu greale legături. Iar acest domn, nebăgând în seamă legăturile acestea, încă până a nu strânge și a istovi acești bani din toată țara, în grab i-au venit această urgie asupra"⁵³. Autorul unei alte note consemna: "Când au fost adunare mare de s-au sculat spre cetatea Diiului, s-au sculat limbă spre limbă în zilele lui Io Constandin Gheorghe Agearliu Vodă și atât de rău au fost, au luat și vâcărit și toate îndoite, când au fost la leatu 1799"⁵⁴, iar ca o altă însemnare ne transmite scurt, dar sugestiv: "Să se știe de când au fost vâcărit și au fost cât și Oltul, vătășii au înblat - leatul 1799"⁵⁵. Deosebit de pitorească este în legătură cu acest eveniment o însemnare scrisă de "Costandin sinu popa Dima, prinu por(un)ca sinții sale părintelui Iosifu Peșterianu" în care se arată că "în zilele prea întunecatului domnului Ionu Costandinu Gheorghe Agialuncu voivodu" s-a "topitu oste, câtă, nu să știe" în încercarea acestuia de a "sparge elu Diiu" (Vidin), că "totă lumea blestema, tote babele blestema"; la care, autorul însemnării adăuga, mai pe larg, și blestemele sale⁵⁶. Numeroase alte însemnări condamnă politica fiscală a domnului îndeosebi pentru reintroducerea vâcăritului⁵⁷, dar și pentru introducerea altor obligații pe care unii le considerau o inițiativă a domnului din care i s-a tras sfârșitul⁵⁸.

Apresiasi domnilor reflecta modul în care autorii au perceput direct sau în mediul lor social politica acestora. Astfel, despre prima domnie a lui Alexandru Mavrocordat (Delibei) în Moldova, autorul unei însemnări din decembrie 1784 nota: "De cari s-au întâmplat și mazălii mai la urmă, peste puțâni zâli. D(e) care fost-au multă scârbă, multă și mari lui vodă și tuturor grecilor și curții, (ti)căloșii și plânsă mari (de) cătră feciorii de boeri pentru mazăliia lui. Căci domn n-o mai venit așă milostivu și bun și darnic și pe toț feciorii de boeri i-au boerit și era toț în boerii și în chiver-nisală, și de nu-i miluia cu bani, dar îi bucura cu numi de boerii"⁵⁹. Despre cea de a doua domnie a lui Alexandru Moruzi în Moldova, mai sus amintitele însemnări ale lui Iordache Sion și ale fiului său Antohi relatează: "Acest domn au fost bun, milostiv cătră toți, drept la giudecăți, strajnece la mânie, adevărul iubea, minciuna o certa, știa bine moldovenește și pentru aciasta la divanuri nu să făcia fățării. Divanuri adeaseori pe săptămâni făcia. Și au purces la Țarigrad, 22 august, în mazil, având grijă, fiind în primejdia vieții pentru hainlăcul domnului Ipsilant al Țării Românești.

Acest domn Moruz voevod, când au eșit din Eși, luni, avgust 20, au eșit cu un alai, ca și când intră numai cât era îmbrăcat cu capot

și șalvari și cu pistoare întrarmat foarte frumos. Toți boerii călări, toți zvârlia cu grâu"⁶⁰.

Însemnările nu aduc, în general, elemente deosebite noi, în raport cu alte izvoare istorice, pentru cunoașterea politicii economice a domnilor din Țara Românească și Moldova, dar ele contribuie la precizarea unor fapte istorice, la înțelegerea unor acumulări și caracteristici ale mentalului colectiv sau atmosferei din epocă.

Dacă însemnările despre fiscalitate sunt foarte numeroase, cele referitoare la regimul de obligații față de stăpânii de pământ sunt sporadice. Ele prezintă un interes cu atât mai mare când vin din zone unde nu dispunem de surse îndestulătoare pentru a cunoaște îndatoririle țăranilor în cadrul domeniului feudal. Apariția obligațiilor domaniale este sugestiv înfățișată într-o însemnare din 1767 (făcută pe un *Minei*, copiat în 1705) referitoare la strămutarea, de către autoritățile austriece, a unor români din Săcălaz (Banat) în Toracul Mare (R.F.Iugoslavia): "Și când a venit satu' n-o fost spăii (boierii - n.ed.) numai dă 30 de ani în urmă or venit, și atunci or făcut roboda și or dat dijmă și or lucrat cu marvele la spăii; or dat dijmă din ouă, găini și unt și din grâu și din toate"⁶¹.

Însemnările românești de pe cartea veche transmit de asemenea, direct sau indirect, și alte informații numeroase și uneori importante, pe lângă cele semnalate mai sus, privind istoria socială în contextul dezvoltării economice și culturale și a situației internaționale a societății românești.

Transmiterea informației sociale pe calea însemnărilor poartă, între altele, amprenta gradului în care știința de carte și numărul posesorilor de carte progresau și în care se intensifica circulația cărții.

Cu alte cuvinte, pe măsura creșterii numărului celor care aveau posibilitatea să facă însemnări pe cărți, se poate măsura răspândirea științei de carte în diferite medii sociale, atitudinea acestora față de știința de carte, dar și *ascensiunea unor pături sociale*.

Adresându-se foarte probabil fiului său, Bunea Grădișteanu scria în ultimii ani ai secolului al XVII-lea⁶² pe marginea unui *Minei* pe luna *iunie*, tipărit la Buzău în 1698, păstrat în prezent la Biblioteca Națională "Chiril și Metodie din Sofia: "Mă no că ci nu înveți să faci slova bune, că dacă vei face slove bune vei avea cinste de către logofet, iar așa nu iaste nimica, că eu de o aş scrie așa rău, nu m-aş mai căzni trupul ca se mai scriu cevași. Că eu dă cându mă căznesc de le-am învățat scris(oa)rea. Așijderea și tu, învață că nimic den tine nu iaste"⁶³.

Indiferent dacă avem în față exprimat, așa cum apare foarte probabil, năduful unui părinte sau este vorba de o încercare de

condei, însemnarea pune în evidență o înțelegere de factură modernă a rostului învățatului de carte, iar prin savoarea limbajului merită, credem, să figureze într-o antologie a textelor românești medievale.

Desigur, între această "prelegere" a marelui armaș Buna Grădișteanu și modestul îndemn pe care un anonim îl nota pe marginea unui exemplar din *Îndreptarea legii*: "Și tu Opro să înveți câte o slovă"⁶⁴ nu erau deosebiri doar de lungime a textului și nu numai de conținut, ci și de reflectarea unei alte poziții sociale.

Concluzii similare se degajă din alte numeroase însemnări și ele devin mai pregnante în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Astfel, însemnările ne permit să constatăm că în posesia familiei marelui dregător Constantin Bălăceanu se aflau două exemplare din *Îndreptarea legii*⁶⁵, pe care cei doi fii adolescenți ai săi făceau numeroase însemnări în limba română, greacă, latină, uneori doar "pentru amelie și stând fără de lucrul"⁶⁶, în timp ce alți adolescenți, în alte locuri, erau avertizați amenințător în scris: "Cine va scrie să fie bătut peste undi 9 tăblițe"⁶⁷.

În aceeași perioadă se constată însă, pe baza însemnărilor, apariția și înmulțirea constantă a știutorilor și posesorilor de carte provenind dintr-un nou mediu social, acela al burgheziei în formare.

Ne referim aici în primul rând la însemnările descifrate de noi, deci inedite, care relevă printre semnatarii notelor "cupeți", "abagii", "șelari", alți reprezentanți ai meșteșugarilor, dar și pe cei ai micilor dregători și ai micii boierimi⁶⁸.

În acest mod, înregistrarea corectă și completă a tuturor posesorilor sau semnatărilor unor însemnări pe cartea rară, chiar și atunci când este vorba de încercări de condei, permite, prin analiza ocupațiilor acestora și în conexiune cu alte categorii de însemnări – cum ar fi, în primul rând, cele referitoare la evoluția prețului cărților – stabilirea unor tendințe semnificative pe plan social și cultural, dar și economic, în societatea românească, la sfârșitul perioadei medievale și începutul istoriei moderne.

N O T E

1. Anterior acestei limite, însemnările, păstrându-și importanța ca sursă istorică, sunt tot mai puțin numeroase pe măsura întoarcerii în timp; la celălalt pol cronologic, numărul și calitatea altor surse diminuează treptat dar rapid, importanța istorică a informațiilor transmise de însemnări.
2. Vezi argumentele lui Georges Lefebvre în favoarea termenului de regim domanial în ale sale *Observations* din "La Pensée", 1956/nr.65, reproduse în Maurice

- Dobb, Paul M. Sweczy, *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, vol. I, Paris, 1977, p.219-220.
3. Problema "periferiei" a devenit un obiect de investigație de la apariția teoriei lui Immanuel Wallestein, *The Modern World System: Capitalist. Agriculture and the Origin of the European World Economy in the Sixteen-th Century*, New York, 1974.
  4. Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultură critică românească*, București, 1984, p.65.
  5. Cf. o altă aplicare a acestei teorii numai la situația Țării Românești în cartea lui Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York, Londra, 1976.
  6. Ilie Bădescu, *op.cit.*, p.10. Cf. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, 1977.
  7. Robert Mandrou, *L'Europe "absolutiste". Raison et raison d'Etat (1649-1775)*, Paris, 1977.
  8. *Ibidem*, p.338.
  9. N.Iorga, *Le despotisme éclairé dans les Pays roumains au XVIIIe siècle* în "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX (1937), p.101-115.
  10. Florin Constantiniu, *Pentru o tipologie a "despotismului luminat"* în "Analele Universității București", Istorie, XXIX (1980), p.66.
  11. I.Corfus, *op.cit.*, p.102-114.
  12. *Ibidem*, nr.3, p.102-103.
  13. Acest Petre, la care se referă însemnarea, fusese anterior, potrivit unei alte însemnări (I.Corfus, *op.cit.*, p.3, nr.8) doar "mărgelar la prăvălie, în București". Faptul că era posesorul celor două cărți, denotă o anumită situație materială ca și interesul pentru lectură, după cum, semnificativă este și luarea cărților cu sine, în cursul nereușitei sale călătorii de afaceri.
  14. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului, Catalog*, p.218-220. Însemnările de același gen sunt ilustrate de activitatea unui negustor care prin notele succesive înscrise între 1805-1815 pe marginile unui *Mystirio* tipărit în 1651, permite o serie de observații cu privire la tipul de comerț pe care-l practica și la evoluția prețurilor (BN, CRV 59, inv.55197, f.40-40v.).
  15. *Documente și însemnări românești din sec. XVI*, doc. XLVI, p.144-145.
  16. *Idem*, doc. XLIX, p.147.
  17. *Idem*, doc. LXII, p.155-156.
  18. *Idem*, doc. LXX, p.161.
  19. *Idem*, doc.LXXIII, p.166.
  20. *Idem*, doc.LXXVI, p.168.
  21. *Idem*, doc.XCVI, p.187-188.
  22. Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile arhiepiscopiei Sibiului*, p.106. Același "Popa Ion ot Dăișoara" vânduse, conform unei alte însemnări, în 1696 unor consăteni 10 găleți de grâu cu 4 florinți găleata și cu obligația efectuării unor zile de seceră.
  23. BN, CRV 73, inv.178003, f.60 v.
  24. BN, CRV 61, inv.696641, p.415.
  25. BN, CRV 116 (împreună cu 87), inv.293222, prima scoartă.
  26. Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească...*, p.87.
  27. BA, CRV 61, schimb 6, f.1.
  28. BN, CRV 73, inv.178003, interiorul ultimei scoarte.
  29. Doina Braicu, Victor Bunea, *op.cit.*, p.119.

30. E.Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, tome I, 1re partie, *Sources, méthodes* Objet de l'histoire des fluctuations économiques, Paris, 1941.
31. Mircea N.Popa, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831)*, Bucarest, 1978.
32. Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.108 și urm.
33. Ion B.Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, p.64-68.
34. BA, CRV 61, Dublet 3, f.5; I.Corfus, *op.cit.*, nr.31, p.71-72. Vezi și Pseudo Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)* în Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești* (ediție îngrijită de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu), București, 1987, p.81-82.
35. *Tipărituri românești (1539-1760) existente la Brașov. Catalog*, p.115-116.
36. Vezi BA, CRV 61, schimb 5, f.1v; CRV 110, Schimb 2; I.Corfus, *op.cit.*, nr.5-6, p.115-116.
37. BN, CRV 61, inv.293606, p.424 v.
38. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.33.
39. BN, CRV 86, inv.275126, f.VI.
40. BN, CRV 42, inv.834664, p.787 v.
41. Cu privire la această obligație fiscală, vezi V.Mihordea, *Văcăritul, dare temporară*, în "Studii", tom.21, (1968), nr.3, p.449-467.
42. I.Corfus, *op.cit.*, nr.2, p.102.
43. BN, CRV nr.42, inv.834668, p.451.
44. N.Iorga, *Istoria țării prin cei mici, loc.cit.*, p.50.
45. Cu privire la reforma lui C.Mavrocordat din Țara Românească din 5 august 1746, vezi Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Edit. Academiei RSR, București, 1972, p.95-135; idem, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p.79 și urm.
46. I.Corfus, *op.cit.*, nr.2, p.296.
47. Arhiva Patriarhiei (Antim), D.Cantemir, *Divanul*, II 4953 inv.13869/961, f.143v.
48. Este probabil ca acest document – sau altele similare – să se păstreze în arhive dar am considerat util, fie și numai pentru tipologia însemnărilor, să-l reproducem aici:

"Noi, caimacamii Țării Românești, după obiceiul s-au dat această carte a divanului dumnealor boierilor ce au cumpărat slujba oeritului anul trecut, leat 1792, din jud. Vâlcea ca să orânduiască cercători pă urma slujbașilor dintâiu care prin știrea ispravnicilor județului să strângă răvașele acelor și să dea răvașele lor. Și pă care din slujbași îi va găsi cu oi furate puse în catastif, să-i apuce să plătească îndoit. Din care bani drepti să-i aducă la cumpărători și îndoiala să fie a lor după obicei iar pă locuitorii cari vor (gă)si cu vite dosite și nearătate la slujbași dintâi, pă unii ca aceia să-i apuce să plătească banii oieritului cu ploconul pă vitele ce vor găsi dosite. Drept care bani să-i aducă la cumpărători și pentru că le-au dosit, socotind să păgubească cămara domnească, să le ia după obiceiul vechiu, doao parale de oaie pentru osteneala cercătorilor. Iar mai mult să nu se cuteze a lua că se vor pedepsi. Însă dumnealor, boierii oieri, să nu orânduiască pă slujbași la aceleași județe unde au fost orânduți dintâi și cercători ci schimbându-i să orânduiască (...) cu bani gata că de vor face niscaiva supărări peste porunca aceasta și va veni cineva și cu jalbă, va plăti îndoit (...și să va) și pedepsi. Și cercătura să o facă numai până la sfârșitul (lunii) (n)arte iar nu mai mult. Aceasta (vă poruncim) 1793 ghenarie 9. (Semnături)... Dumitrache banu, Nicolae banu, Ianache vistier,

- ....vel vornic, ... vel logofăt". (*Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului...*, p.137).
49. I.Corfus, *op.cit.*, nr.9 și 10, p.104.
50. *Ibidem*, nr.70, p.251-252.
51. *Ibidem*, nr.67, p.21-22.
52. *Ibidem*, nr.75, p.23.
53. N.Iorga, *Manuscrisurile mănăstirii Cernica*, p.19.
54. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.93.
55. *Ibidem*, p.33.
56. I.Corfus, *op.cit.*, nr.77, p.24.
57. *Ibidem*, nr.13 - 16, p.105-106.
58. Într-o însemnare se afirmă că acest domn "singur el s-au pusu fără de știirea împărății și au scos o(e)rit îndoitu, apoi văcărit de vită t(a)l(eri) 2 și hârtii. Și era întristare mare în toată țara de suptu stăpânirea lui. Apoi aflându-să de la împărăție i s-au tăiat capul..." (I.Corfus, *op.cit.*, nr.14, p.105-106).
59. *Ibidem*, nr.48, p.16.
60. N.Iorga, *Manuscrisurile mănăstirii Cernica...*, p.19.
61. Ion B.Mureșian, *Cartea veche bisericască din Banat*, p.99.
62. Dat fiind faptul că Bunea Grădișteanu a fost mare armaș între 26 iunie 1692 - 15 mai 1700 (vezi N.Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec.XIV-XVII*), Edit. Enciclopedică Română, București, 1971, p.191 iar *Mineiul* este tipărit în 1698, însemnarea aparține intervalului 1698-1700.
63. Biblioteca Națională "Chiril și Metodie", Sofia, *Mineiul pe iunie, Buzău, 1698* (BRV 111), RU, 698.1.
64. BN, CRV 61, inv.293.701.
65. BN, CRV 61, inv.696.641 și inv.696.645.
66. BN, CRV 61, inv.696.641, p.757.
67. BN, CRV 280.
68. BN, CRV 41, inv.834.668; CRV 60, inv.293.208; CRV 61, inv.293.700; CRV 74, inv.824.512; Arh.Patriarhiei (Antim), CRV 110, II 4953, nr.13868/961.

CAPITOLUL III

ISTORIA POLITICĂ INTERNĂ REFLECTATĂ ÎN ÎNSEMNĂRI

Trecerea în revistă a însemnărilor prin prisma modului în care acestea reflectă istoria politică, degajă constatarea că, relatând sub impresia imediată a faptelor sau cu o ușoară detașare, rezultată din trecerea timpului, autorii însemnărilor au fost impresionați de evenimentele politico-militare (războaie, expediții de jaf, ocupații străine), de frământări social-politice violente, de schimbările de domni, de unele modificări ale statutului teritorial și ale regimurilor de dominație străină, de faptul politic divers dar izbitor prin incidentul său.

Există, de asemenea, o categorie de însemnări foarte importantă prin număr, care, generată fiind de alte împrejurări decât cele menționate mai sus, include în subsidiar și informații de ordin politic. Este cazul indicațiilor suplimentare făcute de autorii unor însemnări pentru a preciza sau caracteriza mai exact momentul în care scriu. Astfel, deși însemnările cuprind, de regulă, data la care au fost redactate, sunt frecvente cazurile în care autorii au adăugat și alte elemente de datare, între care faptul politic ("În zilele domnului..."; "când s-a mazilit domnul..."; "când a venit domnul în scaun"; "când era resmerița..." etc.) ocupă un prim loc.

Informațiile de ordin politic cuprinse în vechile însemnări nu au fost până în prezent valorificate suficient și mai ales sistematic, în istoriografia noastră. O asemenea valorificare este, de altfel, strâns corelată mărimii progreselor realizate în procesul dificil de depistare, descifrare și punere în circulație științifică a însemnărilor.

Cunoașterea trecutului politic pe baza depistării și interpretării vechilor însemnări nu s-a bucurat de o atenție similară celei acordate cunoașterii altor aspecte pentru care însemnările oferă o cantitate mare de informații valorificate în diferite lucrări și studii speciale (circulația cărții, fenomene meteo și astronomice, epidemii, calamități naturale). Chiar știrile politice din însemnările aflate deja în circuitul științific nu au reținut atenția specială a cercetătorilor decât într-o mică măsură. Situația poate fi explicată, desigur, prin existența altor categorii de izvoare istorice, neîndoielnic mai impor-

tante – documente interne și externe, cronici etc. – pentru cunoașterea istoriei politice.

Nicolae Iorga, care a publicat numeroase însemnări – ca de exemplu în vol.XV din *Studii și documente* – a utilizat uneori un sistem de adnotare expeditivă, incompletă, a însemnărilor¹ fără a detașa informațiile de ordin politic. Savantul a beneficiat de cunoașterea unui mare număr de astfel de surse istorice – multe scoase la iveală prin propriile sale cercetări – și a apreciat această istorie a țării scrisă "prin cei mici", fără a ajunge însă la o valorificare critică sistematică a însemnărilor prin prisma modului în care acestea au reflectat istoria politică. Această constatare nu se referă, de altfel, numai la N.Iorga.

Informațiile privind istoria politică incluse în vechi însemnări au fost utilizate în istoriografia noastră de-a lungul deceniilor și în lucrări de sinteză cum este *Istoria României*², dar aceasta s-a făcut sporadic.

Culegerile de însemnări, al căror număr, după cum am arătat, a sporit mult în ultimele decenii, nu au, în cele mai multe cazuri, reliefată valoarea acestor categorii de surse pentru cunoașterea istoriei politice și nu au fost prevăzute, de regulă, cu un aparat critic corespunzător. Chiar în cazul lui I.Corfus, (*Însemnări de demult*), filtrarea critică a calității informațiilor din domeniul istoriei politice este parțială. Lucrarea sa, organizată tematic, include, între altele, și două substanțiale compartimente privind istoria politicii interne, războaie, ocupații străine și năvăliri de pradă, însumând aproape 400 de însemnări. Autorul s-a limitat, însă, în general, să avertizeze cititorul asupra unor erori izbitoare (anul sau numele greșite) fără a semnala alte erori sau fără a compara și a se pronunța asupra altor date contradictorii cuprinse în diferite însemnări din culegere, sau între acestea și datele general acceptate de istoriografia noastră.

În aprecierea valorii informațiilor de natură politică cuprinse în însemnări este necesar să se ia în considerare distanța în timp și în spațiu a însemnării față de evenimentul relatat, să se stabilească, când este posibil, angajarea politico-socială și pregătirea culturală – care au influențat neîndoielnic precizia și mai ales selectarea și optica sub care este prezentat evenimentul politic – a autorului însemnării și, în sfârșit, să se procedeze la o confruntare a informațiilor cu datele cuprinse în alte categorii de izvoare istorice.

Tipul cel mai frecvent de erori se înregistrează – în ceea ce privește datarea sau alterarea numelor de persoane, atunci când acestea nu parvin dintr-o descifrare incorectă a însemnărilor din partea cercetătorului – și se datorează faptului că autorul însem-

nării a consemnat ulterior sau nu a fost martor la evenimentele relatate ori că însemnarea ne-a parvenit prin intermediari.

Diferitele întâmplări de esență politică – și de altă natură – au reținut atenția unor contemporani și înainte de apariția însemnărilor în limba română și, în paralel cu acestea, în slavonă – tot mai puține – și în secolul al XVIII-lea în limba greacă. Ele își păstrează importanța ca surse istorice, ca și în cazul celor românești, în funcție de natura informației transmise și de numărul și calitatea celorlalte surse.³

În privința însemnărilor românești – covârșitoare numeric, începând cu secolul al XVII-lea – acestea oferă cercetătorului date extrem de diversificate, deseori interesante și chiar importante, uneori surprinzătoare din sfera istoriei politice.

Este suficient să amintim că atât de invocatele cuvinte ale lui Mihai Viteazul: "Și hotaru Ardealului. Pohta ce-am pohtit: Moldova, Țara Rumâncască" constituie substanța unei succinte și eliptice însemnări făcute de marele voievod la Alba Iulia în anul 1600, a cărei înțeles a preocupat pe mai mulți istorici⁴.

O altă însemnare ce putea apărea ca o încercare de condei, produsul fanteziei unui adolescent dintr-o cunoscută familie boierească sau preluarea unei creații artificiale motivate de tentativele de redobândire a drepturilor Țării Românești în timpul și după războiul din 1768-1774 s-a dovedit a genera, la o examinare mai atentă, semne de întrebare. Ne referim la însemnarea pe care "Radu Bălăceanu sin Constandin Bălăceanul biv vel stolnic" o făcea pe filele unui exemplar din *Îndreptarea legii* la 10 noiembrie 1776: "Tituluș de hrisoavele Mircii Vodă ce s-au scos de la mănăstirea Brâncoveni prez Olt, după un hrisov:

Eu, cel întru Hristos Dumnezeu bunu credinciosul și bunu creștinu și iubitoriu de Hristos, Ion Mircea marele voievod și domn, cu mila lui Dumnezeu, cu dumnezeiască dăruire oblăduitoriu și domnu și stăpânitoriu a tot pământu Ungrovlahii și peste munți plaiurilor și încă până la Țara tătărăscă și Amblasului (!) și Făgărașului herțeg și domnu Banatului dăspre apus și stăpânitor de amândoa părțile Dunării până la Marea cea Mare și al cetății Dârstorului stăpânitoriu și până în hotarele Odriului și tuturor săcuilor span. La leat 6801 (!)"⁵.

În cele ce urmează vom proceda la prezentarea – prin exemplificare – și la analiza informațiilor cuprinse în însemnări cu privire la domnii, la mișcările social-politice și la faptul politic divers, adică la situația politică internă, cum apare reflectată în notele marginale de pe manuscrise și cărțile vechi românești.

Cercetarea însemnărilor cu relatări privind trecutul politic al poporului nostru relevă importanța acestora pentru mai buna cunoaștere a cronologiei domnilor din Țara Românească și Moldova, în special în perioada fanariotă. Însemnările impun, după cum va rezulta din cele ce urmează, unele modificări ale datelor de începere sau încheiere a domniilor – uneori cu zile, alteori cu săptămâni sau chiar mai multe luni – aduc precizări și completări acolo unde datele acumulate până în prezent lăsau încă incertitudini etc.

Ne vom referi deci la început la acele însemnări care, prin analiza datelor conținute și coroborarea cu alte surse, credem că impun sau sugerează modificarea sau completarea datelor aflate în circulație incluse în listele mai vechi sau mai noi ale cronologiei domniilor. Menționăm, în acest context, că am luat în considerare ceea ce ni s-au părut a fi listele cronologice cele mai importante stabilite și editate în ultimele decenii⁶. Cronologia cu cele mai multe informații și de fapt cele mai complete, mai ales pentru perioada regimului fanariot – care ne interesează aici, rămâne până în prezent cronologia publicată în volumul I din *Introducere la Documente privind istoria României* – alături de care, pentru unele completări ulterioare trebuie avută în vedere și cronologia anexată la *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi* de C.C.Giurescu și D.C.Giurescu. Mai ales prima dintre cronologiile menționate, pe lângă obișnuitele date ale începerii și încheierii domniilor, include – când s-a dispus de date – și alte precizări necesare: data firmanelor de numire sau mazilire sau data sosirii acestora, în cele două capitale; data intrării domnilor în București sau Iași (cei care erau investiți domni aflându-se în momentul respectiv, în multe cazuri, în afara hotarelor Țării Românești sau Moldovei); numele unor caimacami etc. În cele ce urmează vom arăta în ce măsură însemnările completează sau modifică și aceste precizări suplimentare ale cronologiilor, chiar dacă, uneori, așa cum am menționat, modificările se referă la intervale foarte scurte, de 1-2 zile.

Mazilirea lui Alexandru Coconul și înscăunarea lui Alexandru Iliăș în Țara Românească sunt datate în cronologii "1627, după nov.3"⁷. O însemnare de pe un manuscris aduce însă date precise în această privință: "Să se știe cându au luat domnia lui Alixandru voivodu, feciorul Radului-vodă, în luna lui ohtovrie 5 zile și au purcesu în 8 la Țarigradu și au fost văleatul 7136 (1627) și au venitu Alicsandru vodă, feciorul lui Liașu-vodă, în luna lui ghinarie 29 dni"⁸.

Între cele câteva mii de însemnări edite și inedite pe care le-am consultat, una singură, aflată pe un exemplar din *Biblia* tipărită la București la 1688, cuprinde referiri la momentul urcării pe tron a

lui Constantin Brâncoveanu. O reproducem aici – deși însemnarea nu este inedită – întrucât discutarea valabilității informației transmise necesită luarea în considerare a întregului text: "(Această) sfântă carte a Legii vechi și a Legii noao iaste dată sfintii mănăstiri Bistrița de luminatul și prea creștinul domn Ioan Costandin Băsărab Brâncoveanu voivod întru pomenirea mării sale și a părinților mării sale. Care l-au ridicat Dumnezeu domnu în urma unchiului mării sale Ioan Șarban C(antacuzino) B(râncoveanu) voivod, *în luna lui oc(tombrie) 29, l(ea)t 7197 (1688), cu strigarea a toatii Țării Rum(â)nești. Și i-au venit caftanul și sabiia și buzduganul, împreună cu sangeacul și cu surguciu de la împăratul turcescu, sultan Suliman, aici în țara mării sale, care iaste încoronat cu dânsa de putearnic Dumnezeu de la moșii și strămoșii mării sale. Acel putearnic Dumnezeu să-i lungească domniia în țara mării sale cu lină paace și cu fericită sănătate, cu biruință spre toți vrăjmașii mării sale. Și acel putearnic Dumnezeu, care i-au încoronat cu stăpânirea țării să s(ă) milostivească să nu fie lipsit scaunu țării de rodul mării sale în veacii veacilor. Amin*"⁹ (subl.ns. – M.C.).

Însemnarea este nedată, dar despre ea se poate spune nu numai cu certitudine că aparține primilor ani de domnie a lui Constantin Brâncoveanu, dar și că, foarte probabil, a fost redactată la scurt timp după urcarea pe tron a acestui domn. Analiza însemnării demonstrează că ea are caracterul unei urări de domnie nouă: nu se face nici o apreciere cu privire la caracterul domniei, ci se subliniază patru elemente ale legalității ei: strigarea întregii țări, confirmarea de către sultan, voința divină și dreptul la succesiune, pentru ca, apoi, să se ureze domnie lungă și perpetuarea dinastiei pe tronul muntean. Nu poate fi cu totul exclusă o influențare a textului însemnării de către precizările din titlul cărții pe care aceasta era înscrisă¹⁰, în privința primului dintre temeiurile urcării pe tron – anume alegerea de către întreaga țară – deși trebuie avut în vedere că faptul în sine este subliniat cu insistență și de alte surse, astfel încât poate fi mai repede vorba de reținerea unei realități de către mai multe izvoare, independente unele de altele. Însemnarea nu poate fi anterioară datei de 10 noiembrie 1688 – dată consemnată în titlul cărții menționate ca moment al tipării acesteia – și nici chiar mijlocului lunii noiembrie a aceluiași an pentru că, potrivit unui izvor narativ, deși primirea caftanului, la care însemnarea face aluzie, a avut loc într-un timp scurt, ea s-a produs totuși la două săptămâni după urcarea pe tron¹¹.

O analiză mai strânsă a însemnării conduce la concluzia că aceasta poate fi datată în limite largi între mijlocul lunii noiembrie

1688 și prima parte a anului 1689, dar cel mai probabil aparține primelor săptămâni de după tipărirea *Bibliei* din 1688.

Insistența în încercarea de a delimita momentul în care se naște însemnarea nu este cătuși de puțin gratuită. Cine scria la câteva săptămâni cel mult, de la urcarea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu avea toate șansele de a reține și data exactă a urcării pe tron a acestui domn. Evenimentul, precizează autorul însemnării, se petrece la 29 octombrie 1688. În toate cronologiile românești publicate în ultima jumătate de secol s-a impus însă data de 28 octombrie 1688¹². Urcarea pe tron, la 29 octombrie 1689 este menționată însă atât în *Letopisețul cantacuzinesc*¹³, cât și de Radu Greceanu¹⁴. Dat fiind că aceste două cronici au fost redactate după 1690¹⁵, însemnarea menționată este anterioară și neinfluențată de ele.

Însemnarea vine deci să confirme cele două cronici menționate, iar cele trei surse, împreună, conduc la concluzia că data reală a urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu este 29 octombrie 1688¹⁶.

La celălalt capăt al domniei lui Constantin Brâncoveanu, mazi-lirea acestuia și venirea la domnie a lui Ștefan Cantacuzino sunt evenimente reținute de o însemnare, nedatată, redactată se pare de un "Preda copilul care învață la Dascăl": "Venit-au mazilia lu(i) Constantin Vodă (Brâncoveanu) la mart(ie) 24 mercuri în săptămâna cea mare la șasă ceasuri dă zi: a doua zi la nouă ceasuri în ziua de junat la 9 ceasuri a pornit pe Constantin Vodă turcul șă l-au dus la Poartă cu toț(i) coconii și toț(i) ginerii, iar la apr(ilie) 8 au venit turc de la Poartă cu caftan de domnie și cu ferman lui Ștefan Vodă la 9 ciasuri de zi făcându-să multă veselie"¹⁷. Datele din însemnare sunt cele care se află în cronica lui Radu Popescu¹⁸, cu excepția precizării inedite, privind data sosirii caftanului pentru Ștefan Cantacuzino¹⁹.

Însemnările, atâtea câte ne-au fost cunoscute, transmit foarte puține informații despre Constantin Brâncoveanu, în afara perioadei când acesta a fost domn. De fapt, este vorba de informații neclare provenind dintr-o etapă anterioară domniei lui Constantin Brâncoveanu, informații în baza cărora nu se pot trage, din mai multe considerente, concluzii valabile²⁰.

Între numeroasele însemnări consultate, nu a fost depistată nici una din epocă sau din deceniile următoare, referitoare la tragicul sfârșit al lui Constantin Brâncoveanu și al fiilor săi. Faptul în sine, în bună măsură și surprinzător și explicabil, este concludent pentru geneza și valoarea însemnărilor cu rezervele impuse de lipsa de certitudine că nu ar exista sau că nu ar fi existat totuși însemnări referitoare la dramaticul eveniment din 15 august 1714. Decapitarea Brâncoveanului și a fiilor săi a reținut, ca un fapt de excepție,

atenția cronicarilor și a făcut obiectul unei cronici rimate²¹. Absența unor însemnări cu privire la acest eveniment, poate fi explicată doar parțial prin faptul că el se petrecea la câțva timp după mazi-lire și departe de țară²². În situația dată, se impune constatarea cu caracter general, că însemnările reflectau impactul produs de o anume întâmplare asupra autorului însemnării. În cazul special avut aici în vedere, trebuie, totuși, să avansăm, cu rezervele necesare, observația că sfârșitul lui Constantin Brâncoveanu nu a mai fost asimilat, în momentul când a parvenit în țară, categoriilor de evenimente care generau însemnări. Chiar cronica rimată, la care am făcut aluzie mai sus, a fost alcătuită abia din sau după 1716²³ iar preluarea și răspândirea sa pe cale orală de către creația populară a aparținut perioadei ulterioare, transmițându-se până astăzi sub forma unor balade populare²⁴ și reflectând perceperea târzie a dramaticului eveniment, dar mai ales, ridicarea sa la nivelul unui simbol al demnității și sacrificiului pentru patrie și propriile convingeri.

Am stăruit mai mult asupra datelor furnizate de însemnările privind domnia lui Constantin Brâncoveanu ca studiu de caz, pentru a demonstra modul în care trebuiesc analizate critic informațiile de natură politică oferite de această categorie de surse istorice. Desigur, nu putem, în limitele acestei lucrări, proceda astfel cu toate adnotările cu un conținut politic de pe manuscrise și cărți vechi. Reținem însă pentru includerea în viitoarele cronologii că data exactă a urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu este 29 octombrie 1688.

Anumite imprecizii în cronologiile la care ne-am referit există în legătură cu prima domnie a lui Constantin Mavrocordat și cu începutul primei domnii a lui Mihai Racoviță în Țara Românească.

A. Sacerdoțeanu fixează domnia lui Constantin Mavrocordat între 3 și 28 septembrie 1730, iar pentru Mihai Racoviță indică octombrie 1730 - 13 octombrie 1731. În celelalte dintre cronologiile menționate se indică pentru cel dintâi dintre domni: 3 septembrie-octombrie (după 4) 1730, iar pentru cel de al doilea domn sunt precizate aceleași date ca și la A. Sacerdoțeanu.

În acest caz relatările din însemnările descoperite până în prezent ne aduc unele clarificări, relevând că este posibilă modificarea datelor aflate în circulație. Din păcate, o însemnare care putea fi importantă din acest punct de vedere nu a mai fost posibil să fie citită în întregime²⁵. Potrivit acestei însemnări, la 2 septembrie 1730 "mercuri la 2 ciasuri den noapte au răposat Io Necolae voivod, domnu prea învățatu, și l-au îngropat tocmai sâmbătă. Oct(omvrie) 23, leat 7239 (1730), la noao ciasuri den zi au redicat pã fie-său,

bezdadi Costandin, domnu tânăru ca dă 18 ani, și au fost domnu numai 2 săptămâni..."²⁶ (subl. ns. - M.C.).

Însemnarea, mai lungă, relatează despre sosirea unui trimis al Porții, purtător a două firmane, unul de confirmare și altul de mazilire a lui Constantin Mavrocordat și precizează apoi, între altele, că Mihai Racoviță a sosit la București joi, 17 ianuarie 1731²⁷. Dintr-o altă însemnare - redactată în termeni mult mai vagi și din care o parte a fost tăiată la legat - rezultă însă că Mihai Racoviță își trimisese înainte doi caimacami în Țara Românească²⁸.

În sfârșit, o adnotare de pe un exemplar din *Îndreptarea legii* transmitea pentru posteritate: "+ Să să știe de când au scos pe Sultan și au pus pe sultan Mahmud era cursul anilor 7209 sept.1 și s-au sculat zorbailule (sic!) de s-au făcut mare tulburare și au fost domn în Țara Românească Costandin Vodă, feciorul lui Neculai Vodă de pe moartea tătâne-său, au domnit 2 săptămânea și l-au scos și s-au domnit Mihai Vodă și în Moldova au fost domn Grigore-Vodă și domni Mihai-Vodă Țara Rumânească 10 luni, l-au scos, iar Costandin Vodă fecioru lui Neculai-Vodă ș-au venit domnul Țării Rumânești și s-au însurat în domnie a doa luând do(a)mnă den Moldova, fata cutărui boiar Costandin Ruset Voevod"²⁹ (subl.ns. - M.C.).

Însemnările de mai sus precizează, independent una de cealaltă, că prima domnie a lui Constantin Mavrocordat în Țara Românească a fost de *două săptămâni*. Faptul este confirmat într-o măsură de Ion Neculce: "Atunce și Mihai-Vodă aflând, vreme, au mazilit pe Constantin-Vodă din Țara Muntenească, de n-au plinit încă bine luna cu domnie după moartea tătâne-său"³⁰ (subl.ns. - M.C.).

Considerăm deci că și în acest caz se impune o modificare a datelor aflate în circulație.

Totodată, însemnările de mai sus informează despre trimiterea unor caimacami la București și indică data - necunoscută din alte surse - a intrării lui Mihai Racoviță în capitala Țării Românești. Data este foarte probabil cea exactă³¹.

Una dintre însemnările edite³² relatează mai larg decât o face cronicarul³³ despre întâlnirea de la Focșani din 30 aprilie-3 mai 1733, dintre Constantin Mavrocordat și Grigore al II-lea Ghica, în momentul în care cei doi domni erau schimbați, între ei, pe tronurile Țării Românești și Moldovei.

În acest context ne exprimăm opinia că în cronologiile mai largi ar trebui introdusă, atunci când este posibil, și data înscăunării domnilor, alături de celelalte date.

Cronologia realizată de Constantin C.Giurescu și Dinu Giurescu - cea mai completă în privința domniilor mai sus menționate³⁴ -

indică pentru încheierea și, respectiv, preluarea domniilor, data de 5 aprilie 1733 și, în cazul lui Grigore Ghica, adaugă data sosirii firmanului (13 aprilie) și a plecării domnului din Iași (23 aprilie), dar nu și data înscăunării. Or, cel puțin pentru Ion Neculce și desigur pentru contemporanii săi, începutul domniei lui Constantin Mavrocordat în Moldova nu era 5 aprilie 1733, ci 7 mai 1733, adică data înscăunării³⁵.

Este aici o atitudine cu o neîndoielnică semnificație politică.

De altfel, și întâlnirea celor doi domni la Focșani a fost un fapt politic, anume unul mai puțin obișnuit și tocmai de aceea a reținut atenția autorului însemnării, Radu grămăticul de la Episcopia Buzăului, așa cum, de fapt, reținuse și atenția cronicarilor. Redăm această interesantă însemnare: "Leat 7241 (1733) s-au făcut schimbare domnilor, făcând mutare lui Costandin vodă din București în Moldova și lui Grigorie vodă din Moldova în București. Și în luna lui aprilie dni 30 au fost Costandin vodă în Focșani, dar și Grigorie vodă tot într-acea zi s-au întâmplat de au fost în Focșani. Și într-acea zi seara au venit Costandin vodă la Grigore vodă, iar marți, la zioa dintâi a lui mai au mersu Grigore vodă la Costandin vodă. În trei zile, miercuri, au făcut Grigore vodă divan denaintea porții mănăstirii. Și au trecut și Costandin vodă din Moldova și au mersu la cort și au vorovit ca la 3 ceasuri din noapte și ș-au luat zioa bună și joi, în zioa de Voznesenie, după bucate, au purces fieștecare la scaunul său"³⁶.

Se constată unele neconcordanțe în legătură cu încheierea celei de a treia domnii a lui Grigore Ghica în Moldova (stabilită unanim în cronologii, la 13 septembrie 1741)³⁷ și cu începerea și încheierea celei de-a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (DIR, *Introducere*, I - septembrie 1741-20 iulie 1743; C.C.Giurescu, D.C.Giurescu - înainte de 3 septembrie 1741-20 iulie 1741). Potrivit primei cronologii amintite, Constantin Mavrocordat își începe domnia cândva, în septembrie 1741; potrivit celei de a doua cronologii, în Moldova au existat între 3-13 septembrie 1741 doi domni (unul încă în funcție, altul numit).

O însemnare moldoveană consemnează: "Să să știi de când ni-au venit domn în Țara Moldovei mărie sa Ioan Costandin Nicolae vovod cu al doile domnie, viind din Țara Românească aice. Și s-au mazilit de aice măriia sa Grigore Ghica vovod și au mersu mazil la Țarigrad, iar în Țara Românească au mersu domnu mărie sa Ion Mihail Racoviță vovod cu al doi(le) domnie în București, la l(eat) 7250 (1741) octombrie 1"³⁸.

De altfel, data de 1 octombrie 1741, data înscăunării, este precizată și de Ion Neculce pentru începerea celei de a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat în Moldova³⁹.

Potrivit unei însemnări, mazilirea lui Constantin Mavrocordat din cea de a doua domnie în Moldova s-a produs la 29 iunie 1743⁴⁰ (în cronologiile citate este indicată data de 20 iulie 1743 ca dată a sosirii firmanului de mazilire la Iași). Trebuie să precizăm că erorile de datare în însemnări indică, de regulă, date ulterioare - din cauza unei notări mai târzii - pentru producerea unui eveniment și nu date anterioare.

Un caz deosebit în acest sens este oferit de o însemnare din 8 mai 1744 în care se consemna mazilirea lui Mihai Racoviță și numirea lui Constantin Mavrocordat (în cea de a patra domnie) în Țara Românească⁴¹. Or, toate cronologiile rețin ca moment al acestei schimbări "iulie 1744", deci cu 2-3 luni după data transmisă de amintita însemnare. O cronică moldovenească precizează: "Constandin vodă în Țarigrad încă nu s-au așădzat, făcând tot chipul de meșteșuguri pân'au mazilit pe Mihai-vodă din Țara Românească" dar pentru că nu se împliniseră "trii ani deplin după cum scrii fermanu cel împărtătesc, încă mai trebuie trii luni", capicheaele lui Mihai Racoviță - între care și Stavarache - "ajungând pe la toate Porțile, au isprăvit să mai șadă Constandin-vodă trii luni la Țarigrad, scoțând ferman lui Mihai-vodă să mai șadă încă trii luni domnu..."⁴². Astfel, informația singulară din amintita însemnare - care putea fi catalogată la o primă analiză ca fiind purtătoarea unei știri eronate - devine, după părerea noastră nu doar reală ci și interesantă: înainte ca Stavarache să obțină noul firman de prelungire a domniei lui Mihai Racoviță cu încă trei luni, la București devenise cunoscută, la începutul lunii mai 1744, mazilirea acestui domn și numirea lui Constandin Mavrocordat!

Știri din câteva însemnări, coroborate cu izvoarele narrative, impun, în afara oricăror dubii, modificări cu mai multe săptămâni și completări în cronologia domniilor din anii 1747-1748.

Potrivit datelor consemnate în cronologiile aflate în circulația științifică, domnia lui Ioan Mavrocordat în Moldova, durează până în *mai* 1747, după care, din aceeași lună, tot fără indicarea zilei, urmează la tron Grigore al II-lea Ghica până în *aprilie* 1748, apoi din nou Constantin Mavrocordat; în Țara Românească s-au aflat pe tron Constantin Mavrocordat din *iulie* 1744 până în *aprilie* 1748, iar apoi Grigore al II-lea Ghica.

Iată însă că însemnări contemporane fixează sfârșitul domniei lui Ioan Mavrocordat și începutul domniei lui Grigore Ghica în Moldova nu în *mai* 1747, ci în *aprilie* 1747. Una din însemnări susține că: "Iar la leat 7255 (1747), aprilie 15, iarăși au luat domnie țării Moldavii mărie sa Grigorie Ghica voevod, iar mărie sa Ioan vodă au mersu mazil în Țarigradu"⁴³. O altă însemnare cu totul indepen-

dentă de precedentă ne transmite: "Această Leturghie s-au început în domnie mării sale lui Ioan Neculae v(oc)voda. Și apoi s-au mazilit, luni după duminica Thomii, la săptămâna după ce s-au cutremurat pământul, marți după Paști, în zori de zio, ap(rilie) 21. Și au venit domnu mărie sa Grigorie Ghica v(oc)vod la v(oc) 7255 (1747) apr(ilie) 27"⁴⁴. Mazilirea lui Ioan Mavrocordat și numirea noului domn erau deci cunoscute în Moldova în aprilie 1747.

Grigore Ghica a preluat scaunul la 9 iulie 1747, fapt de asemenea necunoscut și neînregistrat în cronologii⁴⁵.

În sfârșit, însemnările stabilesc ca dată de încheiere a domniilor lui Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, luna februarie și nu luna aprilie 1748, așa cum se arată în cronologiile menționate mai sus.

Pe de o parte, o însemnare moldoveană precizează că "Această sfântă Liturghia s-au legat când s-au schimbat din țara Moldovei Grigorie Ghica vod(ă) și au mersu în Țara Românească și aici au venit Costandin Necol(ai) vovod la l(ea)t 7256 (1748) fev(ruarie) 8, de Sîmion lo(go)f(ăt) ot Comănești"⁴⁶. Știrea este confirmată, după cum am arătat, de cronică spătarului Ioan Canta care susține că Grigore Ghica a domnit "numai de la iulie până la februarie"⁴⁷.

Pe de altă parte, o însemnare munteană confirmă, de asemenea, știrea de mai sus și oferă, pentru Țara Românească, un plus de informații care vor trebui înregistrate în viitor de cronologiile noastre: "Să se știe că la luna lui fev(ruarie) 4 dni, la leat 7251 (1748), joi în Săptămâna harților din cășlegi, joi seara la trei ceasuri din noapți, au venit ferman de la împărăție, cu un cioh(odar) turcu și au adus ferman la mitropolie. Și s-au strânsu toți boerii acolo de le-au citit ferman și au pus caimacani pă vlădica și pă ban Greci(anu) și pă Dudescul vornic și pă Antonache visternic și pă Fierăscul visternic. Și pă Costandin vodă l-au mazilit și l-au mutat domnu să meargă la Moldova și de la Moldova să vie Grigore vodă domnu aici în Țara Rumânească. Să să pomenească"⁴⁸. Este probabil că mutarea în Iași și București a celor doi domni să se fi produs abia la începutul lunii aprilie 1748 din cauza unei ierni foarte grele⁴⁹, dar datele certe, semnalate mai sus, furnizate de însemnări și confirmate de alte izvoare narrative, trebuiesc introduse în viitor în cronologii. În legătură cu încheierea celei de a doua domnii a lui Constantin Racoviță în Moldova, o însemnare ne informează: "Să se știe ori în cătă vreme că au legat mărie sa Vodă văcăritul la let 7265 (1757) Gavriil. S-au străgat carte în 17 martie în Suciava. Și în 18 au mazălit pe Constantin vodă"⁵⁰. Data de 18 martie 1757 este însă, probabil, data la care domnul pleca din Iași sau la care autorul însemnării afla știrea⁵¹.

Una din însemnările cercetate atrage atenția asupra a ceea ce este, probabil, cea mai mare neconcordanță între datele admise în cronologii și realitate. Toate cronologiile consultate indică pentru atât de ștearsa și particulara domnie a lui Manole Gianî Ruset în Țara Românească, perioada mai 1770-octombrie 1771, precizând totodată că între 5 noiembrie 1769-10 iulie 1774 în această țară a existat o administrație militară rusă. Astfel formulat, ar rezulta fie că Manole Gianî Ruset a fost ales de țară, fie că a fost instalat ca domn de ruși (altfel cum ar fi putut ajunge domn la șase luni după începerea ocupației ruse și să se mențină pe tron *15 luni*, conform acestor cronologii – în condițiile ocupației ruse?). Izvoare narative, insuficient luate în considerație, amintesc însă că Manole Gianî Ruset fusese numit domn de turci⁵² – după ce rușii se retrăseseră la un moment dat, insuficient precizat, din București – că rușii revin apoi în București și îl vor urmări pe Manole Gianî Ruset, care, retras în Oltenia va scăpa prin fugă iar ulterior, va trece la sudul Dunării, fără a mai reveni pe tron⁵³.

Fără a fi exprimat explicit, din contextul relatării cronicarului rezultă că evenimentele mai sus menționate s-au petrecut în anii 1769-1770.

Iată că una dintre însemnări furnizează informații necunoscute din alte izvoare și care *reduce cu un an* (!) perioada domniei lui Manole Gianî Ruset, așa cum este indicată în cronologiile noastre. Redăm partea care privește acest episod din însemnare: "1769 au venit muscalii la noemvrie 6 și au stăpânit Țara Rumânească 7 luni. La mai în 7 s-au întors înapoi în leat 1770. Tot la acest leat 1770 au venit Manoil vodă, în mai, și-au domnit 6 luni țara cu turcii. Tot la acest leat 1770 au venit iar muscalii în Țara Rumânească, la noemvr(ie) 14, tot la acest veleat, și au stăpânit Țara Rumânească pân la leat 1774, închiindu-se pacea la iul(ie) 10. Iar muscali au șăzut în țară până la octo(mvrie) 10, tot într-acest an"⁵⁴ (subl.ns. – M.C.). În ce ne privește, considerăm că relatarea din această însemnare este conformă cu realitatea.⁵⁵

De fapt, însemnarea este confirmată și de un alt izvor narativ. În cronica atribuită lui Naum Râmniceanu (cunoscută sub denumirea *Catagrafie de istoria Țării Rumânești, 1290-1834*) în partea intitulată *Hronologhiia domnilor Țării Rumânești despre adunarea ce au făcut Pârvul Cantacuzino și clucer Dimitrache* se precizează: "Atunci, fiindcă era să se lovească oștile cele mari, adică graf Romiiianțov feldmareșal cu vizirul la Basarabia, s-au tras oștile rusești din București. De care, înțelegând turcii, au făcut domn pe Manuil vodă Ruset ce fusese postelnic și căimacam Craiovii, 1770.

Manuil vodă Ruset viind în București cu oaste turcească au stătut domn până la luna lui noemvrie 14 leat 1770⁵⁶.

Ambele izvoare consideră încheiată deci această domnie la 14 noiembrie 1770. Chiar dacă Manole Giani Ruset, fugit cu turcii din București, și-a mai putut exercita pe o parte a teritoriului, în Oltenia, atribuțiile de domn pentru scurt timp, aceasta nu a mai fost cazul după noiembrie 1770.

Considerăm că trebuie operată substanțiala modificare în privința datelor aflate în circulația științifică cu privire la durata acestei domnii.

În lucrarea de față, neavând posibilitatea să prezentăm o situație exhaustivă a modificărilor și completărilor care sunt sugerate sau se impun pe baza informațiilor din însemnările cercetate până în prezent în ceea ce privește cronologia domniilor din Țara Românească și Moldova din a doua jumătate a secolului al XVII-lea până la 1821, ne oprim aici cu exemplificările.

Menționăm că însemnările oferă și pentru perioada de după 1774 informații privind anunțarea mazilirii, sosirea firmanului de mazilire sau intrarea noului domn în capitală, uneori cu aceleași date precum cele aflate în circulația științifică, alteori cu date modificate sau cu precizări care nu sunt cunoscute din alte surse istorice. Este cazul unor completări sau corectări ale datelor cunoscute privind domniile din Țara Românească (Nicolae Caragea, Mihai Suțu, Nicolae Mavrogheni, Alexandru Moruzi, Constantin Ipsilanti, Ioan Gheorghe Caragea). Mai multe dintre astfel de informații oferite de însemnări au fost utilizate, de altfel, de Nicolae Stoicescu în aparatul critic al ediției citate a lucrării lui Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful*. În ceea ce privește Moldova, însemnările oferă precizări privind domnia lui Grigore la III-lea Ghica (între altele sosirea domnului la Iași, la 1 ianuarie 1775, aceeași zi în care rușii, potrivit autorului însemnării, se retrăgeau din Moldova)⁵⁷, domnia lui Alexandru Ipsilanti în ambele principate⁵⁸.

Desigur, nu toate informațiile privind istoria politică furnizate de însemnări sunt exacte și există, chiar în privința datelor reper pentru cronologia unei domnii, situații în care avem știri neconcordante în diferite însemnări⁵⁹. Examinarea atentă a însemnărilor și confruntarea știrilor cu alte surse istorice permit însă, așa cum sperăm că am demonstrat mai sus, corectări și completări ale cronologiei domnilor. Ne exprimăm totodată opinia că ar trebui să se ajungă la un numitor comun în privința a ceea ce se înțelege prin începutul și sfârșitul unei domnii în cazul domnilor numiți de Poartă (data firmanului de numire sau mazilire, data sosirii acestor firme la București sau la Iași, data urcării efective pe tron).

Personalitatea domnilor, aprecierea globală a politicii acestora sau relevarea unora dintre măsurile adoptate de autoritatea centrală, întâmplări deosebite din viața domnilor au reținut în multe rânduri atenția autorilor de însemnări.

De la însemnări românești transilvănene, din anul 1600, care se referă la Mihai Viteazul⁶⁰, până la sutele și miile de însemnări din secolul al XVII-lea - primele decenii ale secolului al XIX-lea, această categorie de surse istorice oferă numeroase informații despre acțiuni militare în care au fost antrenați domnii țărilor române, despre caracterul și consecințele politicii interne și externe promovată de aceștia.

Sfârșitul tragic al unor domni se înscrie între evenimentele care au preocupat cu insistență pe contemporanii lor și și-au găsit reflecția în vechile însemnări. Mai multe note marginale de pe vechile manuscrise și cărți românești relatează despre uciderea de către turci a lui Grigore Ghica al III-lea, la 1 octombrie 1777, în Iași⁶¹. Unele dintre aceste note înregistrează sobru tragicul eveniment, altele exprimă în termeni mai colorați compătimirea. Astfel, în legătură cu acest eveniment, în însemnările lui Iordache Sion și ale fiului său Antohi Sion, cu privire la istoria Moldovei se poate citi: "Let 1777, în 1 a lui octomvrii de când au venit un capigi bașa cu poruncă de la Poartă, de au mazilit pre Grigori vodă Ghica și la trii ceasuri și giumatati di noapte l-au tăet la cas(â)le di(n) Beilic. O vai de dânsul cum l-au omorât și ci fel di moarti au murit săracul. Și pi doamna lui și beizadelile i-au luat și i-au dus la Țarigrad - o vai de dânsii... Iar acel Grigori Ghica voivod au fost hain, cu nădejde moscalilor; și au mai fost multe, cari nu sânt scrisă aice"⁶².

Un larg ecou și-a găsit în însemnări⁶³ uciderea de către turci în București, la 18 februarie 1799, a lui Constantin Hangerli, care fusese mazilit cu 10 zile mai înainte. Sinistrul spectacol al trupului decapitat și aruncat în curte al fostului domn i-a impresionat pe contemporani, dar politica fiscală a acestui domn a făcut ca unii autori ai însemnărilor să considere chiar că își meritase un asemenea sfârșit. Redăm câteva fragmente din însemnările privind acest eveniment (numele dificil pentru fonetica română a determinat variate consemnări): "La 18, vineri, la 5 ceasuri și ju(mă)tate, cu ferman de la împărăție, au tăiat capul lui Costandin vodă Hangeri și lepădându-i trupul în mijlocul curții, au șazut pân sara de l-au văzut tot norodul și pă urmă l-au îngropat la Sf.Spiridon, slujindu-i-s(ă) de părintele Pogoniianis kir Antim. La 14 a lu(nii) lui mar(tie) au intrat măriia sa vodă Muruz în București, așteptând toiurile și pă urmă să i să facă alai, când va intra cu cuca"⁶⁴; "La leat 1799, februarie 18, vineri, la cinci ciasuri din zi, au tăiat pă

Angerlău, domn al Țării Românești. Și m-am dus și eu de l-am văzut cu ochii mei, unde îl târâse gialat(ul), jos la capul scării, la curtea lui Mihaiu Vodă cea Noă⁶⁵. Autorul unei alte însemnări sublinia că trupul fostului domn fusese "aruncat la scară d(o)mnească cu mare necinste"⁶⁶.

Refugierea unor domni sau foști domni - Mavrocordat în 1787⁶⁷, Constantin Ipsilanti în 1806⁶⁸, Ioan Gheorghe Caragea în 1818⁶⁹ - au fost de asemenea întâmplări pe care contemporanii le-au consemnat uncori pe larg, ca în cazul lui Mavrocordat - pe margini de manuscrise sau vechi cărți pentru a le transmite posterității.

Însemnările completează informațiile cu privire la activitatea unor boieri sau înalți prelați trimiși în misiuni peste hotare⁷⁰, permit completarea unor genealogii sau biografii, ne aduc la cunoștință fapte diverse.

Vom reda, în continuare, două astfel de însemnări care au, credem, o semnificație specială pentru istorici. Este vorba de însemnarea privind vizita pe care egumenul mănăstirii Câmpulung o făcea, în 1723 "la cetatea Negru Vodă, împreună cu armașul cel mare, anume, Palaloga, anume Mihai șătrarul cel (mare), anume Necula Golgoveanul"⁷¹ și mai ales de aceea privind vizita domnului Moldovei, Grigore Ghica, în septembrie 1732, la locurile istorice și vechile mănăstiri moldovene: "La vlet 7241 (1732) sept(emvrie), singur dentru sini îndemnat domnul nostru luminat Gligorii Ghica vodă, ca să vază scaonul bătrân al domnilor, unde este cetate Sucevei, mai mult pentru svintele mănăstiri, citind mărie sa honograful țării și auzind că sunt la aciste părți de sus, purcis-au cu toată curte mării sale... Și au mersu la Roman, la Niamțu și la citate în Bac, la Slatina mănăstire... Și au purces în Dragomirna și în Suciavă di au văzut citate și alte toate..."⁷².

Schimbările dese de domnii și confruntările dintre diferite grupări boierești chiar înainte de regimul fanariot ca și accentuarea acestor confruntări, îndeosebi dintre boierimea autohtonă și boierimea de origine greacă mai de mult sau mai de curând pătrunsă în Moldova și Țara Românească, au stat de multe ori la originea unor frământări social-politice și a unor represiuni ale autorității centrale care și-au găsit reflectarea într-o serie de însemnări de pe cartea veche. Mulți dintre cei reprimăți au lăsat chiar ei însemnări pe cărți în momentul în care se aflau exilați în diferite mănăstiri sau în alte împrejurări. Astfel, Barbu Fărcășanu făcea o însemnare pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam* pe care o achiziționase "în zilele lu(i) Grigorie vodă în oraș în București, când au fost închis la armașul cel mare"⁷³. Însemnarea, datată 14 mai 1672, în momentul eliberării lui Barbu Fărcășanu⁷⁴, conține o informație inedită cu

privire la acest fiu al lui Radu Fărcășanu și cumnat al lui Mihai Cantacuzino și relevă noi proporții ale opoziției dintre Grigore vodă Ghica și o grupare a boierimii.

Alte însemnări furnizează informații despre Vasile Cantacuzino, rudă prin alianță a lui Miron Costin, silit să fugă din Moldova în timpul lui Antioh Cantemir⁷⁵, despre scoaterea de către "Țara de Jos", a lui Gheorghe Duca din Moldova⁷⁶ sau despre Preda Proceanul⁷⁷, amintesc decapitarea marelui vornic Bogdan Manolache și a marelui spătar Ioan Cuza, la 18 august 1778, la Iași din porunca lui Constantin Moruzi⁷⁸ de înjunghierea mitropolitului Iacov, la 16 martie 1796⁷⁹ sau sunt scrise chiar de cei care au suferit mânia domnească, de exemplu de Nicolae Dudescu, fost mare vornic închis de Grigore Ghica, în martie-octombrie 1751 la Snagov și Cotroceni⁸⁰ sau de către boierii exilați la Arnota și Bistrița, în 1793, de Alexandru Moruzi⁸¹.

Conflictul dintre o parte a boierimii și domn a înregistrat intensități deosebite în timpul domniilor lui Constantin Racoviță, atât în Moldova, cât și în Țara Românească. Autorul unei note din 1750, de pe un manuscris, ne aduce la cunoștință: "Aice însemnăm pentru oarecare pricin(i) ce s-au făcut în zilele pre înălțatului domnu nostru Costandin Mihail Cehan Racoviță vovod, că au fugit toți boierii mari, alții la tătari, alții la leși, alții la Ardeal, în luna iunie 17 și s-au întorsu la sept(embrie) 6 zile, la văleat 7259"⁸². În timpul primei domnii a aceluiași Constantin Racoviță în Țara Românească (1753-1756) o însemnare, precizează: "Și mu(ltă) vrbă întru domnu și (în)tru boieri. Și făcură pă Văcăriști surgun, la luna lui iunie 1 d(ni), 1755"⁸³.

Însemnările aduc completări și pentru cunoașterea unor nemulțumiri mai mari și generalizate care au îmbrăcat formele unor revolte populare soldate cu îndepărtarea unor înalți dregători și chiar domni, așa cum s-a întâmplat în cazul puternicelor acțiuni - adevărate insurecții - din Iași, din 1759 sau 1819.

În legătură cu revolta de la Iași, din timpul domniei lui Ioan Teodor Callimachi, împotriva lui Iordache Stavarache la 18 martie 1759⁸⁴ - despre care cronicarul afirma că "pot să zic că era al doile domn"⁸⁵ - aflăm dintr-o însemnare: "Să se știe când s-au făcut gâlceavă mare de țară în Iași asupra unui boer, anume Stăvărache, cât au sfărămat și porțile domnești, la leat 7267 martie 18"⁸⁶. Autorul unei alte însemnări a notat: "7267, mart. 18, s-au sculat toți boierii împreună cu toată țara zurba asupra lui Iordache Stavrachi spa(tar) di l-au gon(it) din Moldova, fiind foarte om rău și făce ce-i era voe în zilele acestui domn. Și au scăpat noapte cu port turcesc și au fugit ca vai de el la Țarigrad"⁸⁷.

Despre ridicarea populației capitalei moldovene în 1819, "când s-au sculat golanii asupra lui vodă"⁸⁸, avem, între altele, o relatare contemporană mai largă din care redăm: "La 1819, iunie 8, duminică, în vreme domnului Scarlat Alexandru Calimahu voevod s-au întâmplat zurbalăc îndestul de simțitor în târgul Eșii, încât vro 24 oameni s-au omorât și vro 26 s-au rănit din norod, împușcându-i arnăuții din curti. Și s-au întâmplat această tragedie bieților nevinovați la porțile curții gospod. Și aceasta s-au pricinuit mai mult din pricina lazaretului pentru boala ciumii, mergând norodu cu mâinile goali, cerând îndestulare lor, și pentru alte jacuri și năpăstui și strâmbătăți ce-au făcut domnul în țară și pe la târguri... La 1819, iunie 13, s-au mazălit prăpădenie oaminilor Scarlat Calimah voevod..."⁸⁹. Dintr-o altă însemnare aflăm că masele revoltate au vizat, în nemulțumirea lor, direct pe domn: "Și mărie sa Scarlat Alexandru Călimah voivoda au poroncit arnăuților să împușci în norod. Și s-au făcut mari zurbalăc că au rădicat pre osfințae sa și esarhu Viniiamin Negel, ca să scoată pre vodă din curti să e-l dii pre mâna lor"⁹⁰.

Și în cazul Transilvaniei se întâlnesc diferite însemnări care surprind realități social-politice împletite, aici, strâns cu aspectele religioase și naționale și cu politica de asuprire și represalii a autorității centrale. Însemnările înregistrează și pun în evidență nemulțumirile mai mici sau mai mari ale celor ce suportau asuprirea socială și națională. O succintă relatare dintr-o însemnare relevă ceea ce trebuie să fi fost un act de represalii asupra iobagilor din zona Aleșdului: "Am scris eu, Popa Simion din Aștileu când au fost legați cu sila iobagii în Aștileu și în Călăte(a), și în Pestiș, și în Ciueșd și în Brtiteag. 1750"⁹¹. O altă însemnare, maramureșeană, demonstrează că o măsură imperială (realizarea unui cadastru?) nu a fost apreciată, cel puțin de unii locuitori: "În zilele lui Iosipu Împărat, în anul 1786, au fost foamete, și atunce s-au început și pământul a-lu măsură: și eu ținut foame în 4 ani. Mărs-a după foame foarte bine, s-au întrămat țara și măsurășu(l) pământului au stricat țara"⁹².

Răscoala antiabsburgică "răscoala curuților" de sub conducerea lui Francisc Rákóczi al II-lea a lăsat relativ numeroase trasee în însemnările românilor transilvăneni – mai ales în zonele de nord-vest și vest ale spațiului românesc – de la începutul secolului al XVIII-lea. Florian Dudaș a consacrat un paragraf special din ultima sa lucrare publicată reflectării răscoalei curuților în însemnările românești⁹³. La răscoală au participat – după cum este cunoscut și remarcă și amintitul autor – și români, mai ales din nord-vestul

Transilvaniei. Observăm însă că doar o însemnare din anul 1706, citată de Fl. Dudaș – singura, de altfel, din câte știm – se referă la răscoală ca la un eveniment politic generalizat, implicând, prin subînțeles, și români: "...în zilele lui Racoți Frențiu, când se făcuse toată (țara) curută"⁹⁴. Ceea ce nu a reținut atenția autorului este că însemnările românești percep evenimentul ca un conflict între Francisc Rákóczi și "împărat" sau între "unguri" și "nemți", majoritatea însemnărilor evidențiind nesiguranța și neajunsurile: "...fiind multe nevoi în țară"; "...au fost mult rău prin țară..."; "...și era răotă mare în Ardeal și la Crișul Negru și câmpia Ghiulei era pus-tetate..." "...în dzilele răutăților ră(c)uțăști, ca acele ce nu s-au mai pomenit..."⁹⁵. Prin prisma acestei reflectări a evenimentului credem că aceste însemnări servesc ca sursă în primul rând pentru percepția de către români – cel puțin la nivelul celor care au făcut adnotări, aproape toți aparținând clerului – a dominației străine și a unor evenimente de care nu s-au simțit în mod deosebit atașați, ci afectați.

O reflectare mai largă și-a găsit în însemnările românești din Transilvania, Crișana, Maramureș și Banat puternica ofensivă habsburgică pentru instaurarea unui control complet asupra românilor cu sprijinul bisericii catolice, prin formula bisericii unite, ca și rezistența față de această politică.

După cum este cunoscut, imensa majoritate a cărților și manuscriselor românești care circulă în secolele XVII – începutul secolului al XIX-lea în regiunile românești menționate era formată din cartea religioasă, iar însemnările erau redactate în cele mai multe cazuri de, sau prin, intermediul preoților. Frecvența circulației cărții bisericești românești, tipul acestora și mai ales precizările din însemnări că preotul sau biserica unei localități era neunită sau unită, oferă un important material de studiu al problemei menționate.

Există numeroase însemnări care pun în evidență nemijlocit presiunea și represiunea politico-religioasă și consecințele acesteia⁹⁶. Dintr-o însemnare din Făgăraș, din 11 martie 1727, aflăm că "această Paucenie ni s-au dat de la Brașov în vremea când episcop(ul) cel unit Ioan Patachi, ne-au luat sfânta biserică împreună cu toate sfintele cărți și odăjdii și arginturi, după ce am dobândit a (ne) ruga (lui) Dumnezeu în starea credinței noastre la o casă, în legea grec(e)ască..."⁹⁷.

Mișcările protestatare cu caracter social și religios declanșate contra politicii habsburgice în aceste împrejurări, nu puteau trece neobservate de autorii însemnărilor. Despre mișcarea declanșată de călugărul sârb Visarion în 1744⁹⁸, însemnările transmit: "În a(nul)

1744 a fost o stea cu coadă pe cer și apoi a venit un om sârb care prezis(a) fost pe semne ce a făcut, sf(â)nt și multă împerechetură a făcut între creștini prin multe locuri și vorbă în toată Țara Ardealului⁹⁹ sau că "la anul 1744 au venit în Ardeal un pustnic, care foarte tare au defăimat unirea cea cu latinii"¹⁰⁰.

Un ecou al mișcării conduse de călugărul Sofronie, în 1759 și al situației complexe existente în Transilvania și după emiterea decretului Mariei Tereza din 1759¹⁰¹ este următoarea însemnare: "Să se știe când au fost huliți popi de prin țară și din biserici și era mare gălceavă în țară. Era ani 1760 în zilele prea luminatului Domnu Petru Pavel Aronu Bistrai Arhereu Ardealului"¹⁰². Alte însemnări menționează distrugerea mănăstirilor românești din Țara Oltului, de la Geoagiu și Râmeți de către generalul Bucow și acțiunile contra "neuniților"¹⁰³, surprind politica temporar mai tolerantă în această privință din timpul lui Iosif al II-lea¹⁰⁴, dar și unele motive care au determinat ca biserica unită să înregistreze progrese în rândul populației românești¹⁰⁵.

Marea ridicare la luptă a românilor transilvăneni în anul 1784 sub conducerea lui Horea pentru afirmarea unor revendicări sociale și naționale a fost în mod firesc înregistrată de numeroase însemnări a căror însemnătate pentru perceperea evenimentului a fost relevată în mod special de Florian Dudaș¹⁰⁶. Dimensiunile evenimentului și rolul lui Horea erau sintetizate astfel într-una dintre însemnări: "Scris-am eu Popa Mihăilă Popovici, paroh Simeriei, neunit, când s-au început răbelia în Ardeal de au sculat Horea țara de au spart curțile d<o>mnilor și au omorât unguri 100, iar români au p<i>erit 7 mii de o<a>men<i>. 1784..."¹⁰⁷ O altă notă mai târzie, de pe un manuscris transilvănean, consemna: "La anul 1784 s-au sculat Horea cu Crișanii, prădând și stricând curțile domnilor în Ardeal"¹⁰⁸. Nu vom stăruii în această privință după amintita și notabila contribuție a lui Florian Dudaș decât prin a completa că mai mult decât unele detalii, cunoscute sau nu, din alte izvoare istorice, însemnările privind răscoala sau revoluția lui Horea – opiniile, se cunoaște, sunt împărțite în aprecierea evenimentului – se dovedesc un material documentar de primă mărime pentru prospectarea percepției de către autorii lor a caracterului evenimentului. Astfel, dacă un preot se referea la "spargerea Ardealului" de către oastea lui Horea, pentru autorul altor însemnări "La 1784 au fost Horea, adică scularea românilor asupra ungarilor"; multe dintre însemnări au însă ca numitor comun indicarea obiectivului mișcării lui Horea "domnii", distrugerea "curților domnilor"¹⁰⁹, prin care, din context, se reliefează atât caracterul social cât și cel politic, național al mișcării.

După cum am menționat de la început, ne oprim cu reflectarea istoriei politice în însemnări în ajunul revoluției conduse de Tudor Vladimirescu.

Evenimentele anului 1821 sunt de fapt, foarte larg reflectate în însemnări¹¹⁰. Considerăm însă că din anii '20 ai secolului trecut însemnările își pierd rapid din importanță – atât cât au avut-o relativ în perioada anterioară – pentru istoria politică, nu pentru că sunt mai puține însemnări, ci datorită faptului că pe lângă numărul mai mare de surse provenind dintr-o administrație mai bine organizată, apar și se înmulțesc formele moderne de consemnare a reflexiilor și opiniilor personale (jurnale sau note memorialistice, corespondență, diferite publicații etc.). Chiar și însemnările privind anul revoluționar 1821 și cu atât mai mult cele privind evenimente ulterioare – ca războiul ruso-turc din 1828-1829 sau revoluția din 1848-1849 – nu aduc de fapt elemente noi în cunoașterea evenimentelor decât pentru aspecte particulare, de amănunt, ele păstrându-și nealterate calitatea de sursă istorică de prim rang – în unele privințe de sursă unică, de neînlocuit – pentru înțelegerea modului în care erau receptate în masa populației și în diferite medii sociale și politice evenimentele, pentru înțelegerea atmosferei epocii.

Există numeroase aspecte ale istoriei politice care sunt reflectate în însemnări. Este însă, în general, puțin probabil – doar cu totul prin excepție – ca însemnările să poată servi ca surse istorice pentru relevarea unor evenimente deosebite, pentru cunoașterea "marii istorii politice", dar însemnările oferă un vast câmp nevalorificat – cu atât mai mult cu cât o cantitate mare de însemnări nu este încă intrată în circuitul științific și nici chiar descifrată – pentru cunoașterea istorică, inclusiv a unor aspecte ale istoriei politice.

Recapitulând succint cele expuse mai sus, considerăm că informațiile de natură politică din vechile însemnări prezintă interes pentru cercetarea istorică într-o dublă ipostază: a) ca furnizoare de știri și fapte concrete necunoscute care, chiar dacă de multe ori sunt aparent banale sau par a fi elemente de rutină în formularea însemnărilor, pot contribui, coroborate și cu alte surse, – cum sperăm că a rezultat cu suficiente argumente cel puțin în cazul cronologiei domniilor – la cunoașterea istoriei evenimentiale, a istoriei politice în sensul ei cel mai restrâns; b) ca o cale unică de a prospecta reflectarea evenimentelor politice și a mentalităților colective și în această privință chiar și erorile sau aprecierile deformate cu privire la unele evenimente sau acte politice prezintă interes pentru istorici.

NOTE

1. Vezi, de exemplu, sistemul de observații și indicații bibliografice folosit de N.Iorga, în *Manuscriptele mănăstirii Cernica*.
2. Vezi *Istoria României*, vol.III, București, 1964, p.452.
3. Vezi, între altele, însemnările slavone sau grecești cu un conținut politic, reținute pentru semnificația lor de Nicolae Iorga în *Istoria țării prin cei mici*.
4. Vezi Constantin Rezachevici, *Cunoscuta însemnare a lui Mihai Viteazul privind stăpânirea țărilor române și semnificația ei reală 375 de ani de la redactarea ei* în "Apulum", XIII, 1975, p.341-351.
5. BN, CRV 61, inv.696645, f.IIIv. Vezi, mai pe larg, Marieta Chiper, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare* în "Revista de istorie", tom 39 (1986), nr.7, p.699-705.
6. Vezi: A.Sacerdoțeanu, *Îndrumări în cercetările istorice*, (București), 1945, p.251-264; *Documente privind istoria României. Introducere*, vol.I, (București), 1956, anexa I, p.485-496; *Istoria României în date*, București, 1971, p.453-460; Constantin C.Giurescu, Dinu C.Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1971, p.698-714.
7. *Istoria României în date*, p.455.
8. N.Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, p.38.
9. Cf. Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, nr.3, p.1-2.
10. Se precizează acolo că "Puternicul Dumnezeu, din alegerea a toatei Țării Românești, pre dumnealui (Constantin Brâncoveanu - n.n.) l-au coronat cu domnia și stăpânirea a toată Țara Ungrovlahiei".
11. *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ediție critică de C.Grecescu și D.Simonescu, București 1960, p.192.
12. Această dată este indicată de: A.Sacerdoțeanu, *op.cit.*, p.255. *Documente privind istoria României. Introducere*, vol.I, p.492; Constantin C.Giurescu, Dinu C.Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, p.708 ș.a.
13. În această cronică (vezi *Istoria Țării Românești 1290-1690...*) se precizează că Șerban Cantacuzino a murit la "meșița octombrie 29 de zile, la cursul anilor 7197, luni dimineața la 2 ceasuri din zi..." (p.189) și că atunci "când au șezut Constantin vodă domn, fost-au cursul anilor 7197, meșița octombrie 29 de zile, luni la 10 ciasuri de zi, iar vârsta lui au fost de ani 34" (p.192).
14. Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, studiu introductiv și ediție critică de Aurora Ilieș, București, 1970, p.55, precizează că "pre Șerban Vodă încă boala îl îngreuiase, tot mai spre rău den zi în zi mergând, până și obșteasca datorie ș-au dat la leat 7197 octomvrie 29..." și că, imediat după aceea a avut loc alegerea lui Constantin Brâncoveanu ca domn. Cronicarul repetă, de altfel, de numeroase ori în scrierea sa că data urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu era 29 octombrie 1688.
15. Vezi *Istoria Țării Românești 1290-1690*, p.XIV; Radu Greceanu, *op.cit.*, p.11.
16. Radu Popescu indică 30 octombrie ca dată a morții lui Șerban Cantacuzino (*Istoriile domnilor Țării Rumânești, în Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol.I, București, 1961, p.466). Autorul anonim al cronicii *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ediția întocmită de Constantin Grecescu, București, 1959, deși influențat în prima parte a scrierii sale (vezi p.XXVIII-XXX) de Radu Greceanu, menționează data indicată de Radu Popescu 30 octombrie 1688 (p.3). Aceasta nu zdruncină cu nimic soliditatea argumentelor care converg pentru începutul domniei la 29 octombrie.

17. Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVIII în colecțiile arhiepiscopiei Sibiului*, p.135, *Tipărituri românești (1539-1750) existente la Brașov. Catalog* p.111.
18. Radu Popescu, *op.cit., loc.cit.*, p.483 și 485.
19. De remarcat că în această însemnare, ca și în alta, singura pe care o mai cunoaștem (vezi Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.362), autorii consemnează în mod similar, că Ștefan Cantacuzino a fost "pus" domn, expresie sugestivă și atât de departe de alegerea prin "strigarea a toate Țării Românești", așa cum se precizează în legătură cu venirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu.
20. Vezi Doina Braicu și Victor Bunea, *op.cit.*, p.86, însemnări de pe *Îndreptarea legii* exemplarul din Șoarș, Agnita. Iată textul lor: "Scris-am carte ca să fie de mare credință la mâna lui Constantin Brâncoveanu carele iaste la Potrogi acum, așa va să-i ducă acuma la Ciulăești, și i-am rugat ca să fie bun că să mă é și pă mine pre lângă dumnealui că și eu îi voi sluji dumnealui foarte bine, precum i-am mai slujit și la alții" (cei doi autori precizează că este un scris de sec.XVII): "+Milosteiu Bojieu Io Șerban Voevod scris-am carte ca să fie de mare credință la mâna lui Barbului S(1)ugi(i) dumnealui carele umblă în județul să aibă a lăsa în pace de toate nevoiele câte umblă în dțu (județu) de la Sfânta I(pis)copie de la Potloage lui Costa(n)din Brâncovea(nu)". În cazul acestei din urmă însemnări, cei doi autori, Doina Braicu și Victor Bunea, cred că ar fi "scrisă de un episcop - Mihai (?), urgisit, refugiat la moșia de la Potloage a lui Brâncoveanu Vodă", fără a indica suportul acestei ipoteze. În absența unei cercetări a acestui exemplar din *Îndreptarea legii* nu putem să ne aventurăm în alte supoziții. Cele două însemnări sunt, presupunem, încercări de condei, care puteau fi inspirate sau nu de documente reale.
21. Pentru a nu mai reține atenția în legătură cu surprinderea evenimentului de către cronicari menționăm doar cronică rimată, în ediția critică realizată de Dan Simonescu: *Cronici și povestiri românești versificate (sec.XVII-XVIII)*, București, 1967, p.55-68.
22. Asasinarea lui Grigore III Ghica, în 1777, și apoi a lui Constantin Hangerli, în 1799, au dat naștere mai multor însemnări, dar acești domni se aflau pe tron și evenimentele petrecute la Iași și, respectiv la București, au avut un impact puternic imediat asupra contemporanilor (vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.37-42, p.13-14 și nr.70-77, p.22-24). Există însă și excepția creată de o însemnare care consemnează executarea la Constantinopol, la 15 august 1765, a lui Iordachi Stavarache, dar informația este intercalată, de fapt, într-o suită de știri ("Însemnare de semne ce s-au făcut în pământ Moldovii") care face imposibilă stabilirea momentului și căilor de pătrundere a informației inițiale (vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.31, p.11).
23. Dan Simonescu apreciază că această cronică a fost elaborată în intervalul 1716-1730 (vezi *Cronici și povestiri românești versificate...*, p.59).
24. *Ibidem*, p.55.
25. I.Corfus, *op.cit.*, nr.11, p.4.
26. *Ibidem*.
27. Trebuie precizat că autorul însemnării a comis două erori: Constantin Mavrocordat nu putea ajunge domn abia la 23 octombrie (aproape două luni deci Țara Românească ar fi fost fără domn); dacă 17 ianuarie a fost o zi de joi, 2 septembrie a anului precedent nu putea fi decât duminică și nu miercuri!
28. BN, CRV 121, inv.1780017, *Triod*, Buzău, 1700, p.77.
29. Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească...*, p.92. Presupunem o scriere sau o lectură eronată a anului 7209 = 1701. Mahmud vine pe tron în

- 1730, ceea ce ar fi conform și logic cu restul conținutului însemnării. Însemnarea a fost făcută după anul 1733.
30. Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte* (ediție critică de Gabriel Ștrempel), București, 1982, p.707.
  31. O delegație brașoveană este trimisă abia la 20 ianuarie 1731 să salute pe noul domn, Mihai Racoviță, din partea generalului Schraum, adică doar după "confirmarea certă a sosirii adevărate" a noului domn la București (vezi Adolf Armbruster, *Daco-romano-saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronica săsească*, București, 1980, p.261).
  32. Ilie Corfus, *op.cit.*, nr.13, p.5.
  33. Ion Neculce, *op.cit.*, p.724-725.
  34. Constantin C.Giurescu, Dinu Giurescu, *op.cit.*, p.709.
  35. Ion Neculce, *op.cit.*, p.729.
  36. I.Corfus, *op.cit.*, nr.13, p.5.
  37. Este data sosirii firmanului de mazilire, după cum notează și Ion Neculce (*op.cit.*, p.846).
  38. I.Corfus, *op.cit.*, nr.14, p.5-6.
  39. Ion Neculce, *op.cit.*, p.847.
  40. I.Corfus, *op.cit.*, nr.14, p.6.
  41. Însemnarea de pe un manuscris precizează: "S-au mazilit măriia sa Mihai Racoviță voevod, care era domnu aici în Țara Românească, ș-au venit domnu măriia sa Costandin voevod Mavrocordat. Și pentru ca să știe, am însemnat aici într-această carte, mai 8 d(ni), l(eat) 7252 (1744)" (vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.15, p.6).
  42. Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op.cit.*, p.25.
  43. I.Corfus, *op.cit.*, nr.14, p.5-6.
  44. *Ibidem*, nr.17, p.6-7.
  45. Într-o însemnare se precizează: "Și au venit luminatul domnu Grigorie Ghica v(oevod), la v(el) et 7255, iar de la H(risto)s 1747, iulie 9 dzil(e)" (I.Corfus, *op.cit.*, nr.16, p.6). Informația este confirmată și corectată doar cu o zi de cronică: "În anii 7255, iuli 10, au domnitu Grigorii Ghica voevoda numai de la iulie până la februarii..." (Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovii de la a doua și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1748-1769)* în Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, p.162).
  46. I.Corfus, *op.cit.*, nr.17, p.6-7.
  47. Ioan Canta, *op.cit.*, p.162.
  48. I.Corfus, *op.cit.*, nr.18, p.7. Într-o altă însemnare se precizează, tot în legătură cu această domnie a lui Constantin Mavrocordat: "Au domnit ani 3 valeat 7256 (1748), pân la feb(ruarie), apoi (s-au scos) din scaun. Până aicia am ajunsu de ani 45" (*ibidem*, nr.2, p.296).
  49. Ioan Canta, *op.cit.*, p.162.
  50. Însemnarea de pe un exemplar din *Divanul* lui Dimitrie Cantemir este reprodusă după Ioan Zugrav (vezi "Mitropolia Moldovei și Sucevei", XXXVI, 1960, nr.5-6, p.391).
  51. În *DIR, Introducere*, I, p.494 - ca și în alte cronologii chiar ulterioare - este indicată luna *februarie 1757* pentru începerea domniei lui Scarlat Ghica și *martie 1757* pentru încheierea domniei lui Constantin Racoviță. Constantin C.Giurescu, *op.cit.*, p.710, a adoptat ca moment unic de departajare a celor două domnii data de 2 martie 1757, probabil pe baza datelor din cronici. În cronică atribuită lui Enache Kogălniceanu, *op.cit.*, p.74, se precizează că Scarlat Ghica a îmbrăcat caftanul de domnie la 2 martie 1757 aflându-se la Con-

- stantinopol; Constantin Racoviță a primit știrea mazăririi, potrivit aceluiași izvor, la 9 martie 1757.
52. Letopisețul atribuit lui Enache Kogălniceanu precizează că "În Țara Românească, pe aceste vremi (sfârșitul anului 1769 - începutul anului 1770) domnu n-avè, ce numai o samă dă boieri căuta trebile și pen toată țara jecue catanele și turcii" și descrie apoi împrejurările în care Manole Giani Ruset ajunge domn (*op.cit.*, p.147).
53. "În Țara Românească, încă au ales o samă di oasti rusască ș-au trimis peste Oltu, la Manoli-vodă ca să-l prindă. Cari în două locuri l-au călcat, di au scăpat cu sufletul în Țara Ungurească, de au șezut câtăva vrem(i) acolo, nelăsându-i nici tuie, ni(çi) săngiacu până cându au început a faci răspunde(n)țâie cu Musunolu la Vidin, di i-au dat voi di au trecut în Țara Turciască" (Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op.cit.*, p.149).
54. I.Corfus, *op.cit.*, nr.6, p.299.
55. În noiembrie 1770, a avut loc o nouă campanie rusă în Țara Românească, prelungită, în direcția Craiovei, ceea ce confirmă relatarea din însemnare (vezi harta operațiilor militare din războiul ruso-turc din 1768-1774 în *Sovetskaia Istorieskaia Ențiklopediia*, vol.12, Moskva, 1969, p.378).
56. Naum Râmnicianu, *Catagrafie de istoria Țării Rumânești (1290-1834)* - titlu provizoriu - ediție Marieta Chiper, manuscris, p.102. Autorul "hronologhiiei" descrie apoi domnia lui Manole Giani Ruset, revenirea rușilor și plecarea domnului ("Lovindu-se muscalii cu turcii la Plumbuita au fugit turcii și împreună cu dânșii și Manuil vodă") și guvernarea țării în perioada ocupației ruse ("Venit-au și de la Brașov vornic Nicolae Dudescu și Pană clucer Filipescu, pe carii orânduindu-l Feldmareșalul la divanul Țării Rumânești i-au trimis la București. Deci mai adunându-să boierii au luat orânduială și alți boieri și au pus comendir divanului pe un granadir Meder carii cu numiții boieri au fost povățuitori țării de la leat... până la leat... (locuri albe în text), încât au stătut muscalii în țară" (p.103). Vezi și Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf, 1764-1815*, ediția Dumitru Bălașa, Nicolae Stoicescu, București, 1987, p.35. Vezi și Nicolae Iorga, *O scrisoare a lui Manoli Vodă* în "Revista istorică", XI (1925), p.1-4.
57. I.Corfus, *op.cit.*, nr.35, p.12-13.
58. În însemnările redactate de Mihalache Vartic, probabil în 1821, se menționa: "...Și dechemvrie 7 au vinit în Eși și măriia sa Costandin voivod Ipsilant și la 14 s-au pornit la București după Mikelsonu, fiind domnu în amândoo țările, la Moldove-Blahii, 180(6).1807, Costandin Ispilant voevod fiind domnu și pă țara Moldovei și pă Țara Românească, care au domnit 8 luni și apoi s-au pus sănatoriu" (*Ibidem*, nr.88, p.27).
59. O însemnare a lui Petrache Gorovei datată septembrie 1819, dar cert ulterioară, menționa: "să (să) știi de când au vinit domn la Eși măriia sa Scarlat Călimah voivod la anul 1812 octomvrie și au ișit din domnii la anul 1819 septemvrie..." în timp ce o altă însemnare a lui Alexandru Beldiman, pe un manuscris preciza: "Știutu să fii la toți cari veți citi pi țidula aciasta că la liat 1813, ghenariu 18, au intrat măriia sa doamna Zmaranda în Iași. Asăminea la leat 1813, ghenar 26, au intrat mărie sa dom(nul) Scarlat Alexandru Calimah în scaun" (*Ibidem*, nr.95 și 96, p.30).
60. Vezi Fl. Dudaș, *Insemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.18-20.
61. I.Corfus, *op.cit.*, nr.37-38, 39, 40, 41, 42, p.13-14; nr.6, p.299. Cu privire la asasinarea acestui domn moldovean, vezi și N.Grigoraș, *Beilicul din Iași și asasinarea domnitorului Grigore al III-lea Ghica (1 octombrie 1777)* în "Cercetări istorice", 1975, nr.6, p.101-122.

62. I. Corfus, *op.cit.*, nr.7, p.300. Sfârșitul dramatic al domnitorului "tăel" de turci "cu vecleşug" (*Ibidem*, nr.41, p.14) a făcut, de altfel, după cum este cunoscut obiectul unor cronici în versuri (vezi *Cronici și povestiri românești versificate*, p.165-196).
63. Cu excepția lui Constantin C.Giurescu și Dinu C.Giurescu, toate cronologiile cercetate fixează domnia lui Constantin Hangerli, între 22 noiembrie 1797 și februarie 1799, fără a indica ziua (precizându-se însă suplimentar data uciderii ex-domnului); cei doi autori menționați mai sus indică pentru perioada acestei domnii "22 noiembrie 1797 (la 28 noiembrie sosirea firmanului de numire în București) - 30 ian.1799; m.18 februarie 1799". Data de 30 ianuarie 1799 indicată mai sus este, de fapt, data la care Alexandru Moruzi îmbrăca caftanul de domnie (acest domn va sosi, așa cum indică și cei doi autori, la București, la 14 martie 1799). În consecință, propunem ca în cronologiile viitoare să se introducă și data de 8 februarie 1799, când sosește la București știrea mazălirii lui C.Hangerli. Menționăm că în cazul altor domni data sosirii firmanului de mazălire în București sau Iași este indicată ca moment al încetării domniei sau alături de celelalte date.
64. I. Corfus, *op.cit.*, nr.71, p.22-23.
65. *Ibidem*, nr.74, p.23.
66. *Ibidem*, nr.76, p.23-24.
67. *Ibidem*, nr.49-50, p.16-17.
68. *Ibidem*, nr.89, p.28.
69. *Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.116.
70. Astfel de știri se referă la mitropolitul Sucevei Ghedeon "când a mers în Țara Căzăcească sol", în 1656 (Florian Dudaș, *Cazania...* p.261); la episcopul de Râmnic, Grigorie trimis, în 1755, "la Țarigrad pentru folosul țării și la întoarcere l-au îmbrăcat măriia sa vodă cu blană de samuru" (I. Corfus, *op.cit.*, nr.22, p.9); la Preda Proceanu sau David Corbea (*Cartea românească veche în colecțiile BCU...*, p.36 și 45-46) etc.
71. I. Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.3.
72. *Ibidem*, nr.12, p.4-5. Această vizită a lui Grigore Ghica, relatată și de Ion Neculce, care o considera "de mare laudă și folos" (*op.cit.*, p.716-718) a făcut obiectul unui articol publicat de N. Iorga (vezi "Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", XIX (1926), p.143).
73. BN, Varlaam, *Cazanie*, Iași, 1643, CRV 45, inv.153522, f.218v.
74. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1979, p.177.
75. BN, CRV 110, inv.293497, p.144; CRV 116, inv.293229; Vezi și N. Stoicescu, *op.cit.*, p.366.
76. Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.170 (însemnarea este ulterioară, fiind datată 2 ianuarie 1673).
77. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.36-37. În legătură cu Preda Proceanu vezi Radu logofătul Greceanu, *op.cit.*, p.65, 67, 93, 96; *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688...*, p.45.
78. I. Corfus, *op.cit.*, nr.43, p.14-15.
79. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.172.
80. I. Corfus, *op.cit.*, nr.20, p.89.
81. *Ibidem*, nr.62, 63, p.20-21.
82. *Ibidem*, nr.19, p.7-8. Potrivit cronicii atribuite lui Enache Kogălniceanu, circa o sută de boieri au părăsit Moldova în cadrul unei acțiuni în-

- dreptate contra "grecilor" și "miniștrilor" lui Constantin Racoviță (Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op.cit.*, p.55-57).
83. I.Corfus, *op.cit.*, nr.23, p.9.
84. Vezi Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op.cit.*, p.83-87.
85. *Ibidem*, p.83.
86. Biblioteca Universitară Cluj-Napoca, CRV 110, f.109.
87. I.Corfus, *op.cit.*, nr.26, p.10; v. și nr.25 și 31, p.11.
88. *Ibidem*, nota 86, p.33.
89. *Ibidem*, nr.109, p.33.
90. *Ibidem*, nr.108, p.32-33.
91. Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*, p.124.
92. Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, nr.547, p.150.
93. Fl.Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.22-25.
94. *Ibidem*, p.24.
95. *Ibidem*, p.22-25.
96. Vezi mai larg, *Ibidem*, p.25-29.
97. Florian Dudaș, *Cazania...*, p.401.
98. Vezi Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului* (ediție Damaschin Mioc), ed. a II-a, revăzută, Timișoara, 1981, p.185-6.
99. Florian Dudaș, *Cazania...*, p.263.
100. I.Corfus, *op.cit.*, nr.4, p.297.
101. Vezi și Nicolae Stoica de Hațeg, *op.cit.*, p.193-194.
102. Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, nr.138, p.133.
103. "S-a dat poruncă împărătească în toată țara Ardealului a se opri bisericile despre preoții cei neuniți" – nota un diac din Șoimuș (Fl. Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.28).
104. Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*, p.19-20 (referire la permisiunea lui Iosif II din 1784, de a se face biserică neunită în Oradea).
105. Foarte interesantă din acest punct de vedere ni se pare o lungă poezie – peste 200 de versuri – care este de fapt un manifest în favoarea bisericii unite, dar și pentru unire, adresat românilor. Autorul este animat de puternice resentimente față de întreaga ierarhie bisericească sârbească și face apel la mândria descendenței latine a românilor etc. (vezi I.Bârlea, *op.cit.*, nr.688, p.189-191).
106. Fl.Dudaș, *Însemnări de pe bătrâne cărți de cult*, p.29-34.
107. Idem, *Cazania...*, p.352.
108. I.Corfus, *op.cit.*, nr.4, p.297.
109. Vezi însemnările menționate de Fl.Dudaș în *Însemnări de pe bătrâne cărți de cult*, p.29-30; vezi și supra, nota 2. În legătură cu acest eveniment vezi și *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.20; Doina Braicu, Victor Bunea, *op.cit.*, p.112-113 (o amplă și interesantă însemnare din 1784 a protopopului neunit din Trestia).
110. Vezi, în acest sens, în primul rând I.Corfus, *op.cit.*, nr.109, 149, p.33-48 ca și alte însemnări din culegere. Vezi și N.Iorga, *Manuscrisele mănăstirii Cernica*, în "Biserica Ortodoxă Română", XXVI (1902-1903) passim; Idem, *Studii și documente*, vol.XV, p.261-262, 280, 330, 352; C.N.Mateescu, *Însemnări*, în "Miron Costin", IV (1916), nr.4, p.25-26 (cu precizarea că însemnarea cuprinde o eroare); Emil Vârtosu, *Însemnări despre 1821*, în "Arhivele Olteniei", IX (1930), nr.49-50, p.269-276; P.Partenie, *Însemnări pe cărți vechi*, în "Renăscerea", XIX (1940), nr.7, p.705-706 ș.a.

CAPITOLUL IV

EVOLUȚIA POLITICII EXTERNE A ȚĂRILOR RÔMÂNE ȘI A STATUTULUI LOR INTERNAȚIONAL REFLECTATĂ ÎN VECHILE ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI

Înainte de a oferi o prezentare sintetică a cadrului general în care au evoluat țările române prin prisma problematicii acestui capitol – în lumina unor constatări ale istoriografiei române – și a situației surselor istorice pentru cunoașterea acesteia, dorim să inserăm, fără prea multe comentarii, textele a trei însemnări: două inedite și una uitată, probabil, de la publicare în paginile unei reviste care, având și valoarea unor concluzii, pot servi ca un motto amplificat la această lucrare.

La capătul lecturii cărții lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* un cititor nota, la 10 decembrie 1719, pe marginea sa: "Acia câte sunt scrise într-această carte, toate sunt omului spre mare folos, când ar putea oarecine să slujească și să urmiadză lor, însă acum, într-aceste vremi, aici, în țara noastră, ales, nu mulți s-or afla de a putia urma, nu doar pentru liane sau altăceva făr' cât pentru lipsa și neputința sărăciei, căci cel ce este lipsit de ciale ce-i trebuiescu, este lipsit și de minte, săvai de ar <a>via minte ca năsipul mării"¹. Reflecțiile, cu valabilitate generală, ale acestui cititor sunt de înțeles dacă se are în vedere momentul de deosebită dificultate economică și politică, înregistrat de societatea românească în al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea când, în condițiile instaurării regimului fanariot în Moldova și Țara Românească – după ce Transilvania intrase, la rândul ei sub dominație habsburgică – aveau loc: o nouă confruntare între Imperiul habsburgic și Poartă, devastatoare incursiuni tătarăști, inclusiv în Transilvania, o secetă prelungită, foamete, ciumă și alte epidemii.

Două decenii mai târziu, după un nou conflict între marile imperii limitrofe spațiului românesc, desfășurat în bună măsură în acest teritoriu cu implicații multiple pentru istoria românească, un personaj ilustru, Constantin Cantemir, fiul lui Antioh Cantemir, consemna, departe de țară, pe paginile unui exemplar din *Biblia* tipărită la București în 1688: "În anul 1740 (!), trecând armia moschicească prin țara leșească asupra turcilor la Hotin în zilele înpere-

tesei Ani(iai)* Ivanovni, iar la turci inperat sultan Mahmut iară pre armia rusă iera vestitul fertmareșal Minih, atuncea în țara leșească am cumparat ieu aceasta sferă și dumnezăiască Bibliie de la Roman porucicu, fiind eu preamăie vreme în armie meresi înpe-rețești Rosiiei bregadiier și glavni comandir pă adunarea nărodului moldovenesc în oastea rusă unde nu puțină** slujbă și trudă în războaiele acélea am avut mai vârtos luptându-mă pântru mântuirea țării nostri dă supt giugul turcilor Moldova și Țara Munte-nească. Iar mai pe urmă, năvrând Dumnezău, acea nădajde s-au întor(s)u în plângere și în osândă acea nădajdă dă mântuirea (!) că cu întoarcerea oștilor înapoi multă robie și jac într-acele țări s-au făcut. Și rămăsai pierdut dă nădédé a mai viețui în patriie mea în Moldova șe dân Țara Rumânească a mai vide pe fiica me Mariuță, cari acuma să află viie dă 8 ani. Și am scrisu această pântru pomenire în leat 1743 în Pătrăburgu. Bregadiier cneaz Constantin Cantemir sin Antioh gospodară..."²

Însemnarea ne oferă imaginea unui alt Constantin Cantemir decât aceea furnizată de Ion Neculce³ și de cronică atribuită lui Enache Kogălniceanu⁴ și anume a unui luptător cu sprijin rusesc "pântru mântuirea țării nostri", care denunță "multă robie și jac, într-acele țări", suferă că nu va mai "viețui în patriia mea în Moldova" și reflectă speranța – continuând de fapt și o tradiție de familie care se conturase și s-a mai făcut simțită și ulterior în societatea românească, deși ocupația rusească a provocat un prim șoc contrar – că Moldova și Țara Românească puteau să scape de dominația otomană și să-și redobândească vechiul statut internațional cu sprijinul Imperiului rus.

În sfârșit, cea de a treia însemnare la care facem trimitere la acest început de capitol, descoperită de Nicolae Iorga pe un *Mineiu* din 1780, păstrat la biserica veche din Urziceni și publicată de marele savant în 1929⁵ și poate fi datată cu probabilitate din anii '80 ai secolului al XVIII-lea reflectând profundele învățăminte pe care cel puțin autorul însemnării⁶ – dar desigur nu doar acesta – le trăgea după un nou conflict ruso-turc și după o nouă ocupație rusă, în anii 1768-1774: "Am vrut să scriu o istorie scurtă, dar mai bine să zic o pildă că să rămăie la cei ce vor veni după noi în lume, pentru ca să nu să mai amăgească a crede că Împărățiile Evropii sunt interesate. Adecă la anul 1768 au dăschis război Poarta Othomanii cu Împărăția Rusii, și, după ce au năvălit oștile rusăști în țara Moldovii și în Țara Rumânească, au început să amăgiască pe moldoveni

* literele din paranteză au fost corectate prin eliminare.

** - nu puțină - scris deasupra rândului (adăugire).

cum și pă Rumâni cum că are împărăteasa Ecaterina a Rusii să izbăvească aceste doaă țări dâ n mâna turcului, și așa toate noroadele să nebunise, iar, când au fost la facerea păcii, la leat 1774, au mers la Iaș boierii și s-au strânsu să vorbească lui Romeanțov fertmarșalului cum că Împărăteasa i-au lăsat neslobozi. Iar el le-au zis că, mă mir de voi, boieri, dă aveți minte ca un cap de bou, cum va iaste și pecetea țării voastre. Împărăteasa au avut alte interesuri cât pă lângă aceste doaă țări" (subl.ns. – M.C.).

Ultima însemnare reflecta mutațiile care se produceau în perceperea politicii imperiilor "creștine" de către români în baza unei amare experiențe și a decepțiilor prin care au trecut țările române în secolul al XVIII-lea.

De fapt în îndelungata istorie a românilor, cu greu poate fi găsită o altă perioadă care să ofere, obiectiv sau subiectiv, un tablou atât de complex în sine, care să se detașeze atât de tranșant, în mai toate privințele, de epocile anterioară și precedentă – fiind totuși trăsătura organică de unire între acestea – și care să ofere laturi derutant de contradictorii ale dezvoltării istorice, așa cum este cazul secolului al XVIII-lea.

De o parte, acest secol este străjuit de societatea românească încă medievală, care, aflată sub dominația otomană și cu vechiul statut de autonomie nealterat esențial, tindea să se smulgă, în noua conjunctură internațională care se conturase, de sub dominația Porții. O societate marcată de culmi de artă și cultură medievală românească din epoca brâncoveană, de monumentală operă, de nivel european, a principelui-savant Dimitrie Cantemir, de maturizarea deplină a conștiinței de neam și chiar de apariția unor elemente de conștiință și solidarizare de factură pre-națională.

De cealaltă parte, spre sfârșitul ei, această epocă evoluează pe coordonate care conduc spre modernizarea societății românești și manifestarea plină a luptei de emancipare socială și națională a românilor, concretizată în răscoala lui Horea, în *Supplex Libellus Valachorum*, în școala ardeleană culminând, la sfârșitul primelor două decenii ale secolului al XIX-lea – care dincolo de limitele cronologice ale secolului al XVIII-lea fac corp comun din punct de vedere al procesului istoric cu aceasta din urmă – cu revoluția din 1821 ce avea să devină și piatra de hotar între epocile medievală și modernă ale istoriei românești.

Între cele două extreme cronologice se întinde o perioadă ce avea să producă, pe plan cultural și spiritual, ideologia națională, cu majore semnificații și profunde consecințe pentru reafirmarea identității românești, dar pe plan politic și al situației internaționale.

nale, avea să înregistreze agravarea dominației otomane sub regimul fanariot, intrarea spațiului românesc în zona de ciocnire a trei imperii, războaie, ocupații, pierderi teritoriale.

În perioada cuprinsă între ultimele decenii ale veacului al XVII-lea și cele ale începutului veacului următor având ca moment central, pivotant, chiar cumpăna dintre cele două secole, s-au petrecut evenimente importante care au modificat esențial, după cum este cunoscut, raportul de forțe în Europa central-orientală și la Dunărea de jos și au determinat schimbări majore, pe termen lung și cu profunde consecințe, în situația internațională a țărilor române.

În această perioadă se înscrie o conjunctură internațională care debutase încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea⁷. Căderea Ungariei și extinderea stăpânirii otomane până la Dunărea de mijloc, creaseră o situație foarte dificilă țărilor române – cuprinse din trei părți de Imperiul otoman, în colaborare cu puterea, subordonată lui, a tătarilor – reducând la minimum posibilitățile de manevră pe plan internațional, eliminând, în mare măsură problema opțiunilor și a punctelor externe de sprijin. Dar noile împrejurări internaționale din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și din secolul următor, până spre sfârșitul lui, au contribuit într-o mare măsură nu numai prin noul statut internațional al Transilvaniei, asemănător cu acel al Moldovei și al Munteniei – ne referim la dominația otomană – dar și, mai ales, prin modificarea conjuncturii internaționale, la manifestări puternice de colaborare politico-militară între cele trei țări române.

Simptome ale unei restructurări în raporturile de forță care guvernaseră după 1526-1541 relațiile internaționale în Europa central-răsăriteană și de sud-est se pot remarca relativ curând după mijlocul secolului al XVII-lea, dar nu se putea întui încă declinul Imperiului otoman. Este desigur în parte întemeiată afirmația unui istoric că "avansul Austriei spre poziția ce avea s-o dețină în zona răsăriteană a continentului european era vădit încă după jumătatea secolului al XVII-lea"⁸. Dar același autor arată că tratatul de pace de la Vasvár, din 1664, se încheie pe baza principiului "status quo ante"⁹. Ar mai fi de adăugat că acest avans, mai mult potențial decât real în acel moment, se încerca să fie blocat de Franța prin sprijinul acordat Porții sau prin gesturi diplomatice cum ar fi tratatele cu Mihai Apafi și Emeric Thököly. Pe de altă parte, la numai câțiva ani după tratatul de la Vasvár cădea, incredibil de ușor, Camenița. Evenimentul marca nu doar o restrângere a capacității de acțiune și o diminuare a prestigiului de putere ale Poloniei, ci,

apreciat din perspectiva românească, însemna o considerabilă înrăutățire a situației strategice a Moldovei.

De fapt, începutul declinului Imperiului otoman este marcat de eșecul asediului Vienei și de pierderile suferite de Poartă în anii imediat următori. Nu este vorba numai de înfrângerile militare și pierderile teritoriale fără precedent suferite de Imperiul otoman - ele însele înscriindu-se într-o avalanșă care nu se va opri, temporar, decât la Carlowitz - ci de implicațiile politice și mai ales strategice și chiar psihologice ale reculului puterii otomane. Aflată în plină expansiune, aparent în apogeul puterii, Poarta primea o lovitură atât de puternică, iar restructurările în raportul de forțe erau atât de evidente, încât începutul declinului puterii otomane era perceput clar chiar imediat de oamenii de stat și de alți contemporani.

Dar începutul declinului puterii Imperiului otoman nu a însemnat și intrarea lui într-o asemenea stare de slăbiciune încât să permită popoarelor și țărilor aflate sub dominația sa opțiuni politice și militare absolvite de mari riscuri. De fapt, confruntările militare dintre Poartă și marii ei adversari în prima jumătate a secolului al XVIII-lea s-au caracterizat, după opinia mai multor cercetători, printr-un echilibru de forțe al părților, Poarta reușind chiar să redobândească unele din teritoriile aflate sub dominația sa și pierdute la sfârșitul secolului al XVII-lea¹⁰.

În această perioadă, lupta popoarelor sud-est europene pentru eliberare s-a constituit treptat într-un element distinctiv în planul relațiilor internaționale, iar în limitele acelei lupte, Principatele Române tindeau spre o poziție individualizată grație și statutului lor politico-juridic particular¹¹. Dar, după cum remarca Leonid Boicu, în conjunctura internațională de la sfârșitul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului următor - ne permitem să completăm că, de fapt, în tot cursul secolului al XVIII-lea - "popoarele sud-est europene nu puteau dobândi emanciparea pe cale politică sau militară prin ele înșile"¹² și din aceasta a decurs și speranța și căutarea unui sprijin extern.

Problemele dificile care s-au pus însă inițial, spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, pentru diplomația țărilor române au decurs din necesitatea cântăririi cât mai exacte a schimbărilor produse în raportul de forțe și în primul rând a aprecierii cu maximum de realism a capacității militare a Porții, a puterii ei de reacție în cazul unei tentative de smulgere din orbita dominației sale. Curând s-a pus însă și problema - mai ales prin prisma experienței Transilvaniei - riscurilor la care țările române se expuneau din partea marilor puteri adversare Imperiului otoman

și care se prezentau sau erau considerate ca promotoare ale eliberării de sub dominația otomană.

De fapt, noua situație care se crea la începutul secolului al XVIII-lea pentru țările române, ca și pentru alte popoare sud-est europene, care își puneau problema înlăturării dominației străine, devine mult mai complexă și nu lipsită de mari riscuri. Este o situație pe care un ilustru cercetător nu ezita să o caracterizeze în următorii termeni: "Așadar, lupta de eliberare națională a popoarelor subjugate de Poartă are, începând din secolul XVIII nu numai un adversar, ci trei. Este faptul pe care, cei dintâi, îl înțeleg românii, al căror teritoriu avea să fie, în tot cursul secolelor XVIII și XIX, teatrul predilect de confruntare a celor trei Imperii"¹³.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, în tentativa de scuturare sau slăbire a dominației otomane, pentru țările române s-a profilat ca sprijin extern mai întâi Austria. Dar, pe de o parte compromiterea acesteia prin anexarea Transilvaniei și politica religioasă antiortodoxă, iar, pe de altă parte, "comunitatea de religie și lipsa antecedentelor de contact militar direct"¹⁴ au polarizat, ulterior, în mare măsură, speranțele spre Rusia.

Realitatea debutului unei noi conjuncturi internaționale a fost sesizată mai ales în Țara Românească și Transilvania în contextul și mai ales după asediul Vienei, în 1683.

În fond, atitudinea cunoscută pe care o adopta Șerban Cantacuzino la asediul Vienei nu pornea din convingerea că Imperiul otoman ar fi intrat în declin, ci din perceperea consecințelor pe care cucerirea Vienei ar fi avut-o pentru consolidarea dominației otomane și din dorința de a împiedica aceste consecințe. La mijloc nu se afla un calcul politic de sprijinire a unei puteri adversare Porții, aflată în superioritate, ci tocmai gândul de a împiedica Poarta în dobândirea unei victorii cu profunde implicații politice și militar-strategice pentru situația țărilor române.

Atitudinea lui Șerban Cantacuzino în fața Vienei, în 1683, ca și atitudinea mai mult sau mai puțin similară – dacă nu identică – și coordonată a principelui transilvănean și a domnului moldovean¹⁵, exprima însă, înainte de toate, dorința tainică de slăbire și de scuturare a jugului otoman.

Abia după eșecul asediului Vienei și în condițiile succesivelor înfrângeri suferite de Imperiul otoman din partea austriecilor s-a profilat o conjunctură favorabilă realizării unor alianțe ale țărilor române cu alte puteri creștine și în primul rând cu Imperiul habsburgic.

Primii ani după asediul Vienei și constituirea "Ligii Sfinte" au înregistrat – în paralel și, în bună măsură, în dependență de succesele militare ale coaliției antiotomane – o intensă activitate diplomatică între țările române și între acestea și Curtea de la Viena. În acest context evoluează, atât de sinuos, relațiile dintre Imperiul habsburgic și Transilvania, și se ajunge, la 1 iunie 1685, la tratatul de "alianță veșnică" între Țara Românească și Transilvania.

Dar în timp ce Șerban Cantacuzino, după contacte prelungite inaugurate în 1685¹⁶ cu reprezentanții Curții de la Viena, se decidea hotărât, în ultimul an de domnie, pentru o alianță cu Austria, care trebuia să conducă spre o tentativă de înlăturare a dominației otomane prin mijloace militare, urmașul său Constantin Brâncoveanu va ajunge, curând după preluarea domniei, să participe chiar la o expediție militară contra austriecilor (lupta de la Zărnești, din 21 august 1690)¹⁷. Nu se consuma însă, prin aceasta, decât un episod fără consecințe marcante pentru orientarea diplomației muntene. Constantin Brâncoveanu va relua contactele cu Viena, în timp ce efortul principal al diplomației sale secrete se va orienta apoi spre Imperiul rus.

Dacă eșecul asediului Vienei și succesele militare din anii imediat următori dobândite de imperiali au profilat începutul decăderii puterii otomane și au condus la importante modificări teritoriale, pacea de la Carlowitz a consemnat noul raport de forțe și a marcat un moment decisiv în conturarea noului context internațional în care intrau țările române. "Încheierea tratatului de pace de la Carlowitz a constituit, așadar, – sublinia un cercetător ieșean – începutul unei noi faze și în evoluția situației internaționale a Principatelor Române, în sensul modificării, înainte de toate, a conținutului raporturilor lor cu puterile din această zonă: Polonia, Imperiul habsburgic și Rusia"¹⁸.

Următoarea etapă, ce avea să desăvârșească și să consacre noua conjunctură internațională în care poporul român își va duce existența aproape două secole – anume intrarea spațiului românesc în vecinătatea și apoi transformarea sa în terenul de confruntare a trei imperii: otoman, habsburgic și rus – se încheia după războiul nordic și victoria rusă de la Poltava, din 1709, prin care Polonia era practic eliminată ca factor de putere în zonă, iar Rusia dobânda poziții politice și strategice care-i permiteau, fără a avea încă granița comună cu Moldova, să acționeze militar în apropierea și în interiorul spațiului românesc. În această ordine de idei, lupta de la Stănilești, din 18-22 iulie 1711, ar putea fi considerată ca prima manifestare pe plan politico-militar generată de noua conjunctură internațio-

nală, ceea ce a și determinat Poarta să introducă un mai puternic control asupra politicii Moldovei (1711) și apoi, a Țării Românești (1716) prin inaugurarea regimului domniilor fanariote.

În intervalul 1683-1711 țările române devin teatrul a numeroase confruntări militare și deplasări de trupe străine fără precedent, care au implicat turci, tătari, austrieci, ruși, poloni, suedezi, unguri.

În acest context, mutații semnificative au avut loc în statutul internațional al țărilor române. Cel mai important eveniment în sensul menționat a fost ocuparea și încorporarea Transilvaniei în Imperiul habsburgic. O dată cu aceasta, după cum remarcă L. Boicu, "Transilvania pierde statutul de principat autonom și încetează să mai joace vreun rol, fie el și redus (cum a fost cel în limitele autonomiei) în raporturile internaționale, încât Moldova și Muntenia rămân statele românești cu o reprezentare diminuată pe arena internațională, singurele care continuă firul existenței de stat și viitorul politic al românilor"¹⁹ (subl.ns. – M.C.). Instaurarea regimului fanariot, la capătul perioadei menționate, a antrenat o reducere a acțiunii diplomatice a Moldovei și Țării Românești, dar, deși nu vor mai putea să promoveze o politică externă proprie activă, cele două țări române vor deveni – aparent paradoxal, dar explicabil prin consecințele confruntării dintre cele trei imperii vecine care-și disputau la propriu, spațiul românesc – piesele cele mai importante și tot mai cunoscute pe plan european din dosarul "problemei orientale" deschis la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Acesta este, în linii mari, noul cadru internațional în care au intrat țările române în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XVIII-lea și în care au evoluat apoi, timp de aproape două secole. Cunoașterea aspectelor istorice care fac obiectul acestui capitol se întemeiază pe o mare varietate de surse.

Prin specificul problematicii menționate (conjuncturi internaționale, relații interstatale, campanii militare etc.) un rol deosebit de important este jucat de sursele istorice străine (documente diplomatice, militare, relatări de călătorie, memorii și jurnale, diferite lucrări speciale contemporane etc.). Izvoarelor istorice din această categorie, editate înainte de cel de al doilea război mondial – dintre care reține atenția în primul rând monumentală *colecție Hurmuzaki* – li s-au adăugat în ultimile decenii numeroase și importante volume și colecții care au îmbogățit considerabil baza documentară pentru cunoașterea evoluției relațiilor externe și a statutului internațional al țărilor române în secolul al XVII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea²⁰.

Pentru cercetarea aceleiași problematici, un loc important îl ocupă, de asemenea, diferitele categorii de izvoare istorice românești. Eforturile istoricilor din generațiile antebelice - între care domină contribuțiile lui Nicolae Iorga - au fost completate în perioada postbelică prin numeroase ediții critice de cronică românești²¹, de editarea altor surse istorice interne²² deși în această privință sarcinile istoriografiei noastre rămân considerabile²³.

Față de numărul și importanța surselor editate sau accesibile în arhive sau în biblioteci (trebuie să luăm în considerare și edițiile de documente diplomatice etc., care privesc și spațiul românesc, editate în alte țări și netraduse în română), aflate în prezent la dispoziția cercetătorilor, se ridică de la început și în mod firesc întrebarea prin ce pot contribui însemnările de pe manuscrise și vechi cărți românești la progresul cunoașterii. Desigur, dacă un cercetător se va întreba ce pot să-i ofere însemnările unui preot sau meșteșugar român dintr-un sat sau chiar dintr-un oraș ca București sau Iași pentru cercetarea marilor decizii de politică externă sau a evoluției statutului internațional al țărilor române, scepticismul său va fi justificat, dar și abordarea valorii acestei categorii de surse istorice va fi eronată.

Însemnările pot pune în evidență aspecte concrete ale dominației străine, ale confruntărilor militare, regimurilor de ocupație sau expedițiilor de pradă, acolo unde cronicile interne le înregistrează la modul general iar izvoarele externe le trec, de multe ori interesat, sub tăcere. Însemnările pot furniza completări și corectări altor categorii de surse. Dar, mai ales, însemnările sunt importante prin prisma obiectului prezentului capitol pentru a investiga, la nivelul masei populației românești, nivelul percepției importantelor transformări produse în situația internațională în perioada amintită, modificarea statutului internațional al țărilor române, impactul substituirii unei dominații străine prin alta, ale războaielor desfășurate pe teritoriul acestor țări, al pierderilor teritoriale etc.

Însemnările românești privind conflictele militare și prezența unor corpuri militare străine în spațiul românesc sau expediții de jaf apar - cel puțin din ceea ce s-a păstrat și cunoaștem - în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Între altele, ele consemnează că Moldova a fost prădată de către tătari în anul 1650²⁴, participarea unui corp militar muntean în 1663 sub comanda fiului lui Ghica, "cu turcii și cu craiul Ardealului, Apafi Mihai" la o expediție contra Habsburgilor (asediul cetății Neuhäusel)²⁵, lupta contra lui Timuș, feciorul lui Hmil, (Hmelnițki) cu cazacii "și au pierit, de i-au bătut

ungurii și cu leașii și munteanii cu moldovenii la Suciava²⁶, cucerirea Cameniței de către turci²⁷.

Atenția autorilor câtorva însemnări a fost reținută de evenimentele anilor 1673-1674; ele conțin informații privind ciocnirile cu polonii, pătrunși în Moldova între altele pentru a-și impune un protejat pe tronul Țării Românești, iernarea tătarilor în Moldova în timpul lui Dumitrașcu Cantacuzino și alte evenimente, unele confirmate și larg prezentate de Ion Neculce²⁸. Un preot consemna în 1676 că încheiase copierea unei cărți "în al șaptesprezece an dacă au luat turcii țara Oradea; în ce an au fost foame"²⁹.

Din însemnările de la sfârșitul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea atragem atenția asupra acelor care surprind și înregistrează modificările produse în situația internațională a spațiului românesc, intrarea unor teritorii românești sub o nouă stăpânire, convulsiile politice declanșate de faptul că țările române ajung, tocmai în această perioadă, la confluența intereselor contradictorii ale imperiilor otoman, habsburgic și rus.

Alături de informațiile privind principalele evenimente situate aproximativ la limitele cronologice ale epocii - pătrunderea Habsburgilor în Transilvania și bătălia de la Stănilești - însemnările transmit date despre alte momente și implicații ale ciocnirilor militare și ale prezenței trupelor străine pe teritoriul românesc.

Ceea ce-i surprinde pe contemporani și domină în informația transmisă de însemnările cu caracter politic de la sfârșitul penultimului deceniu și prima parte a ultimului deceniu ale secolului al XVII-lea este avansul Imperiului habsburgic, prezența "nemților" care ocupă o parte a teritoriului românesc și pătrund până în București.

Într-o însemnare târzie, din 1794, între cele patru evenimente pe care autorul le consideră demne de a fi reținute, pentru un întreg secol de istorie - evenimente despre care desigur, luase cunoștință din alte însemnări - se află înscrisă, alături de două epidemii de ciumă și o invazie tătară, intrarea Habsburgilor în Maramureș: "Înștiințăm cetitori când au fostu intratu Nemți în Maramorișu, fost-au înainte postului Nașteri în anul D<om>nului 1687"³⁰. Un alt autor considera și el necesar, în secolul al XVIII-lea, să retransmită posterității ceea ce aflase despre pătrunderea trupelor imperiale în Transilvania: "Am aflat scris la o carte de când <au> venit nemții în Țara Ardealului: 1688"³¹.

Alte însemnări consemnează că în 1692 "au luat nemții Orade<a> de la turci"³², că în 1695 "au bătut turcii Lipova și o au făcut tot prahu" sau că în anul următor "vinisă nimeții de la Pete-

ruvaru dă trecură pă Crișu cătră Ardealu 7 sute de cară totu pre Crișul Reapede"³³.

În suta însemnărilor de acest tip, rețin atenția cele care au autor pe cunoscutul copist și răspânditor al cărții românești, Vasile Sturze Moldoveanu. Aflat la Mada (Hunedoara), el simțea nevoia să adauge, într-o însemnare din 11 aprilie 1695, că scrisese (copiasse) o carte "cându au fostu Blagoveșteniia luni după Paști și era frig și nemții în țară"³⁴, asociind astfel, cu o neplăcere egală, frigul și trupele străine. Câteva luni mai târziu, aflat în aceeași localitate, Vasile Sturze nota, la 16 octombrie 1695, pe un manuscris, că scrisese când "au robit nemții țara Crișului"³⁵. În acest context, o însemnare aparținând aceluiași copist și redactată foarte probabil tot în 1695, dobândește – fără a ști vreodată exact, ci doar presupunând ce elemente biografice ale copistului i-au provocat accesul de sinceritate desnădăjduită – valoare de simbol pentru impactul noii conjuncturi internaționale asupra istoriei românești: "Scris-am eu dascălul Sturze săracul de mine și striinul de mine că eu fuiu ca omul ce-l prinsă ursul și scăpă de la urs și-l nimeri leul și mai rău-l chinuie leul decât ursul"³⁶.

O informație ciudată este transmisă de o însemnare redactată de un preot tot din Mada, cu câțiva ani înainte de cele semnalate mai sus: "An<ii> Domnului 1691 mes F 27 zile scris-am eu popa Giorgie olilamada (?) intra ce zi au juratu totu Ardealulu rumeni cu unguguri (!) cu sași și tot felu de oameni pre seama împăratului nemețescu (!) să lua Ardealul prea seama lui"³⁷. Dincolo de insoțitul acestei informații este de remarcat că pentru autor era firească înscrierea românilor între primii care trebuiau să se pronunțe cu privire la statutul Transilvaniei³⁸.

Această însemnare peste timp și spațiu se asociază alteia, din 1777, din Moldova privind însă soarta unui alt teritoriu românesc intrat sub dominația habsburgică: "Să s(ă) știe când au tăet turcii pe măriia sa Grigorii Alecsandru Gheca voevod la Eș cu vecleșug, usporțit de turcu capegeu în casăle de Beilec, la văleat 1777, octomv(rie) 1, duminică spre luni ca la 2 ceasuri de noaptea.

Și într-ace zi au fost și zăefetul nemțascu la Cernăuț și toată noapte, când au jurat pe toț oamenii ce s-au aflat sub stăpânire lor"³⁹.

Transformarea teritoriului Țării Românești, la mai puțin de un an de la începerea domniei lui Constantin Brâncoveanu, în zonă de mișcare a unor trupe străine și într-un potențial teatru de război, ca și retragerea voievodului din București sunt evenimente relatate de cronicile muntene⁴⁰, dar în legătură cu care o însemnare de la sfârșitul lunii decembrie 1689, notată de Constantin Scarlat postel-

nic pe o *Biblie* din 1688, adaugă câteva elemente: "Septembrie 29 leat 1689 din voia puternicului Dumnezeu ajutând într-această sfântă zi a sfântului Chiril născut-au fiul meu <Tomi> la Bănești în grădina uncheșului Vîlsan, fiind fugari de tătari și s-au botezat la octombrie 6, fiind numele sfântului Toma într-această zi: decembrie 28 ani (?) s-au cutremurat pământul fiind Toma atunci de 13 săptămâni și pre tare s-au cutremurat, copacii au căzut și ziduri, fiind Constantin Vodă la Ruși și nemții la Bucu <rești> pe această vriame"⁴¹.

Față de izvoarele narrative interne ca, de altfel, și față de alte surse, însemnarea de mai sus cuprinde două informații inedite și aduce o confirmare și o completare la datele cunoscute. Este vorba, în primul rând, de o băjenie provocată de teama unei invazii tătare încă în septembrie 1689, deci cu câteva luni înainte de momentul în care cronicile înregistrează prezența tătarilor⁴². În al doilea rând, este semnalat un cutremur de mare intensitate ("copacii au căzut și ziduri") neînregistrat de izvoarele narrative și necunoscut din alte surse seismologilor români⁴³. În al treilea rând, însemnarea confirmă informațiile cronicarilor că retragerea generalului Heissler din București și revenirea lui Brâncoveanu în capitală nu au avut loc înainte de începutul lunii ianuarie 1690⁴⁴.

Cu excepția unei știri, și aceea eronată, privind prezența unor contingente ale principelui Imre Thököli la sud de Carpați⁴⁵, însemnările consultate nu mai cuprind alte știri privind acțiuni militare sau trupe străine pe teritoriul Țării Românești până în momentul declanșării războiului ruso-turc din 1710-1711.

Evenimentele care afectează spațiul românesc în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și-au lăsat însă amprenta pe însemnările cunoscute provenind din alte zone ale țării.

Încheierea păcii de la Karlowitz, din 1699, a fost consemnată doar într-o însemnare⁴⁶, mai importantă se pare a fost pentru contemporani – cel puțin judecând prin prisma însemnărilor păstrate și cunoscute nouă – pierderea de către turci a importantului punct strategic care era Camenița, cu atât mai mult cu cât toate cele trei însemnări⁴⁷ cunoscute, care au reținut evenimentul, îl asociază pe acesta cu o eclipsă de soare petrecută chiar în septembrie 1699⁴⁸.

În sfârșit, în mediile din care proveneau autorii însemnărilor se înregistrează față de răscoala curuților, după cum am remarcat mai sus, o atitudine de neutralitate distantă și chiar de preocupare pentru consecințele asupra populației și economiei. Formula unei însemnări din 21 decembrie 1704: "Atunci au luat ungurii Sătmariul de la nemți"⁴⁹ este cea care se regăsește în numeroase însemnări din toate provinciile românești atunci când este vorba de substitui-

rea unei dominații prin alta sau de marcarea unei cuceriri reflectând o percepție asupra căreia se poate medita și chiar scrie mult.

Un grup din însemnările consultate transmit informații în legătură cu războiul ruso-turc din 1711. Știrile nu sunt inedite, iar uneori datele cronate⁵⁰. Unele însemnări sunt mai extinse, altele mai restrânse, dar stilul este în toate cazurile sobru, constatatator. Iată textul celei mai ample însemnări cunoscute, referitoare la evenimentul menționat: "Să se știe cându au venit moscalii în Țara Moldovii și s-au bătut cu turcii pe Prut, la Stănilești, dreptu Hușu și au prădat tătari Țara Moldovei și era domn în Eși Dumitrașcul Vodă și s-au dus cu moscalii și s-au bătut vara, în postul Sân Petru-lui. Și îmbla văleat 7219 (1711). Ca să se știe. Și eu am scris Andrii Diiac văleat 7220 (1712) iulie 15"⁵¹.

Tot în legătură cu lupta de la Stănilești și situația creată în Moldova imediat după aceea, într-o însemnare se preciza: "Să să știe de când au vinit Petre împărat în Moldova, de s-au bătut cu turcii și s-au dus Dumitrașcu vodă cu dânsul și au prădat tatarâi țara, leat 7219"⁵²; o altă însemnare, ulterioară, sublinia că după mai sus-menționata luptă "au căzut țara Moldovii la mare nevoie și primejdie și robie"⁵³.

În acest context este de reținut că prin intermediul unei însemnări târzii despre existența alteia în care primul autor considerase necesar să transmită posterității faptul că Toma Cantacuzino asediase Brăila: "La leat 7219 au bătut Toma Brăila. Acestea veleturi le-am găsit scrise la o cărticică ce era scrisă de la acele numite vremi, i proci"⁵⁴.

Însemnările devin mai vii, personale, atunci când evenimentul constituie împrejurarea care implică pe cel care consemna, ca în următorul caz: "Această sfântă pravilă fiind robită de tătari cându au vinit moscalii în țară, o-m găsit-o eu greșitul și mult păcătosul robul sfînții tale Lupașco o am răscumpărat-o de la un tatar și de la mine o au răscumpărat-o... era Ion..."⁵⁵.

O descriere mai amplă a evenimentelor anului 1711 este oferită de ceea ce pare a fi un mesaj adresat de un preot unui contemporan prin intermediul unei însemnări pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*: "Cinstit și al nostru bun prieten F.M. (îți scriu) să ști de când au venit muscalii în Țara Moldovei și s-au lovit cu turcii în... pe Prut și s-au bătut 3 zile și 3 nopți și când a fost a patra (zi) ei nu s-au întors s-au venit tătarii și-au prădat Țara Moldovei și eu, preotul Miron, am fost în Codru Tigheciului, înconjuțați de tătari 12 săptămâni (în) căși de pădure, până când oastea moschicească a lovit Brăila și-au bătut-o și s-au dus moscalii în țara lor. Și a venit domn nou în scaun Nicolae Voevod 7219"⁵⁶.

Devenite de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea teatrul a numeroase războaie și incursiuni, aflate în repetate rânduri sub ocupație militară străină, țările române au suferit mari daune materiale și umane.

Însemnările abundă de informații cu privire la aceste războaie – și consecințele lor – războaie care nu erau ale poporului român, ci ale "nemților", ale "turcilor", ale "muscalilor" sau ale împăraților acestora. Însemnările consemnează pentru ca "să se știe" sau "de când" "să împăcască turcii cu nimeții de pusără pace 25 de anii"⁵⁷ sau de când pacea a fost "stricată"⁵⁸ sau "spartă"⁵⁹ de turci, de când "s-au făcut paci între Poarta turcească și între muscali"⁶⁰ sau "s-au început războiu, athomaniceasca Poartă cu poarta rusească i chesaricească"⁶¹, "când să învrăjbișe împărăția turcească cu ce nemțească și cu împărăteasa muscalilor"⁶², transmit că "s-a bătut împăratul nostru Iosif cu turcii"⁶³, că era "război între împărați"⁶⁴, că "au făcut pace împăratu turcului cu împăratu nămțului"⁶⁵ etc.

Astfel de relatări detașate, neutre în general și uneori cu o anumită simpatie pentru puterile adversare Imperiului otoman, devin mai concrete și mai expresive când se referă la pătrunderile și acțiunile armatelor străine în spațiul românesc.

O însemnare din 13 februarie 1717, de pe un manuscris, preciza că Mihai Racoviță dădea "știre pentru aciastă sfântă Liturghie, precum am cumpărat-o de la tătari, cântu au prădatu tătarii țara din fapta unui bețivu blăstămatu, de un ficior a unui Dumitrașco logofet din neamul Ceaurescu, anume Vasil(e), ce au fost și stolnic, care predă și robie ce au făcut, de cându-i Moldova până acmu nu au fostu..."⁶⁶. O altă carte era răscumpărată "fiind robită de tătari când au vinit moscalii în țară"⁶⁷, după cum preciza o însemnare din 1712 care punea în evidență – ceea ce multe alte însemnări o vor face în următorul secol – că prezența unor trupe străine atrăgea altele.

Însemnările surprind distrugerile locale provocate de operațiile militare, jafurile provocate de armatele de ocupație. Un popă transilvănean nota pe marginea unui manuscris "cându au bătut turcii Lipova și o au făcut tot prahu, anii 1695"⁶⁸. O însemnare din Brașov consemna că mai multe calamități "s-au alăturat și marii robi, creștinilor Țării Muntenești și Moldovei și a Ardealului, ținutul Bistriții în acest an 1717, având război (...) ținut împărat nemțesc Caroli și cu păgânul împărat turcesc și D-zău au dat biruința creștinilor 1717 august 1 și au bătutu pe păgân foarte rău, atunci au luat Timișoara, Bălggradul și Scaunul Craiovei, nemții cu toate ținuturile lor fiind pace ani 24"⁶⁹.

O altă notă marginală, din 1768, precizează că "La venirea Domnului Grigore voevod Ghica s-au făcut răsmiriță având oștire turcii s-au trecut turcii ostași foarte mulți s-au făcut rea stricăciune la toate satele și orașile"⁷⁰. Prezența turcilor din nou, douăzeci de ani mai târziu, era consemnată astfel într-o altă însemnare: "Să știe de când (s)-au avut Țara Moldovei în mare nevoie de păgâni, de turci, ce au venit ca niște lăc(uste) să apu(cc) sufletele oamenilor..."⁷¹.

Numeroase trasee în însemnări a lăsat expediția tătarască de jaf din 1758, în Moldova⁷².

Nici armatele austriece, nici altele nu erau apreciate însă mai favorabil când se instalau în țară și mai ales când provocau pagube. Dacă autorul unei însemnări transmitea laconic în 1737: "Să știe de când au intrat nemții în Țara Românească, de au făcut jaf"⁷³, alți contemporani erau mai darnici cu detaliile. O însemnare, tot din 1737, reținea: "Când s-au prădat Târgoviștea și s-au arsu, în vremea când au venit cataneale aici în țară..."⁷⁴, în timp ce alta, redactată de "Dionisie Ec(lesiarhul) ot epis (copia) Craiov(ii)" era de-a dreptul dramatică: "1788, noemvrie 5, ocoliți fiind și împrejurați de cumpliți volintiri nemțești, cu foc cumplit ne-au ars toate zidurile, bucatele și altele ale mănăstirii dimprejur, iar războiul s-au început și venirea turcilor în țară la anul 1787, octomvrie (iar unii zic că au fost începerea războiului la august 1"⁷⁵.

Autorul ultimei însemnări este cunoscutul cronicar Dionisie Eclesiarhul care, pe aceeași filă, dar înaintea amintitei însemnări, nota la încheierea transcrierii manuscrisului: "Pentru multele strâmtorări și mari nevoi cu primejdiile de răpunere di viața, fiind într-această vreme cumplită și turburată, când înfricoșatul războiu între Poarta Otomaniceasc(ă) și între împărăția Rossii și între împărăția vecinătății, adec(ă) a Austriei flecărea cu pară de foc îngrozită și cuprinș(i) fiind aici în sf(ă)nta M(ă)n(ă)stire Hurez m-am nevoit de o am scris, la anul de la H(ristos) 1788, noem(vrie) 13, luând sfârșit"⁷⁶. Însemnarea din 5 noiembrie 1788 descrie un aspect care, ciudat, lipsește din *Hronograf*⁷⁷ și ambele note aduc completări biografiei lui Dionisie Eclesiarhul⁷⁸.

Războiul ruso-austro-turc din 1787-1791 este - de altfel ca și celelalte confruntări militare dintre aceste imperii desfășurate pe teritoriul românesc - reflectat în diferitele sale faze și aspecte de numeroase și uneori ample însemnări din Moldova, Țara Românească și Transilvania. Astfel, însemnări din Moldova relatează pe larg despre luptele ruso-austro-turce din 1788⁷⁹; însemnările din Țara Românească informează despre declanșarea războiului și pătrunderea turcilor în Banat, apoi a austriecilor în Oltenia⁸⁰,

despre luptele din această parte a țării⁸¹ și refugiarea locuitorilor⁸², cele transilvănene despre declanșarea războiului și trecerea armatelor austriece peste Carpați⁸³.

În legătură cu războiul ruso-turc și ocupația rusească dintre anii 1806-1812 ne-a parvenit un număr mare de însemnări ceea ce se explică nu doar prin impactul evenimentelor ci – ca și în cazul conflictului militar din 1787-1791, prin înmulțirea atât a numărului tipăriturilor, cât și a știutorilor de carte. O însemnare reținea că, "la leat 1806 noemvrie 5 au venit moscalii în Moldova. Hotinul s-a închinat la 17 și Tighina 21 tot acestu luni noemvrie"⁸⁴. Alte însemnări rețin ca dată a intrării trupelor ruse în Moldova zilele de 8, 16, 17, 25 noiembrie 1806⁸⁵, în timp ce intrarea rușilor în București – și uncori cu descrierea luptelor cu turcii consemnate de martori oculari – este aproape unanim fixată în însemnări joi, 13 decembrie 1806, seara⁸⁶. Dintre diferitele faze ale confruntării armate ca și ale ocupației reținute de însemnări, semnalăm atacul turcilor brăileni în zona Buzăului și fuga unor boieri munteni în Transilvania⁸⁷ sau alte implicații ale războiului⁸⁸.

Încetarea războiului și plecarea trupelor ruse din Țara Românească și Moldova sunt consemnate cu diferite date, în funcție de informațiile, nu totdeauna exacte, ale autorilor însemnărilor⁸⁹.

Ocupațiile străine, venirile și plecările armatelor străine au devenit în epocă puncte cronologice de reper pentru autorii însemnărilor. Într-o suită de însemnări de pe un manuscris se consemna: "Să să știe când au venit împăratul Petru în țara Moldovii de s-au bătut cu turcii la Stănilești, let 7219 (1711) iun(ie) 29... Iar când moscalei al doilea, let 7247 (1739)... Iar când moscalei al treile rând în Moldova, let 7277 (1768) sept(emvrie)"⁹⁰; "Să să știe de când s-au dus muscalii. Leat 7283" – se preciza într-o altă însemnare⁹¹. În același fel contemporanii evenimentelor notau "când au venit muscalii"⁹² în 1806 sau când aceștia plecau⁹³ în 1812 sau stabileau o cronologie ad-hoc, așa cum o făcea un altul care preciza că se mutase într-o nouă locuință, în 1808 "la doi ani după ce au venit muscalii în țară"⁹⁴.

Trecerea unor părți ale teritoriului românesc dintr-o stăpânire în alta este frecvent consemnată de însemnările românești în general în manieră nedramatizată, în care se simte obișnuința de a vedea schimbarea dominațiilor străine, dar și nesesizarea unor desmembrări teritoriale pe termen lung. Includerea Transilvaniei – așa cum am arătat – și apoi a Banatului⁹⁵ și temporar a Olteniei⁹⁶ și ulterior a Bucovinei în Imperiul Habsburgic, a fost înregistrată de însemnări.

O însemnare bănățeană pe un manuscris copiat de Vasile Sturza, se pare nedatată, provenind din Țorac (în Jugoslavia – azi în Banatul sârbesc –), reține chiar un moment al politicii imperiale de dislocare forțată a românilor și de colonizare a germanilor: "Sfânta beserică... carele este zidită de sfinții noștri părinți ce au venit cu satu cu tot din Săcălazi din cercul Temișorii, și când or venit or adus și un clopot cu ei aicia și auzim că, când a fost să vină o adus împaratul nemți între români în case în Săcălazi, cu sila, și or ținut răzbel ai noștri cu nemții și n-or vrut să iese din Săcălazi ca să vină aicia; numai a fost dă musai să vină, că le-o trimis împărăția cătane prin căși, numai că să-i scoată nemții pră ei de acolo din Săcălazi..."⁹⁷. Numeroasele însemnări de pe cartea veche ale protopopului Nicolae Stoica de Hațeg sau, unele, ale tatălui acestuia, chiar dacă nu-și păstrează pe deplin importanța ca sursă istorică ca urmare a cronicii scrisă de același autor, sunt consacrate unor variate aspecte de istorie politică și militară a Banatului în secolul al XVIII-lea⁹⁸.

În mod firesc nici ruperea ținutului dintre Prut și Nistru din trupul Moldovei și anexarea acestuia de Imperiul rus nu putea să nu rețină atenția contemporanilor. O însemnare transmitea posterității: "Să să știi de când au pus moscalii stăpânire în (o)blastie Basarabii și au pus cordonile pi malu Prutului la anii de la H(ristos) let 1812, octomvrie 20"⁹⁹, iar alta reținea că "La anul 1813, octomvrie s-au făcut gubernia Basarabiei puindu-să hotar Prutul..."¹⁰⁰ Și alte însemnări au reținut că "s-au pus Prutul hotar"¹⁰¹, "s-au închis Prutul"¹⁰², "s-au pus hotar Prutul"¹⁰³.

Chiar dacă în însemnările cunoscute și citate nu se remarcă o notă de revoltă sau condamnare a acestei desmembrări a Moldovei, este evident că autorii lor au fost uimiți și intrigați de eveniment așa cum rezultă din formula care revine independent și aproape în aceiași termeni privind transformarea râului care străbătea mijlocul Moldovei în frontieră.

Prezența unor înalte personaje în țările române mai de mult sau mai de curând intrate sub dominația imperiilor vecine, au fost considerate ca momente demne de a fi consemnate pe filele cărților și manuscriselor. Trecherile în timp de campanie sau vizitele în noile teritorii dobândite ale sultanului, țarului sau împăratului nu puteau, de altfel, să nu uimească sau să nu rețină atenția contemporanilor, atât timp cât războaiele și cuceririle erau puse în seama conducătorilor marilor puteri limitrofe. Astfel de însemnări consemnează prezența lui Francisc I la Cernăuți și Suceava, în 1817¹⁰⁴ sau vizita lui Alexandru I la Chișinău, în 1818¹⁰⁵. Dintre însemnările care au înregistrat prezența unor astfel de conducători pe teritoriul româ-

nesc - mai multe fiind consacrate vizitelor, mai numeroase, ale împăratului Iosif al II-lea în diferite localități din Transilvania și Bucovina - redăm, în continuare, o însemnare din 3 iunie 1783, atât de caracteristică pentru mentalitatea epocii: "Să știe de când au trecut prin Bucovina, prin Câmpulungul Moldovinesc, puternicul și marele împărat Iosif, împărat nemțâscu. Și n-au trecut într-ascunsu, ci în vedere a toată lumi și toți l-au văzut cu ochii lor. Care și eu nevrednicul m-am învrednicit a-l vide, cum văd pe fieștece om"¹⁰⁶. Ceea ce trebuie să reținem din această însemnare, dincolo de menirea autorului ei că l-a putut vedea pe Iosif al II-lea, este că deși Bucovina era, de câțiva ani, anexată Imperiului habsburgic, Iosif al II-lea era doar "împărat nemțâscu" ceea ce demonstrează că în mentalul locuitorilor era departe de a se fi integrat ideea că acest împărat era și al lor. Spre deosebire de această însemnare, cele din 1817 consemnează că la Cernăuți sosise "...împăratul Franț I cu împărăteasa sa..." sau la Suceava a fost "...pre înnalțatul împărat Franțisc întâi împărat și chizariu Romii cu împarateasa...".

În contextul modificării situației internaționale a țărilor române și a transferului de dominație străină pentru unele componente ale teritoriului românesc în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea, autorii însemnărilor au reținut pentru posteritate și diferite momente de istorie europeană, care implicau însă direct sau indirect și istoria românească. Se înscriu în această categorie notele de pe vechi manuscrite și cărți ale unor contemporani care priveau, într-o gamă largă, de la însemnările care consemnau succint urcarea pe tron sau decesul unor conducători ale unor mari puteri învecinate și domitoare, până la înregistrarea mai largă sau chiar cu detalii ale impactului unor conflicte mai largi europene asupra populației și situației țărilor române, inclusiv prin antrenarea românilor în conflicte departe de țară, de la asediul Vienei și până la războaiele napoleoniene. În acest din urmă caz, desigur, mult mai afectați au fost românii din teritoriile intrate sub dominația habsburgică¹⁰⁷ dar vom ilustra informațiile privind revoluția franceză și politica lui Napoleon I¹⁰⁸ - cu importante ecouri în vechile însemnări românești - printr-un fragment, care ni s-a părut din mai multe puncte de vedere sugestiv, din ampla însemnare a lui Toader Buhuși din care am citat și într-un capitol precedent: "Apoi fiindcă de la Falcu, la anul 1812 apr. 1 m-au mutat și m-au făcut iarăși ispravnic la ținutul Vasluiului, am fost neclintit în Vaslui neputând să vin aice la Bodești ca să văd cum începe lucru, fiindcă întru acest an, s-au făcut pace între împărăție Rosai(i) și între puternica Poarta oto-

mănicească și trece necurmat oștirile în sus aceli rusăști fiindcă împarația Rosăii are războiu cu franțozăi, fiindcă Bunăparte Napoleon, împaratu franțuzăscu deschisesără războiu asupra Rosăii. Și așa au trecut oștile franțuzăști și au mersu prin țara rusască până la cetatea Moscăi, dar n-au șezut mult că pornindu-să nărodul rusăscu împreună cu oștile, au omorât toată oastea franțuzască și Napoleon Bonăparte, împaratu franțuzăscu de abia au scăpat cu puțină ostași, și pentru aceasta trece oștile moschicești cu mare grabă. Și așa pe de o parte trece oștile rusăști în sus și turcii robi în gios...¹⁰⁹.

Nu am epuizat, desigur, toate aspectele privind obiectivele acestui capitol, așa cum sunt reflectate în însemnări și credem că nici nu era posibil să epuizăm subiectul.

În încheierea acestui capitol și în baza știrilor furnizate de însemnări cu privire la conjunctura internațională în care a evoluat istoria poporului român din secolul al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea considerăm că se pot face câteva constatări generale: a) evoluția situației politice externe a țărilor române, alternarea dominațiilor străine, războaiele imperiilor vecine pe teritoriul românesc, campaniile de jaf și ocupațiile militare, desmembrarea teritorială au făcut parte dintre întâmplările care au avut un impact deosebit asupra contemporanilor și au generat una dintre categoriile cele mai numeroase de însemnări pe manuscrise și vechi cărți; b) valoarea acestor însemnări pentru reconstituirea istoriei evenimentelor este redusă – în condițiile existenței unor numeroase și importante surse istorice diplomatice, narative și de alt gen, interne și externe – informațiile furnizate permițând, în general, doar cunoașterea unor detalii sau aspecte particulare; c) însemnările constituie însă o categorie de surse istorice deosebit de importante pentru analiza percepției de către diferite straturi ale societății românești a modificărilor geo-politice și ale conjuncturii internaționale ale țărilor române și pentru sondarea mentalului individual și colectiv, într-o perioadă de mari complicații și schimbări internaționale, în legătură cu dominația străină, cu ciocnirea intereselor marilor imperii străine în spațiul românesc, cu destinul poporului român.

NOTE

1. Arhiva Patriarhiei (Antim, D.Cantemir, *Divanul*, II 4953 (inv.13868/961), f.85v.
2. GIM (Gosudarstvenoi istoriceskoi muzei – Muzeul istoric de stat), Moscova, MNS-1136, fila 3 tipărită (nenumerotată) din introducere. Însemnarea continuă cu încă un rând – 5-6 cuvinte – tăiat la legat.

3. Ion Neculce (*op.cit.*, p.823, 829) mai neutru față de Constantin Cantemir, relevă acțiunile de pradă conduse de fratele său, Dumitrașcu.
4. Ioan Canta (*op.cit.*, p.9), este mai aspru și consideră pe Constantin Cantemir – care avea "pizmă pe Grigori vodă și pe aga Enache încă pân(ă) a nu fugi la muscale" – responsabil pentru completa distrugere a caselor domnești de la Frumoasa și pentru "călcarea" mânăstirilor și a caselor "dezbrăcând lume" în căutarea averilor domnitorului și ale grecilor.
5. "Revista istorică", XV (1929), nr.7-8, p.272 (un grupaj de însemnări și inscripții culese și publicate de Nicolae Iorga).
6. N.Iorga nu precizează dacă însemnarea era datată și conținea numele autorului. Este posibil ca autorul să fie Dumitrache Fălcoianu, posesorul sau semnatarul altor cărți și însemnări în epocă, aflate la aceeași biserică. Însemnarea este din sau după anul 1780. Nu credem să fie posterioară anilor '80 ai secolului, pentru că alte experiențe similare prin care au trecut țările române ar fi diminuat sau n-ar mai fi făcut necesare reflexiile autorului în legătură cu războiul rus-turc din 1768-1774.
7. P.P.Panaiteșcu, *Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, Ed. Acad. R.P.R., (București), 1958, p.20.
8. Gabriel Bădărău, *Natura și conținutul raporturilor politice româno-habsburgice, 1683-1775*, în *România în istoria universală*, (coordonatori I.Agrigoroaie, Gh.Buzatu, V.Cristian) Iași, 1987, p.225.
9. *Ibidem*.
10. Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Edit. Junimea, Iași, 1986, p.22.
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*, p.22-23.
13. *Vezi Postfața* semnată de Virgil Cândea în volumul *România și asediul Vienei 1683* (Edit. Meridiane, 1983, p.73), care reunește câteva contribuții meritorii ale unor cercetători români.
14. L.Boicu, *op.cit.*, p.23.
15. M.M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *România la asediul Vienei*, în volumul citat, *România la asediul Vienei, 1683*, p.15-24.
16. Alexandru Popescu, *Șerban Cantacuzino*, Edit.Militară, București, 1978, p.125.
17. Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu: Zărnești 1690*, București, 1989.
18. *România în relațiile internaționale 1699-1939* (cap. 1699-1815), autor Veniamin Cioabanu, (coordonatori: L.Boicu, V.Cristian, Gh.Platon), Edit.Junimea, Iași, 1980, p.16.
19. L.Boicu, *op.cit.*, p.14.
20. Fără pretenția de a epuiza subiectul menționăm, între altele, următoarele lucrări: *Documente privind istoria României. Colecția Hurmuzaki (Seria Nouă)*, vol. I, *Rapoarte consulare ruse (1770-1796)*, vol.IV, *Rapoarte diplomatice ruse (1797-1806)*, București, 1962, 1974; *Documente turcești privind istoria României*, vol.I-III (Editor Mustafa A. Mehmed), București, 1976-1986; *Relațiile româno-otomane (1711-1821) Documente turcești* (editor Valeriu Veliman), București, 1984; *Cronici turcești privind Țările Române, Extrase*, vol. II, sec. XVII – începutul sec. XVIII, (volum întocmit de Mihail Guboglu), vol. III, sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX, (volum întocmit de Mustafa Mehmet), București, 1974, 1980; Johann Filstich, *Încercare de istorie românească* (ediție critică de Adolf Armbruster), Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1979; *Călători străini despre Țările Române*, vol.VII și VIII (volume îngrijite de Maria Holban – redactor responsabil – M.M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodanu), București, 1980, 1983. *Vezi și* volumul *Saeculum* (Iași, 1977) care

reunește, prin grija lui Valeriu Veliman, atât o cronică cât și o relatare inedită de călătorie din secolul al XVIII-lea.

21. La edițiile critice de cronică menționate în capitolele anterioare adăugăm, fără a epuiza lista, *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754* (Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran), București, 1965; Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului* (ediție de Damaschin Mioc), București, 1969 (ediția II-a revăzută: Edit. Facla, Timișoara, 1981); Gheorghe Brancovici, *Cronica românească* (ediție de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper), București, 1987.
22. *Cronica lui Constantin Mavrocordat* (sub îngrijirea lui Corneliu Istrati), din care au fost editate până în prezent 3 volume (Iași, 1985, 1987); *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741 - decembrie 1742), Rapoartele inedite ale agenților lui Constantin Mavrocordat* (editor Ariadna Camariano-Cioran), București, 1985; Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830, Répertoire et textes inédits*, Bucarest, 1970, etc.
23. Este vorba în primul rând de necesitatea editării documentelor interne ale celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și ale secolului al XVIII-lea (într-o primă fază selectiv și eventual, pe serii tematice).
24. I. Corfus, *op.cit.*, nr.1, p.65.
25. Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.170.
26. I. Corfus, *op.cit.*, nr.2, p.65; Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.170; ambele însemnări consemnează prezența, cu această ocazie, a sultanului în Moldova.
27. *Ibidem*, nr.4, p.65.
28. *Ibidem*, nr.4-6, p.65-66; Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.170; I.Neculce, *op.cit.*, p.226-229, 234-240, 248-249. Însemnarea semnalată de Fl.Dudaș are data eronată (27 februarie 1665 deci înainte de a domni Dumitrașcu) dar informația cuprinsă, a cărei autenticitate rămâne a fi verificată, este inedită: "Pe vremea lui Dumitrașcu voievod, în zilele lui, s-au lovit leșii cu Ștefan Mesteacăn în târg la Botoșani și au tăiat pre mulți oameni și au șerbit și au prădat de dimineață până la chindie... tot au tăiat în ziua de Sântoader, în postul cel mare, ba să să știe că și capul lui Hofăl și cu Chiașna au fost cu dânșii..."
29. Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.170.
30. Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, nr.555, p.152.
31. Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.244.
32. *Ibidem*, p.441.
33. I. Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.67.
34. *Ibidem*, nr.8, p.66.
35. Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, p.205.
36. *Ibidem*.
37. *Ibidem*, p.132.
38. Autorul este cunoscut din alte însemnări. Ciudata informație ar fi însă nu doar anterioară, ci ar și contrazice termenii primei diplome leopoldine, din decembrie 1691, care, după cum este cunoscut, a ignorat drepturile românilor. Nu trebuie exclusă posibilitatea unei scrieri sau lecturi nesigure a anului din însemnare și ca însemnarea să fie deci posterioară diplomei leopoldine, iar menționarea românilor între cei care jură să reflecte, în mentalitatea autorului însemnării, ceea ce trebuia să i se pară firesc.
39. I. Corfus, *op.cit.*, nr.41, p.14.
40. *Vezi Istoria Țării Românești 1290-1690...*, p.194-196; Radu Greceanu, *op.cit.*, p.469-470; Radu Popescu, *op.cit.*, loc.cit., p.66-71; *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688...*, p.27-28.
41. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.37.

42. Cronicile înregistrează prezența și jafurile tătarilor, asociate cu cele ale Habsburgilor, în ultimele săptămâni ale anului 1689.
43. Vezi mai jos valoarea însemnărilor pentru seismologie.
44. În *Istoria Țării Românești 1290-1690*, p.196, se precizează, chiar în ultima frază a cronicii, că Heissler părăsește Bucureștii "la ghenarie 2 zile 7198", iar Radu Greceanu (*op.cit.*, p.71) menționează reîntoarcerea lui Constantin Brâncoveanu la București la 7 ianuarie 1690.
45. Pe un exemplar din *Îndreptarea legii* este înscrisă informația: "Și când au venit curuții în Țara Românească iarna valeatul ag.15 dni, leat 7198" BN-CVR 61, inv.696641, *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652, p.472. Ori se știe că trupele lui Thököli pătrunseseră încă în iunie în Țara Românească, iar la 11 august avusese deja loc lupta de la Tohani-Zărnești.
46. "Eu popa Ion ot Aștileu, am scris atunci, cându să împăcăsă turcii cu nimeții de pusără pace 25 de anii, anii a lu H<ristos> 1699. Atunci au făcut Aradul" (Cf.I.Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.67).
47. *Ibidem*, nr.10, p.3, nr.1, p.280, nr.1, p.295. Toate cele trei știri sunt intercalate într-o suită de informații - preluate probabil din însemnări mai vechi - cu caracter de minicronologii.
48. În legătură cu aceste însemnări și cu alte știri privind eclipsa de soare vizibilă din Transilvania și Moldova la 13 septembrie 1699, vezi Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești. Istorie și astronomie*, p.30-34.
49. Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor, sec.XVI-XVII*, p.55.
50. Este, de exemplu, cazul unei însemnări, în care o recopiere sau poate o greșeală a autorului ei și descifrarea necorectă, ca urmare a unei deteriorări a cărții, ar explica datarea eronată: "Să să știia de când au stricat turcii pacea cu muscali. Că eu Lupul f(iul) lui Vasile ur(i)car eram diiac în Tighiné trimis de Neculai vodă. U Teghin(é) leat 7217 a(pr.): (Biblioteca Patriarhiei (Antim) CVR 110, inv.13868/961, D.Cantemir, *Divanul*, II, 4953, f.II jos; x-indică locul rupt). O dată eronată este transmisă și de o altă însemnare (vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.28, p.189).
51. Cf. Ion Paul Munteanu, *Cartea românească de învățătură la Pribești-Vaslui*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.370. Autorul însemnării reia succint aceeași informație politică, într-o notă din martie 1714, în care relatează despre un cutremur din 25 februarie 1714 - necunoscut, de altfel, în literatura noastră de specialitate. Surprinzător de aproape de modelul însemnării reproduse mai sus, dar fără a reda toate amănuntele, este o însemnare din 1711 de pe un manuscris (publicată ultima dată în lucrarea citată - p.67, nr.10), alcătuită de I.Corfus. Alte însemnări rețin mult mai concis evenimentul, redus doar la un război ruso-turc pe pământul Moldovei. Nu este însă, credem, întâmplător că însemnări de acest tip sunt reluări târzii ale unor informații mai vechi (vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.10, p.3, nr.1, p.295).
52. I.Corfus, *op.cit.*, nr.10, p.67.
53. N.Comșa, *op.cit.*, nr.81, p.84-85.
54. BA, CVR 61, *Îndreptarea legii*, Schimb 5, f.1 v.
55. *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*, p.23.
56. Fl.Dudaș, *Cazania lui Varlaam...*, p.171. Am redat această însemnare în transcrierea lui Fl. Dudaș; remarcăm că textul are unele neclarități a căror origine este dificil de stabilit (vezi și *ibidem*, p.358). În legătură cu aceleași evenimente este cunoscută și altă însemnare, târzie însă (15 martie 1780) ce are caracterul unui rezumat și al unor reflexii prilejuite de lectura unui manuscris de 282

pagini (copistul anonim), intitulat: *Istoria pentru craiul suedului Karol al XII-lea când s-au sculat cu oaste asupra împărator Petru Alexovici, la anul 1709 fiind domn la scaunul țării Moldovei în vremea aceia Mihai Racoviță Voevod*. Autorul însemnării care se referă la evenimentele dintre 1709 și prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească, sublinia că după Stănilești "au căzut țara Moldovii la mare nevoie și primejdie și robie" (vezi N. Comșa, *Manuscrisele românești...*, nr.81, p.84-85).

57. I.Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.67.
58. Arh. Patriarhiei, CRV 110, (II 4953; inv.13868/961), f.II.
59. I.Corfus, *op.cit.*, nr.12, p.67.
60. *Ibidem*, nr.42, f.74.
61. *Ibidem*, nr.53, p.76.
62. *Ibidem*, nr.64, p.78.
63. Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.274.
64. *Ibidem*, p.421.
65. I.Corfus, *op.cit.*, nr.57, p.19.
66. *Ibidem*, nr.18, p.68-69.
67. *Cartea românească veche în colecțiile BCU*, p.23.
68. I.Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.67.
69. *Tipărituri românești existente la Brașov*, p.115.
70. N.Comșa, *op.cit.*, nr.317, p.207.
71. Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.427.
72. Vezi, de exemplu, I.Corfus, *op.cit.*, p.71-72.
73. Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.230.
74. I.Corfus, *op.cit.*, nr.23, p.70.
75. *Catalogul manuscriselor românești*, vol.IV (1062-1380), p.119.
76. *Ibidem*, Vezi și Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol.I, București, 1959, p.50.
77. Vezi Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf*, p.46-53.
78. *Ibidem*, p. 6. Autorii studiului introductiv menționează că Dionisie a încheiat în 1787, alcătuirea condicii de documente a episcopiei și că, în timpul războiului din 1788-1791, împreună cu Naum Râmniceanu l-a însoțit pe episcopul Filaret al Râmnicului în Transilvania.
79. În acest sens, concludentă ni se pare o însemnare inedită din 8 iulie 1788 de pe un exemplar din *Îndreptarea legii* pe care o reproducem în continuare: "Și am scris eu cel mai jos iscălit fiind nemernic din Țara Românească aici în Moldova, la Roman, în vremea pe când avea Turcii bătea cu muscal(ii) în al doilea rând, fiind muscali(i) cu nemții tot una asupra turcilor. Și primăvara la leat 1788 apr(lui) în postul cel mare, în sâmbăta lui Lazăr s-au bătut nemții(i) cu turci(i) la Gura Lărgii. Și biruind pe turci, au intrat în Iași tot într-acea zi și au luat pe Alexandru vodă Ispilant și l-au dus înlăuntru la Cordon la Cernăuți și de acolo la Viena. Și nemțu au rămas în Iași până în postul Sâmpietrului și au fugit. Și iar au venit în Iași turci(i) și tătari(i) cu han(ul) lor, într-a căror vreme am însemnat aici ca să știie" (BN, CRV 61, inv.293704, p.490).
80. Vezi N.Iorga, *Manuscriptele mănăstirii Cernica*, p.18-19.
81. O însemnare musceleană, datată 26 martie 1789 – dat fiind foarte probabil din 1790 – relatează că "... toate oștile nemțește erau aici în țară... de la răsărit până la apus, de să bătea cu turcii, când și muscalii îi bătea pe turcii despre răsărit, peste apa Dunării, încă și pe dincoace și aici în București, domnul altul nu era fără numai prințul nemțesc cu oștile" (I.Răuțescu, *Dragoslavele, Câmpulung-Muscel*, 1937, p.66-67).
82. I.Răuțescu, *op.cit.*, p.66; I.Corfus, *op.cit.*, nr.56, p.76-77.

83. *Tipărituri românești existente la Brașov*, p.43-44. În legătură cu reflectarea acestui război în însemnări vezi și I.Corfus, *op.cit.*, nr.53-82, p.76-82; nr.3, p.297.
84. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.173.
85. I.Corfus, *op.cit.*, nr.94-97, p.84.
86. *Ibidem*, nr.98, 101-106, p.85-86. Una dintre însemnări a reținut sosirea în prealabil la București, la 30 noiembrie 1806, a trupelor turcești (*Ibidem*, nr.98, p.85).
87. Un Ilarion ierodiacon nota că turcii brăileni "au venit la Buzău, unde au făcut mari stricăciuni, tăieri, robii, foc. Iar eu, scăpând din episcopie, cu nasul tăiat, am venit până aici la Pin". O altă însemnare preciza: "...Și era muscalii în Țara Românească. Să bătea cu turcii. Și era băjanie forte. Au trecut boieri la Țara Ungurească. Și au robit turcii târgul Buzăului și sate de pe câmpu multe. Și era frică multă la toată lumea. La leat 1807, luna lui iunie, zile (...) în zio de sfântul Justin, la trei ceasuri din zi. La leat 1807 au fostu robitu-ne foarte la partea câmpului. S-au tăiat neguțatori mulți la târgul Buzaului. Și oameni la partea câmpului s-au robitu. Iunie zile 5" (*Ibidem*, nr.108 și 109, p.86-87).
88. Autorul unei însemnări din 13 decembrie 1808 nota pe un manuscris de la Brașov: "Aflându-mă și cu cel mai jos iscălit la aciastă pla(să) zapciu și cu slujba oeritului, neavând loc a merge în sat, pentru muscalii ce era pân casile lăcuiitorilor, am tras aici la acest sfânt schituleț..." (*Ibidem*, nr.113, p.88).
89. *Ibidem*, p.89-90.
90. I.Corfus, *op.cit.*, nr.1, p.295.
91. Florian Dudaș, *Cazania...*, p.432.
92. BA, CRV 61, schimb 5, f.1 v.
93. I.Corfus, *op.cit.*, nr.119-121, p.89.
94. BN, CRV 59, inv.551597, f.79 v.
95. Fl.Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, p.81.
96. I.Corfus, *op.cit.*, nr.6, p.2.
97. Ion B.Mureșianu, *op.cit.*, p.248-249. Însemnarea este probabil din sec.XIX.
98. Însemnările lui Nicolae Stoica de Hațeg au fost editate și de Ion B.Mureșianu într-un capitol final al lucrării mai sus citate (*Ibidem*, p.289-304).
99. I.Corfus, *op.cit.*, nr.124, p.90.
100. *Ibidem*, nr.125, p.90.
101. *Ibidem*, nr.121, p.89.
102. *Ibidem*, nr.13, p.318.
103. BA, CRV 110, schimb 2.
104. I.Corfus, *op.cit.*, nr.127-128, p.91.
105. *Ibidem*, nr.128, p.91.
106. *Ibidem*, nr.52, p.76.
107. Vezi Ion B.Mureșianu, *op.cit.*, p.100; Fl.Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.35-41.
108. Vezi și însemnările lui Lascarache Sturza din 1814-1815 de pe un manuscris din care redăm: "Să (să) știe de când au fugit Napoleon din Elba, fiind dus de aliați pentru toată viața lui la Elba. Ș-au venit iarăși în Paris împărat, priimindu-l toati oștile Franții cu toată bucuria. 1815 martie 15" (I.Corfus, *op.cit.*, nr.126, p.90-91).
109. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.218.

CAPITOLUL V

VALOAREA ÎNSEMNĂRILOR PENTRU CUNOAȘTEREA LOCULUI CĂRȚII ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ, PENTRU ISTORIA CULTURII ȘI A UNITĂȚII CULTURALE ROMÂNEȘTI

Însemnările de pe cartea veche sunt de departe cele mai importante și uneori singurele surse istorice pentru cunoașterea locului și circulației cărții în cadrul societății românești și ocupă un loc important în investigarea istoriei culturii îndeosebi în secolele XVII-XVIII. Vom proceda în continuare la o succintă prezentare a modului în care însemnările reflectă locul cărții în raport cu dezvoltarea de ansamblu a societății românești și vom atrage atenția asupra unor mărturii care subliniază intensă circulație a cărților vechi românești – indiferent de locul lor de editare – în cadrul întregului spațiu românesc.

Analiza bibliografiei românești vechi relevă că din 122 titluri tipărite până la 1700, doar 40 au apărut până spre mijlocul secolului al XVII-lea. Între cele 80 de titluri publicate între 1642-1700 sunt incluse însă mai multe dintre cărțile de referință – dacă ar fi să menționăm doar *Cazania lui Varlaam*, *Pravilele împărătești*, *Îndreptarea legii*, *Psaltirea* sau *Viețile sfinților* ale lui Dosoftei, *Biblia* lui Șerban Cantacuzino sau *Divanul* lui Dimitrie Cantemir – ale bibliografiei românești vechi. Totodată, este de remarcat ascendentul activității tipografice din Muntenia – unde se tipărea în această perioadă la Govora, Câmpulung, Dealul, Târgoviște, București, Buzău și Snagov asupra aceleia similare din Moldova sau Transilvania (avem în vedere cartea veche românească). Secolul al XVIII-lea va aduce o creștere considerabilă a numărului de titluri – circa 500 – consemnate de bibliografia românească veche ca și, mai ales, spre sfârșitul secolului, o diversificare a tematicii cărților tipărite în Muntenia – cu precădere la București, Râmnic și Buzău – în Transilvania și Moldova, dar și în afara spațiului românesc (de exemplu, la Viena și la Buda)¹.

Cu toată această intensificare a activității editoriale – pentru a folosi o terminologie modernă – se pot surprinde numeroase elemente care relevă insuficiența numărului de cărți față de nevoile

societății românești, deși în acest cadru se poate distinge de multe ori un interes diferențiat pentru una sau alta dintre cărți, ceea ce ar indica, tot într-o terminologie modernizantă, un tiraj prea mic față de cererea pieții. Un exemplu concludent, în acest sens, după cum am avut ocazia să arătăm într-un studiu, este oferit de lucrarea *Divanul* lui Dimitrie Cantemir, care a circulat în întreg spațiul românesc și, ajunsă în Transilvania, la scurt timp după apariție, a înregistrat mai multe copii manuscrise dintre care, cea mai veche cunoscută, provine din anul 1703².

De altfel, transcrierea manuală a unor tipărituri și circulația acestor manuscrise demonstraseră, în cele mai multe din cazuri, nevoia resimțită în societatea românească pentru mai multe exemplare.

În această epocă, în care începe să se tipărească mult, își desfășoară activitatea în paralel și un mare număr de copişti – dintre care unii extrem de productivi – ca semn al unei cereri care depășea cu mult ceea ce ofereau tipografiile românești³. Insuficiența numărului de cărți este ilustrată și prin alte date. În secolul al XVIII-lea, un exemplar al *Evangheliei învățătoare*, tipărită la Dealul în 1644, era împrumutată de la Brăești (jud. Buzău), "ca să ne învețe de cele ce sântu într-însa și iar să o ducă la biserica ei la Mușcel"⁴; la 1731, un exemplar din *Chiriadromion*-ul, apărut la Bălgrad la 1699, era cedat, cu "chizeșie", Răpoțelului "până o fi carte", "văzând că-i lipsă"⁵. Se întâlnesc, de asemenea, cazuri când un exemplar dintr-o carte aparținea la două sate, uneori și ca urmare a faptului că aceasta fusese cumpărată prin eforturi ale unor locuitori din mai multe localități⁶.

Prețul cărții și evoluția acestuia sunt evidențiate de însemnări și constituie elemente importante pentru aprecierea raportului dintre ofertă și cererea de carte în societatea românească. Tratată în toată complexitatea sa, această problemă necesită un studiu riguros, cu multe incursiuni în viața economică și sistemul monetar din spațiul românesc și a celui adiacent, dar ea nu poate fi abordată decât pornind de la însemnările de pe cartea veche, marea majoritate a succesivilor posesori ai cărților notând grijuliu suma cu care le achiziționaseră. Dacă nu se poate face aici o schiță a evoluției prețului cărții în societatea românească în întreaga epocă pe care am precizat-o, credem că prezentarea câtorva date privind prețul unor exemplare ale unei singure lucrări este de natură să evidențieze – fără a avea prin aceasta pretenția fixării unor concluzii – prețul ridicat al unui exemplar încă din momentul tipăririi și mai ales creșterea prețului – deci a valorii – exemplarelor de-a lungul

deceniilor, fără ca sporirea prețului diferitelor exemplare să urmeze traiectorii identice. Ne vom referi la prețul unor exemplare din *Îndreptarea legii*. Astfel, la 1709, un exemplar din *Îndreptarea legii* era achiziționat contra 2 taleri⁷. La mijlocul secolului, în 1750, un exemplar era cumpărat cu 6 taleri⁸, altul era achiziționat la Nicopole în 1741, cu 12 taleri noi, iar doar opt ani mai târziu era vândut "în bani gata t(a).26 pol."⁹ Diferite alte exemplare erau cumpărate cu 11 lei la 1741¹⁰, cu 20 lei în 1757¹¹; la 1778, un exemplar fusese lăsat zălog pentru 12 taleri¹², iar la sfârșitul secolului unele exemplare erau cumpărate cu 20 florinți¹³, cu 40 lei¹⁴ sau, la 1800, cu 50 de lei argint¹⁵.

Prețul cărții exprimat în bani, dar nu de puține ori și în natură¹⁶, nu interesează în acest capitol din punct de vedere economic în sine, ci pentru că exprimă efortul material, de multe ori considerabil pentru posibilitățile locuitorilor unor sate, pentru a dobândi un bun cultural impus de necesitățile bisericilor slab dotate când este vorba de cărți de cult, dar cu atât mai semnificativ în cazul unor coduri de legi - cum este *Îndreptarea legii* cu o circulație remarcabilă în întreg spațiul românesc - sau a cărților laice. Prețul cărții și evoluția sa a reținut atenția a numeroși cercetători, dar cele mai importante contribuții, în opinia noastră, sunt semnate de Ion B. Mureșianu, care analizează pe baza însemnărilor evoluția prețurilor vechilor cărți românești de cult care au circulat în Banat, deci o analiză regională¹⁷ și lui Florian Dudaș în cazul *Cazaniei lui Varlaam* cu circulație în Transilvania, deci a unei singure cărți într-o arie extinsă, dar totuși parțială a spațiului românesc¹⁸.

Realizarea unei analize pe ansamblul spațiului cultural românesc a valorii și locului cărții prin prisma prețului este posibilă, dar rămâne un deziderat, fiind o sarcină dificilă fără computerizarea însemnărilor.

Prețul ridicat al cărților, expresie, în primul rând, a dezacordului pronunțat dintre cerere și ofertă, a determinat ca acestea să fie înscrise între cele mai importante bunuri mobile. Dincolo de aceasta există și atașamentul moral al posesorilor, unele cărți menținându-se, după cum relevă însemnările, generații succesive în cadrul aceleiași familii sau rămânând decenii și uneori secole în cadrul aceleiași colectivități.

Între numeroasele formule de transmitere ca moștenire consemnate pe marginea cărții reținem pe aceea prin care un posesor dăruia, la 1660, feciorilor săi, un exemplar din *Cartea de învățătură* (tipărită la Iași, la 1643), ca să le fie acelora "moșie" iar cartea să "nu îmble din loc în loc"¹⁹. Cartea era lăsată "moșie", dar cartea

putea fi, de asemenea, "robită"²⁰. Expresie a valorii deosebite a cărții în societatea românească a epocii o constituie faptul că aceasta devine obiect de însușire ilegală prin furt, dar și prin jaf sau pradă cu scopul de a o revinde – de aici formula "răscumpărarea" cărții întâlnită în unele însemnări – din partea membrilor unor armate regulate străine – austriece, rusești, turcești – sau în cursul unor raiduri tătărești, într-o epocă în care pământul românesc devenise teatru de confruntări nesfârșite între imperiile vecine. Uneori, contactul cu aceste armate dobânda un caracter devastator și în mare măsură cu consecințe ireparabile pentru patrimoniul cultural românesc, așa cum demonstrează unele însemnări de pe cartea veche²¹. Ca urmare, sunt înregistrate frecvent note privind eforturile de punere la adăpost a cărților. După cum relevă o însemnare, în 1787, fiind "răzmeriță foarte rea", cărțile mănăstirii Cornetu erau salvate, probabil pe poteci de munte – "că Dumnezeu știe cum le-amu purtatu pân petri", sublinia autorul însemnării – în Transilvania²². În aceiași ani, un *Triod* al unui posesor din Dragoslavele era lăsat "în vremea răzmeriții" la Mesteacăn²³; mai târziu, în anul 1821, o familie din Câmpulung Muscel, băjenită "de zaverгии pe coala pe lângă hotar" avea între bagaje și "două lăzi cu cărți" și alte obiecte luate spre a fi duse "în siguranță"²⁴.

Cartea putea fi "robită" sau furată pentru a fi însușită sau vândută și de români. În general, luăm cunoștință de astfel de situații pe baza unor însemnări făcute după redobândirea, fără achitarea unei contravalori și uneori cu sancționarea făptașului sau, mai frecvent, prin menținerea răscumpărării cărții (îndeosebi în cazul cărților "robite" de diferiți invadatori sau ocupanți străini)²⁵.

Răscumpărarea cărților – ajunse astfel în proprietatea celui care achita prețul și restituite, de multe ori, posesorului inițial, în cazul că acesta era un lăcaș de cult – ca și apelul la judecată, fie pe plan local, fie la instanțe mai înalte – uneori s-au judecat pentru posesia certă localității între ele – devin, așa cum demonstrează însemnările, elemente importante în încercarea de a fixa rolul cărții în societatea românească a epocii²⁶.

Valoarea cărții a determinat ca aceasta să fie pusă de multe ori zălog antrenând, în cazul neachitării sumei datorate, răscumpărarea și pierderea dreptului de proprietate a posesorului inițial²⁷.

Toate aceste împrejurări au determinat, de altfel, ca însemnările în care se consemna donatorul sau posesorul – ex-libris-urile – să se încheie prin blesteme și afurisenii – uneori cumplite și lungi – în tentativa de a împiedica înstrăinarea sau însușirea nelegală a cărților și manuscriselor.

Menținerea unei valori ridicate a cărților, în condițiile înmulțirii considerabile cel puțin a titlurilor tipărite, dacă nu și a tirajelor, nu poate fi justificată însă doar prin pierderile mari, și uneori foarte mari, suferite ca urmare a războaielor, jafurilor, și de multe ori ale unor incendii. Depășirea ofertei de către cererea de carte nici nu poate fi însă explicată direct și mai ales doar prin creșterea populației țării, deși acest factor trebuie luat în seamă. Cercetările de demografie istorică au evidențiat într-adevăr o creștere a populației în provinciile istorice românești, creștere mult accentuată în ultima parte a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea²⁸. Considerăm că și în această privință însemnările de pe cartea veche românească permit o serie de observații care trebuie luate în considerare atunci când se încearcă o abordare valabilă a locului cărții în societatea românească de la sfârșitul secolului al XVII-lea, până la începutul secolului al XIX-lea. Desigur, nu toți posesorii și mai ales cititorii din epocă au făcut însemnări pe carte și deși obiceiul a fost răspândit în epocă – și bibliotecarii sunt primii care să știe că obiceiul, regretabil, cel puțin când este vorba de cărțile bibliotecilor publice, nu a dispărut cu totul – el nu era apreciat atunci când cel care însemna o făcea pe cărți ce nu-i aparțineau.

Autorii, copii sau adolescenți, ai unor astfel de însemnări erau, fie îndemnați cu blândețe să nu-și exerseze oricum asemenea preocupări – este cazul unei însemnări moralizatoare din 1745 atribuite de N.Iorga călugărului Hagi Serafim din Rarău, însemnare care atenționează și asupra greutății cuvântului scris²⁹ – fie amenințați direct cu sancțiuni fizice după cum am semnalat mai sus³⁰.

Analiza însemnărilor privind posesorii cărților indică lărgirea continuă a bazei sociale din care se recrutau aceștia. Între posesori se numără, în epoca avută în vedere, reprezentanții unor familii domnești și de mari boieri, ai clerului laic și mănăstiresc și totodată se observă înmulțirea constantă a reprezentanților micii boierimi sau ai micilor dregători, ca și ai meșteșugarilor și negustorilor. Este în acest sens elocventă, credem, situația prezentată în anexa 8 a studiului privind circulația și cititorii lucrării lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*³¹.

Trebuie avut în vedere că lărgirea bazei sociale din care se recrutau posesorii și cititorii exprimă, după cum am arătat într-un capitol precedent, progresul științei de carte, accesul treptat la prețurile ridicate ale cărților a unor noi pături sociale, interesul nu numai pentru a citi, dar și pentru a poseda cartea.

În secolul al XVIII-lea se înmulțesc considerabil însemnările unor cititori tineri și chiar adolescenți sau copii, multe dintre ele

provenind din momentul în care aceștia își desăvârșeau pregătirea școlară. Fenomenul, caracteristic unei perioade în care nu existau manuale școlare, măsoară, prin frecvența cu care se repetă, mărirea sesizabilă a cercului știutorilor de carte în cadrul societății românești. Desigur, deosebiri de pregătire, determinate de condiția socială, se fac ușor simțite.

Progresul științei de carte, cel puțin în cadrul unora dintre categoriile sociale și grupele de profesioniști, este confirmat și ilustrat, de exemplu, de faptul că la începutul secolului al XIX-lea, în datele unei catagrafii, se consemna că din patru băieți ai unui preot cei de 12 și respectiv de 10 ani erau trecuți ca "învățați", al treilea, de 8 ani, "învață buche" și doar cel mai mic, de 4 ani, nu învață³².

Sporirea numărului celor care puteau să achiziționeze cărți și a numărului știutorilor de carte au constituit expresii ale începutului procesului de modernizare în condițiile destrămării societății medievale și aceasta a condus la creșterea rolului cărții în cadrul societății românești.

În ultima parte a acestui capitol, dorim să reținem sumar, atenția asupra unei probleme mult dezbătute dar departe de a fi epuizată. Este vorba de circulația cărții vechi românești în întreg spațiul românesc. Neîndoielnic că intensă circulație a cărții românești vechi în spațiul menționat a exprimat și un dezacord între ofertă și cerere pe plan local sau provincial, dar acesta nu constituie decât un aspect - și nu cel mai important al problemei - pentru că lipsește motivația cererii.

Întinsa circulație a cărții românești, tipărită în Țara Românească, Moldova sau Transilvania și dincolo de aceste provincii, în întreg spațiul locuit de români, ilustrează existența unei puternice comunități cultural-spirituale și a condus la consolidarea unității lingvistice și la dezvoltarea unității culturale românești, la afirmarea conștiinței naționale românești.

În cercetarea acestor aspecte, însemnările de pe cartea românească veche dețin un rol esențial; numai pe această bază putem și astăzi că o *Carte de învățătură*, tipărită la Iași în 1643, ajungea apoi în Transilvania³³, că *Noul Testament*, tipărit la Alba Iulia la 1648, ajungea la scurt timp în Țara Românească³⁴, că un exemplar din *Îndreptarea legii*, era cumpărat la Ploiești și că, deteriorat fiind, acel "izvor plin de bunătăți" era dat la legat, în 1689, în Galați, de cumpărătorul moldovean³⁵, în timp ce un alt exemplar, care fusese cumpărat la Argeș, ajungea - ca, de altfel, multe alte exemplare ale acestei cărți - în Transilvania³⁶. Nu sunt decât câteva exemple care ilustrează - așa cum mai temeinic am avut posibilitatea să o facem

alături de Aurora Ilieș, cu *Divanul* lui Dimitrie Cantemir – utilitatea continuării acțiunii de descifrare, editare și valorificare a însemnărilor de pe cartea românească veche.

Necesarul de cărți în epocă a sporit și datorită procesului de înlocuire a cărților în slavonă sau, apoi, în greacă de către cele în limba română. Acest lucru a constituit un stimulent în plus și pentru circulația cărții în spațiul românesc, înregistrat, de altfel, de însemnări. Este cert că valoarea deosebită a însemnărilor pentru stabilirea traseelor circulației manuscriselor și vechilor cărți românești și pentru înțelegerea unora din cauzele remarcabilei unități de limbă și de comunitate spirituală și culturală a poporului român a fost intens explorată și exploatată de specialiști chiar dacă acest teren de investigație nu a fost încă pe deplin defrișat. Se poate afirma, fără riscul de a greși, că numeric majoritatea cercetătorilor care au valorificat însemnările ca sursă istorică se circumscrie acestui aspect³⁷.

Situația confortabilă existentă în istoriografia românească, așa cum a fost schițată mai sus, în privința perceperii de către specialiști a valorii însemnărilor ca sursă istorică pentru circulația cărții și pentru unitatea de limbă și cultură spirituală a poporului român ne determină să nu mai insistăm în această privință – așa cum am procedat în cazuri similare și în alte paragrafe ale lucrării – și să evităm postura, fie-ne îngăduit expresia, de "a bate la uși deschise".

De aceea, ne propunem, în continuare, să facem o succintă trecere în revistă a aspectelor implicate de problematica acestui capitol în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea, în epoca brâncovenească, cu ilustrații furnizate în mare parte de însemnări inedite.

După cum este bine cunoscut, epoca brâncovenească s-a caracterizat printr-o înflorire remarcabilă a culturii și spiritualității românești.

Un aspect esențial al acestei realități îl constituie tipărirea și difuzarea cărții ca parte integrantă și coloană vertebrală a unei contraofensive ideologice care a jucat un rol important în menținerea și consolidarea unității spirituale și de limbă a poporului român. Nu vom stăruia aici asupra acestui aspect atât de vast, pus în evidență de mult timp și repetat, ci vom urmări succint dacă și în ce măsură el poate fi regăsit în vechile însemnări istorice din epocă.

Procesul de răspândire a cuvântului tipărit românesc, început cu un secol și jumătate în urmă, a fost puternic accelerat la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, atât ca

urmare firească a evoluției istorice, cât și sub impactul ofensivei bisericii catolice care, pe suportul ocupației habsburgice, tindea să creeze fisuri – în beneficiul reciproc al Vienei și al Romei – unității spirituale a poporului român. Cu atât mai mult s-a făcut necesară, în acele împrejurări, înlocuirea vechilor cărți de cult slavone cu scrieri românești. Numeroase cărți se traduc pentru prima dată în românește în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu. În titlu sau în subtitlu, într-un fel sau altul, caracterul românesc al scrierii este constant subliniat.

Multe însemnări din epocă reflectă necesitatea și satisfacția pentru cuvântul scris românesc. Astfel, într-o însemnare, care aparține probabil sfârșitului secolului al XVII-lea, de pe un manuscris, se preciza: "Aicia s-au scris slujba de la strastie, de pre sârbâie pre limba românească, s-au scos, să-și poată înțelege ce grăiește și el și altul"³⁸. Într-o altă însemnare, din 5 iunie 1701, pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*, se menționa că: "Această sfântă carte, anume Paucenie, o au cumpărat Negru Filip din Agrijiu, de la monah(ul) Nistor, din Arad, să fie în sat pomană pre vița, pre sămânța moșilor, strămoșilor, nepoților, strănepoților, către care se lasă această Paucenie moldovenească, care le este de dulceață pre limba românească..."³⁹ (subl.ns. – M.C.). În sfârșit, un alt exemplu este oferit de o însemnare din 31 august 1705 de pe un *Apostol* donat "sfintii mănăstiri domnești din târgu din Râmnic, ca să fie la slujba sfintii mănăstiri de citanie pe rumânie, socotindu-să cu obștea părinților de la această sfântă mănăstire ca să se afle această carte pe rumânie spre înțelesul tuturor..."⁴⁰.

În împrejurările menționate mai sus, numeroase cărți tipărite în epoca brâncovenească se transmit ca danie domnească – sau din partea unor vârfuri ale vieții laice sau clericale – către lăcașuri de cult sau, mai rar, unor persoane fizice. Multe dintre aceste danii de cărți s-au îndreptat către Transilvania sau Banat, punând în evidență o adevărată linie în politica munteană.

Astfel, Constantin Brâncoveanu a donat, potrivit însemnărilor pe care le cunoaștem, ctitoriei sale de la Sâmbăta de Sus, câte un exemplar din Biblia de la 1688⁴¹, din *Octoih* și *Triod* (Buzău, 1700)⁴², bisericii din Șcheii Brașovului – 12 minee (tipărite la Buzău, 1697)⁴³, un *Triod* (Buzău, 1700)⁴⁴ și un *Penticostar* (Buzău, 1701)⁴⁵, ca și alte cărți⁴⁶; mitropoliei din Alba Iulia – 2 minee⁴⁷. Voievodul dona, de altfel, cărți și unor lăcașuri de cult sau persoane din Țara Românească, așa cum făcea cu Biblia de la 1688, dăruită mănăstirii Hurezu⁴⁸ sau lui Matei Comăneanu "vel căpitan za seimeni"⁴⁹.

Alături de domn, dintre personalitățile cunoscute ale epocii apar în postură de donatori: Stanca Brâncoveanu – mama voievodului, de la care ne-a rămas și semnătura autografă pe o carte⁵⁰ – care dăruia negustorului transilvănean Șandru un exemplar din *Pravoslavnică mărturisire* a lui Petru Movilă (Buzău, 1698)⁵¹; Mihai Cantacuzino, unchiul domnitorului, unul din principalii ctitori și donatori de carte de epocă, cu donații în zona centrală a Transilvaniei, la Hudac⁵² și la Colacea⁵³, în Banat, la Lugoj⁵⁴, în Muntenia, la mănăstirea "Sinaii de supt muntele Buceaciului"⁵⁵; marele învățat Constantin Cantacuzino stolnicul, celălalt unchi al domnului, cu donații la Recea, din Transilvania⁵⁶ și în Muntenia⁵⁷; mitropolitul Theodosie, care dona o *Biblie* din 1688 lui Vâlcu Mogășăscu⁵⁸ și un Molitvenic (*Evhologhion*), tipărit la Buzău în 1701, "proiegumenu-lui" de la Argeș⁵⁹. Printre cei care dăruiesc cărți se mai numărau: episcopul de Râmnic, Ilarion⁶⁰, Radu Izvooreanu, vel stolnic⁶¹, Șerban Cantacuzino, vel paharnic⁶², Radu Goleșcu⁶³, Neagul, căpitan de cazaci⁶⁴ etc. Este desigur dificil de inventariat toți donatorii, dar nu putem încheia fără a menționa că, dacă trezește un evident interes pentru cercetător faptul că dăruirea de cărți se constituie într-o adevărată politică promovată de Constantin Brâncoveanu, în consens și cu participarea a numeroși reprezentanți de frunte ai societății muntene, nu este cu nimic mai puțin importantă pentru înțelegerea problemelor societății românești – și în același timp este emoționantă – cercetarea, prin intermediul însemnărilor, a marilor eforturi materiale ale unor grupuri mai mari sau mai mici de locuitori pentru procurarea și îngrijirea cărților. Pe paginile cărților au rămas înscrise sute și sute de nume de posesori, donatori sau cititori, unele nume mai cunoscute, după cum am văzut⁶⁵, altele, imensa majoritate, rămase în posteritate numai prin intermediul mențiunilor din aceste cărți.

Cărțile sunt păstrate ca bunuri de mare preț, dar exemplarele din aceeași carte circulă dintr-o localitate în alta, dintr-o țară românească în alta, contribuind într-o deosebită măsură la menținerea unității limbii române și, în general, a unității românești⁶⁶. Subliniem că, de altfel, conștiința unității de neam, elemente ale conștiinței naționale sunt oglindite în însemnări nu numai prin informațiile importante oferite pentru înțelegerea menținerii și întăririi unității limbii și culturii române – în care însemnările, prin reflectarea intensei circulații a cărților și a oamenilor în întreg spațiul românesc, constituie un izvor istoric de neînlocuit – ci și prin exprimări directe ca, de exemplu, în următoarea notă, datată din ultimul pătrar al secolului al XVII-lea de pe un exemplar al *Îndrep-*

tării legii: "Scriu cu Udriște diac la tine frate popa Teodor cum aceasta să ști și să nu uite cum că această carte, o dau ții să o duci la frați de(n) Ardial, această carte pre limba rumânească. Iară alta să știți că luminata știință (?) dintr-însa ține de dereptate de la moși și strămoși"⁶⁷.

Un secol mai târziu, pe un exemplar din *Observații pe limba rumânească* de Paul Iorgovici (Buda, 1799) un bănățean nota cu satisfacție și chiar mândrie: "Aceasta cărticică ce e descoperirea vorbei a cei dintâiu romanesci chiar aleasă și drept întocmită din latinie și talinie spre folosul Patrii noastre, iaste a mea Nicolae Theodorovici, paroh Caransebeș. Semnată în Caransebeș 14 martie 1799"⁶⁸.

În încheierea acestui capitol constatăm încă odată că în cazul circulației cărții și a implicațiilor acestui fenomen pentru limba și unitatea cultural-spirituală a poporului român însemnările ca sursă istorică au fost de timpuriu și pe parcursul anilor intens valorificate de specialiști. Sunt create, din acest punct de vedere, în opinia noastră, premisele pentru realizarea unei lucrări de sinteză care să analizeze fenomenul la nivelul întregului spațiu românesc.

NOTE

1. Vezi *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, Tom I-IV. Vezi și Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968. O remarcă specială în acest sens pentru lucrarea *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)* (București, 1985), realizată de Cornelia Papacostea-Danielopolu și Lidia Demeny.
2. Vezi Aurora Ilieș și Marieta Adam, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir "Divanul sau gălceava înțeleptului cu lumea"* în "Studii", tomul 26, nr.5 (1973), p.1004.
3. Vezi G.Stempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol.I; numai de la Vasile Sturza Moldoveanul, care a activat între 1693-1730, s-au păstrat 46 de texte în 35 de volume, însumând cca 6700 file (Cf. Fl.Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987, p.208).
4. BN, CRV 46, inventar 293490, f.142-145.
5. BN, CRV 115, inv.293720, f.63-94.
6. De exemplu, o amplă însemnare consemnează că un exemplar din *Cazania lui Varlaam* era cumpărat în Maramureș, în 1647, cu 13 florinți, prin contribuția preoților și a unor locuitori din Vițești, Budești și Nemigea românească (BN, CRV 45, inv.724374, f.1-27).
7. BN, CRV 61, inv.293701, f.VIII.
8. Biblioteca Sf.Sinod (Antim), c.7968/1960, f.786-789.
9. BAR, CRV 61, Schimb 2.
10. BN, CRV 61, inv.105752, f.1-13.
11. BAR, CRV 61, dublat 3, f.171-191.

12. BN, CRV 61, inv.293700.
13. BAR, CRV 61, dublat 4.
14. *Idem*, schimb 1.
15. *Idem*, dublat 2.
16. Exemplare din *Cazania lui Varlaam* au fost achiziționate, de exemplu, contra a 35 de capre sau 34 mierțe de grâu sau 10 oi și 8 miei sau doi boi etc. (Fl.Dudaș, *Cazania* p.111-112); un manuscris era cumpărat în 1719, la Sebiș, cu 7 mierțe de mălai (I.Corfus, *op.cit.*, nr.33, p.190). În general, cumpărarea cărților contra produse pare a fi un fenomen specific în Transilvania, în accepția largă a denumirii.
17. Ion B.Mureșianu, *op.cit.*, p.64-68.
18. Fl.Dudaș, *Cazania*, p.108-112.
19. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.17-18.
20. Vezi prefața (p.7) semnată de Virgil Cândea la lucrarea citată la nota precedentă.
21. Vezi "Piatra Craiului", an I, nr.9 (Dragoslavele, 1928), p.4. Însemnări marginale pe carte de la biserica Rucărul de mijloc; Cf. și Arhiva istorică centrală, ms.românească nr.739 (ms. Papazoglu), f.25. Însemnare din 15 martie 1761.
22. I.Corfus, *op.cit.*, nr.56, p.76-77.
23. Cf. I.Răuțescu, *Dragoslavele*, Câmpulung Muscel, 1937, p.323.
24. Cf. I.Răuțescu, *Câmpulung-Muscel*, 1943, p.41.
25. Menționăm, în acest sens, două însemnări inedite: "Această pravilă este a mea a lui Ion sin Popi(i) Dragului și am dat-o popi(i) Lupului să o lege; el o vânduse. Și trăgându-l la potropop (sic!) Alixandru, l-am închis și așa am scos-o, zicându că a dat de au legat tal.4. Și i-am dat tal.4 cât au zis el (BAR, CRV 61, schimb 5, *Îndreptarea legii*, p.71, însemnare de la sfârșitul sec.XVIII – începutul sec.XIX); "Această sfântă și dumnezeiască Pravilă este a sfânt(ului) schit Lapașul (...). Și am răscumpărat-o eu, fiind robită de protopopi și am adus erăși la locul ei..." (BAR, CRV 61, dublat 3, *Îndreptarea legii*, f.XVIII-XXII, însemnare din 1813).
26. Vezi, mai larg, Fl.Dudaș, *Cazania...*, p.117-120.
27. Exemplele sunt numeroase, dar preferăm să oferim și în acest caz, un fragment dintr-o însemnare inedită din 3 decembrie 1778: "Adecă precum să s(ă) știe că această sfântă și dumnezeiască pravilă au fost pusă zălog de Oprea șelariul ot Nămăești la un neguțator anume jup(an) Mircea ot Câmpulungu în tl.12 tocma. Care această pravilă mai dinnainte vreme au fost pusă iar zălog la numitul Oprea tot cu acești bani ce scriu mai sus, însă tl.6 cumpărat(ul) și tl.6 dresul, adecă tl.6 care au fost și la el zălog de la judeceasa Mariia ot Câmpulungu a dum(nealui) Gavril județ, fiind (pusă) și (și) la acest numit județ (au) pusă zălog de părintele Mănasie er(omonah). Acum viind numit(ul) neguțator aici în sat(ul) Nămăești, iș ceru ban(ii) de la Oprea șelar, și el neavându ban(i) să-i dea, au zis tutulor sătenilor i preoților, oricui va da mâna a o scoate, nu s-au aflat alții fără dum(nealui) Busuoc Moroe împreună cu (cu) dum(nealui) Neguș Lolu, brat ego Ghinea văt(af). Și au dat acești tl.12 prin mâna Ghinii 12 i prin mâna popi(I) lui Nicolae i pop(a) Rad(u) ot tam și dumnealor iarăși o au dăruit sfintei biserici din Piatră..." (BN, CRV 61, inv.293700, *Îndreptarea legii*, p.1-165).
28. Vezi Șt.Ștefănescu, *Istorie și demografie*, în "Studii", tomul 20, (1967), nr.5, p.942-945. Ștefan Pascu, *Demografie istorică în Populație și societate. Studii de demografie istorică* (sub red.prof.Ștefan Pascu), vol.I, Cluj, 1972, p.62-74.

29. Reproducem această însemnare care ar putea constitui un adevărat motto al acestui capitol și chiar al întregii lucrări: "Fiiule, cându înveți carte, învață bine, nu te mozăci, nici te încurca cu mintea, zicându că, cum oi învăța, așa a hi învățată, că să-mi pot chivernisi, că de-i gândi așa, prea rău te zmintești. Căci cartea nu aiste lucru pământesc ca să-l cioplești cu barda, ci iaste duh dat de la Dumnezău, ca să-l lucrezi cu mintea, și, de-ți va fi mintea curată, atuncea și cartea poți să o înveți cum să cade, iar de-ți va fi mintea fluturatecă, atuncea, în loc de învățătură, te ocărăști. Fiule, cându scrii ceva pe vreo carte ce iaste cinstită, nu scrie fiiștece, nici mânji, ce scrie ce iaste de treabă. Căci câtu va trăi acea carte, slova ta încă va să fie acolea, și, sau te va lăuda, sau te va huli. Și nu te temi a ceti la Apostol, și ia sama de vezi cum vin cuvintele și ce cuprind" (N.Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, p.54). Împreună cu însemnarea, mai veche cu o jumătate de secol, a lui Bunea Grădișteanu și desigur și cu altele, această însemnare ar putea figura și în orice istorie a pedagogiei românești.
30. BN, CRV 280, inv.293254, f.190 v.
31. Aurora Ilieș, Marieta Adam, *op.cit.*, p.1016-1020.
32. I.Răuțescu, *Câmpulung-Muscel*, p.95.
33. Cartea veche românească în colecțiile..., p.17-19.
34. BCS, CRV 54, inv.293491.
35. *Idem*, CRV 61, inv.293704.
36. *Idem*, CRV 61, inv.293701.
37. O inventariere, chiar și parțială, a articolelor comunicărilor, studiilor și lucrărilor, poate forma obiectul unui volum bibliografic. Foarte multe contribuții științifice sunt consacrate în întregime (așa cum de multe ori se precizează încă din titlu) sau, în cazul lucrărilor mai mari, parțial (capitole, paragrafe) circulației cărții românești vechi și importanței acestora pentru unitatea culturală a românilor. În cadrul celor 12 simpozioane naționale "valori bibliofile", la care ne-am mai referit, secțiuni speciale au fost rezervate însemnărilor și circulației cărții vechi fiind prezentate numai cu acele prilejuri, după estimăția noastră, cu mult peste o sută de comunicări. În contextul unui interes științific și cultural care a antrenat în întreaga țară numeroși cercetători, cadre didactice (de la învățători la profesori universitari), muzeografi, slujitori ai bisericii (de la preoți la mitropoliți), bibliotecari etc., considerăm că s-au remarcat în ultimele decenii, prin numărul și calitatea contribuțiilor în domeniul care face obiectul acestui capitol, contribuțiile pasionaților din Transilvania, Crișana și Banat pentru acest domeniu de investigație. O privire sintetică este oferită de Florian Dudaș în lucrările *Cazania lui Varlaam în Transilvania și Vechi cărți românești călătoare*. Menționăm, de asemenea, capitolul "Cartea veche românească factor al unității naționale" și paragrafele: "Câteva tipografii și unitatea neamului"; "Drumurile cărții", "Când ajungea cartea în Banat" din lucrarea, mai sus citată, a lui Ion B.Mureșianu. (Vezi și bibliografia selectivă anexată.)
38. N.Comșa, *op.cit.*, p.111.
39. Fl.Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.188.
40. BN, CRV 144, inv.293624, *Apostol*, Buzău, 1704, f.177 v.
41. BN, CRV 86, inv.293796. Însemnarea de danie însoțită de pecetea mică a voievodului se repetă de 12 ori în cuprinsul acestui exemplar.
42. Doina Braicu, Victor Bunea, *op.cit.*, p.149 și 150.
43. *Tipărituri românești (1539-1750) existente la Brașov*, p.102-109. Mineiul pe luna februarie păstrează o foarte lungă însemnare din 21 februarie 1699 în care este lăudat, în termenii cei mai elogiși, voievodul muntean pentru această donație

- "după alalte mile ce au făcut", bisericii Sf. Nicolae din "Șchiai lângă Cetatea Brașovului" (*ibidem*, p.105-106).
44. *Ibidem*, p.113.
45. *Ibidem*, p.115.
46. Vasile Oltean, *Cartea românească din Șcheii Brașovului, factor de unitate națională*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, Râmnicu Vâlcea, 1980, p.185.
47. Ioana Cristache-Panait, *Circulația cărții de Buzău în Transilvania*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p.381.
48. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.37.
49. *Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.34. Matei Comăneanu, potrivit însemnării, a dăruit la rândul său cartea lui Radu Dudescul postelnic, cândva, după iulie 1704.
50. BN, CRV 103, inv.nr.293496, *Evanghelie*, Snagov, 1697. Stanca semnează la scurt timp înainte de a muri, cu numele de fată. La f.134 se află înscris: "Stanca Cantacuzina, iun.25 d(ni) 7206" (1698), iar la f.1, 22, 57 se află doar semnătura, în aceeași ortografie. Menționăm că sunt extrem de rare, în epocă, însemnările unor persoane de sex feminin și este posibil să avem aici una dintre primele, dacă nu chiar prima însemnare românească, oricât de scurtă ar fi ea, din această categorie.
51. Cf. Ioana Cristache-Panait, *op.cit., loc.cit.*, p.380.
52. *Ibidem*.
53. BN, CRV 103, inv.293717, *Evanghelie*, Snagov, 1697, f.16, 179. Exemplarul conține și semnătura autografă și, pe mai multe pagini, amprenta peceteii inelare ale donatorului.
54. Ion B.Mureșianu, *op.cit.*, p.205.
55. *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.41.
56. *Tipărituri românești (1539-1750) existente la Brașov*, p.12.
57. BN, CRV 144, inv.252054, *Apostol*, Buzău, 17, p.4, f.IV. Fila cu însemnarea, tăiată la legat, nu a permis identificarea localității.
58. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.34 și 35. O însemnare din 20 octombrie 1697, care indică posesorul, anume pe Vâlcul postelnic Mogoșăscul, este semnată însă "Matei paharnicul Mogoșăscul; o altă însemnare, semnată Vâlcul Mogoșăscul, probabil în același an, precizează - cu o completare a cititorului însemnării - că *Biblia*, iaste a Vâlcului(i)... (paharni)cul snă Vâlcului biv vel vornic". Acest mare vornic nu este cunoscut în literatura istorică (vezi N.Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec.XIV-XVII*, Edit. Enciclopedică Română, București, 1971), dar un Matei Mogoșescul și un Vâlcu Mogoșescul - poate aceeași persoană - sunt înregistrate între 1716-1720 cu funcție sau cu foste mari dregătorii (vezi Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din sec. al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, București, 1972, parte III, p.452, 457, 464).
59. Biblioteca "Saltâkov-Scedrin", Leningrad, fond carte rară, chirilice, VI, S.S., f.13: "+Acest molitvenic iaste al robului lui Dumnezeu Ioasaf erm(monah) proigumenul ot Argiș dăruit de preasfințitul mitropolit kir (kir) Theodosie arhiepiscopul a toată țara Ungrovlahiei în zilele creșteanului domn Io Costantin voevod Basarab leat 7211 iulie 1 dni". Pe acest exemplar se află și alte însemnări.
60. I.Corfus, *op.cit.*, p.187, nr.22.

61. Aceasta dona un Molitvenic, tipărit în 1699, bisericii din Drăguș, din jud. Brașov (cf. Ioana Cristache-Panait, *op.cit.*, *loc.cit.*, p.381).
62. BN, CRV 132, inv.528114, *Liturghier*, Buzău, 1702, f.17-41.
63. BAR, CRV 61, dublet 3, *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652, p.536.
64. Donator al unui Minei pe luna septembrie (Buzău, 1698), mănăstirii Toplița (jud. Harghita) (vezi Ion B.Mureșianu, *op.cit.*, p.264).
65. Alături de donatorii semnalati, însemnările mai aduc în prim plan alte figuri cunoscute ale epocii. Astfel, însemnările consultate transmit mențiuni, uneori ample, alteori lapidare, despre perioada pribegiei în Țara Românească a lui Vasile Cantacuzino (BN, CRV 110, inv.293497. Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Iași, 1698; BN, CRV 116, inv.293229, *Evhologhion*, Buzău, 1699, f.4), despre Preda Hârșcoveanu și despre cărți ale bibliotecii bolniței de la Hurez (BN, CRV 111, inv.167106, *Mineiu pe luna aprilie*, Buzău, 1698, prima scoartă interioară și f.1). Acest văr al lui Constantin Brâncoveanu este menționat și pe un *Mineiu* pe luna martie păstrat tot la BN, CRV 111, inv.167105, f.1; despre Diicul Buicescu și Ventilă Bucșanul (BN, CRV 95, inv.105167 *Evangelie greco-romană*, București, 1693, p.47-65), despre Preda Procoeanu (*Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.36-37); David Corbea (*ibidem*, p.45).
66. Vezi, cu titlu orientativ, inventarul sugestiv alcătuit de Fl.Dudaș în capitolul "Circulația cărților și unitatea românilor", din lucrarea *Vechi cărți românești călătore*, p.207-211.
67. Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, p.88.
68. *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.165.

CAPITOLUL VI

ISTORIA MENTALITĂȚILOR

O direcție nouă de cercetare, în cadrul căreia însemnările pe carte apar ca o sursă fundamentală, o constituie mentalitățile colective în evoluția lor. Este meritul lui Lucien Febvre de a fi deschis pentru istorici această zonă atât de amplă pentru cunoașterea universului sufletesc al comunităților umane¹.

Întrucât, de multe ori, se face confuzia între istoria ideilor (gândirii) și cea a mentalităților, definirea obiectului fiecăreia din cele două discipline ni se pare necesară. Istoria ideilor (gândirii) studiază elaboratele conceptuale, asamblate într-un sistem coerent, chiar dacă elementele componente nu sunt înfățișate metodic, ci sunt risipite în cuprinsul operei unor anumite personalități. De obicei, istoria ideilor (gândirii) are în vedere elitele societății – în cazul nostru – medievale. Grație formației culturale, boierimea și clerul își exprimă concepțiile în formulări mai mult sau mai puțin explicite în scrierile lor de caracter istoric, de pildă literatura cronicărească.

Mentalul individual și colectiv cuprinde sentimente, reprezentări și reacții la nivel subliminal, adică sub pragul conștiinței și de aceea ele se înfățișează difuz și confuz, revenind cercetătorului operația mai complicată de "descifrare" a stării emotive din învelișul lexical care o închide.

Elaboratul ideologic este dătător de seamă pentru elitele politice și intelectuale ale societății. Mentalul colectiv reprezintă expresia spirituală a restului populației. Separația nu trebuie înțeleasă rigid, întrucât și elitele au o zonă psihică subliminală în care se conturează propria lor mentalitate ("mentalitatea de clasă" potrivit materialismului istoric², de fapt mentalitatea unei anume situații sociale, politice sau chiar culturale).

Modalitatea cea mai fecundă pentru studiul mentalului colectiv este – după opinia noastră – cea propusă de Georges Duby. Mediivistul francez a aplicat în acest domeniu concepția bine cunoscutului său confrate, Fernand Braudel³. Acestuia din urmă istoria i se

înfățișează la trei nivele de durată: istoria evenimentială, cea care urmărește șuvoiul năvalnic și continuu al faptelor din toate sferele vieții sociale (politică, economică, militară etc.); istoria conjuncturală, orientată spre perioade mai îndelungate – de câteva decenii – cărora un anumit aspect le conferă unitate (de pildă, faza de expansiune sau de recesiune economică); istoria structurală sau a "duratei lungi", care își îndreaptă atenția spre structurile durabile ale societății care au o existență multiseculară și definesc astfel o comunitate umană pentru o perioadă îndelungată.

Pornind de la aceste nivele ale duratei istorice, Georges Duby relevă folosul lor pentru explorarea mentalului colectiv. Istoriei evenimentiale îi corespund reacțiile emotive față de un anumit eveniment natural, politic, militar etc.; istoria conjuncturală urmărește sensibilitățile și mentalitățile unei anumite perioade, în dinamica lor, pentru a pune în lumină schimbările survenite (un exemplu dat de Georges Duby este acela al felului de a simți și a gândi al cavalerului francez între 1180 și 1250); în sfârșit, istoriei structurale îi corespund "cadrele mentale cele mai rezistente... care, timp de secole determină, generație după generație, atitudinile profunde și conduitele indivizilor"⁴.

Reacțiile mentale ale grupurilor (comunităților) față de un eveniment sunt cel mai bogat ilustrate de însemnările pe cărți. Am avut prilejul să arătăm, în paginile anterioare, gama variată de evenimente a căror consemnare reflectă o anumită stare de spirit. Sensibilitatea celui care a făcut însemnarea a fost frapată de un fapt ieșit din comun pe care a simțit nevoia de a-l comunica și celor care vor veni după el.

Pentru studiul mentalului colectiv românesc, așa cum se oglindește în însemnările de pe cărți, demersul cercetării trebuie să pornească de la mentalitatea duratei lungi. Din acest unghi de vedere, ceea ce ni se pare a fi trăsătura caracteristică este starea de insecuritate. Spațiul românesc este perceput de oamenii medievali ca o lume "mișcătoare și neașezată"⁵, stare generată de așezarea ei "în calea răutăților", după cunoscuta formulă a lui Grigore Ureche⁶. Situarea geo-politică și geo-strategică, altfel spus, coordonatele care au determinat eforturile de cucerire sau de control ale spațiului carpato-dunărean de către marile puteri limitrofe nu au fost singurii factori creatori de instabilitate.

Pentru omul de rând, pentru țăran în special, a existat un lung cortegiu de suferințe mult mai puternic resimțite decât de elitele societății. Molima era o primejdie pentru toți dar boierul putea să se retragă la moșie sau să facă apel la medic, calamitățile naturale loveau pe toți deopotrivă, dar marii stăpâni de pământ dispuneau

de mijloace materiale capabile să atenueze șocul care putea fi fatal omului de rând. În sfârșit, fiscalitatea, povara cea grea a birurilor, apăsau în primul rând pe marea masă a contribuabililor țărani, neplata dărilor aducând după sine presiuni și brutalități de mare sălbăticie din partea agenților vistieriei.

Starea de teamă permanentă în care trăia populația țării s-a reflectat și în faptul că limba română dispune de cei mai mulți termeni pentru a exprima noțiunea de frică dintre toate limbile romanice⁷. Frica în fața divinității, frica în fața naturii, frica în fața societății – o societate percepută ca un ansamblu de forțe ostile – iată tripticul de teamă al mentalului colectiv medieval la nivel popular. Este o realitate fundamentală care explică mulțimea însemnărilor despre nenorocire – cutremur, vreme rea, inundație, invazii de lăcuste, creșteri de dări, scumpete, invazii de oști străine – și extrema puținătate a consemnărilor de evenimente fericite (reduse, în general, la viața de familie: nașteri sau cununii).

Cadrul mental al duratei lungi în evul mediu românesc este caracterizat, așadar, prin sentimentul de insecuritate și anxietate. El se grefează pe un fond religios care este mai puțin o legătură între divinitate și om, cât resemnarea în fața voinței celui Atotputernic. Nu dispunem de o istorie a sentimentului religios la români, dar se poate afirma, fără teama de a greși, că la nivel popular, credința, oricât de profundă va fi fost, rămânea asociată cu superstiția și practicile precreștine⁸.

Voia lui Dumnezeu rămâne, oricum, hotărâtoare pentru fiecare individ: "Să (să) știe – notează un Iancu logofăt la 2 noiembrie 1814 – cându au murit de ciumă în satu Lăpoș. Ereamu tânăr, mulțumescu lui Dumnezeu că eramu tânăr. Și acum dau slavă lui că m-au hrănit haru ceresc"⁹.

Nenorocirile sunt percepute ca o "certare", sancțiune dată de Dumnezeu către care sunt îndreptate rugăciunile pentru ca răul să nu se mai repete. Evocând marele incendiu care a devastat Bucureștii în anul 1802, Nicolae logofătul însemnează: "Această arsură de foc nu s-au mai făcut altă dată în București, poate într-a(lte) vremi trecu(te)... De către acest fel de certare dumnezeiască să ne rugăm milostivului Dumnezeu să ne ferească"¹⁰.

Intr-o lume pătrunsă de credință, combaterea calamităților implica necesar apelul la divinitate, la sfinți și la moaștele lor, considerate făcătoare de minuni.

La 12 iunie 1795, Manole ierodiacon, zugrav bisericesc consemna: "A venit sfântul cap al sfântului Visarion al doilea rând în București, adus fiind de politie cu multă (chel)tuială pentru frica

ciunii. Și nu numai ciurma era ci și foamete foarte grea era, că mulți din creștini au și murit"¹¹.

Divinitatea trimite, uneori, semne prevestitoare pentru marile nenorociri. Este ilustrativă pentru o astfel de interpretare a semnelor cerești, însemnarea din 1819 a călugărului Vitalie de la m-rea Neamț: "De la acel groaznic cutremur (din 1802 n.n.) trecând 10 ani, alt semn s-au arătat dând grijă tuturor. Că o stea din cele neobicinuiti s-au arătat despre miazănoapte la leat 1811 și s-au ținut aproape un an, cu coadă stufoasă, apuind despre zioă la apusul cel de mijloc. Și după acestea s-au mistuit, cum? Dumnezeu știi! Dară, după aciasta, o, Doamne, ce ticăloșii, ce morți, ce vărsări de sângiuri, ce negrăiti stricări și pagube au urmat, iar mai vârtos în Europa"¹².

"Unsul" lui Dumnezeu pe pământ era domnul. Imaginea sacră a domnului a fost înfățișată de Miron Costin într-o formulă memorabilă: "Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile feritu trebuiește că oricum este, de la Dumnedzău este. Precum dzice Svinta Scriptură: ...«Nu-i nici o putere fără de la Dumnedzău dată»"¹³. Pe acest temei, cronicarul condamnă asasinarea lui Gaspar Grațiani.

Dacă la nivelul elitei politice persoana domnului era înconjurată de sacralitatea ce decurgea din ungere, este lesne de înțeles cât de puternică va fi fost aura mistică din jurul voievodului la nivel popular. Pentru acești oameni de rând, numai tablourile votive din biserici erau suficiente pentru a crea imaginea unei legături între divinitate și domn.

Pe măsură ce, din epoca fanariotă, domnia apare ca o dregătorie în ierarhia imperiului otoman, ea încetează de a mai exercita fascinația asupra masei populației. Însemnările de pe cărți semnaleză calitățile câte unui domn, dar el nu mai are nimic sacru în persoana lui. Despre Alexandru Constantin Mavrocordat, o însemnare din 22 decembrie 1784 spune că "domn n-o mai venit așa milostivu și bun și darnic"¹⁴; pe Alexandru Ipsilanti, o însemnare din 25 august 1787 îl caracterizează drept "foarte om cuminte și milostiv"¹⁵. Desacralizarea domnului a fost rezultatul deselor schimbări de domnie, însoțite de prezența trimișilor Porții, care puneau astfel în lumină subordonarea domnului față de sultan.

Sensibilitatea colectivă a fost șocată de execuțiile lui Grigore Ghica (1777) și Constantin Hangerli (1799), al căror sfârșit tragic a relevat mai puternic precaritatea condiției domnești.

Pe cărți s-au păstrat numeroase însemnări - așa cum am avut prilejul să arătăm în alt capitol - care dau la iveală puternica emoție provocată de moartea violentă a celor doi domni, istoricul având

astfel posibilitatea să înregistreze reacția psihică la un eveniment ieșit din comun.

Și mai puternică a fost impresia provocată de execuția lui Constantin Hangerli, al cărui cadavru a fost expus, într-o ținută sumară, indecentă. Unele însemnări văd în sfârșitul bătrânului domn pedepsa pentru abuzurile săvârșite, ca, de pildă, în cea a logofătului Nicolae: "1799, fev(ruarie) 8, marț, au venit mazâlie domnului Costandin Hangerli. Iar vineri, fev(ruarie) 18, au venit un turc peșchergiu de la Țarigrad și i-au luat capul în casele domnești la Mihaiu Vodă. Acest domnu, între altele, au scos și văcăritul, plă-tind lăcuiitorii și toată boerimea și sfânta mi(tropolie), episcopiile și toate mănăstirile de toată vita mare și mică câte taleri doi și bani treizeci. Care această dajde și fusăse și mai nainte de mulți ani era oprită cu greale legături. Iară acest domnu, nebăgând în seamă legăturile acestea, încă până a nu strânge și a istovi acești bani din toată țara, în grabă i-au venit această urgie asupra. Că după ce i-au luat capul, i-au tras trupul afară, jos, la capul scării domnești, des-puiat, numai i-au lăsat izmenile pentru acoperirea trupului, și așa l-au privit norodul ce să adunase". De reținut că, după ce arată unde a fost îngropat (la m-rea Sf.Spiridon cel Nou) autorul însemnării își invită cititorii să zică "Dumnezeu să-l iarte", îndemn ce vorbește de la sine despre pietatea logofătului Nicolae¹⁶.

Degradarea imaginii domnești este vizibilă din această însemnare. Cine ar mai fi putut crede în calitatea de "uns" al lui Dumnezeu, văzându-l ucis ca pe un răufăcător și expus oprobiului public?

Strălucirea în care era învăluită persoana conducătorului nu s-a estompat în cazul monarhilor aflați în deplinătatea prerogativelor lor, așa cum demonstrează însemnarea din 3 iunie 1783, prezentată într-un capitol anterior, care exprima simțămintele unui anonim prilejuite de vederea împăratului Iosif al II-lea în cursul vizitei sale la Câmpulung, în Bucovina¹⁷.

Dacă în Țara Românească și Moldova, în secolele XVII – prima jumătate a secolului al XIX-lea, însemnările pe carte nu semnalează prezența unor personalități charismatice, capabile să creeze adeziuni, curente de simpatie sau chiar mișcări reușite, în Transilvania, astfel de fenomene fac obiectul unor consemnări ilustrative pentru mentalul colectiv.

După cum se știe, în principatul de peste Carpați, românii, populația autohtonă și majoritară, făceau obiectul unei politici de discriminare, fiind exclusă din viața politică de regimul întemeiat pe alianța dintre nobilimea maghiară, patriciatul săsesc și conducătorii secuilor¹⁸.

Mișcările social-confesionale declanșate de unirea cu Roma și, apoi, răscoala lui Horea au făcut obiectul a numeroase însemnări care, în acest capitol, nu interesează decât din unghiul de vedere al mentalului colectiv dezvăluit de el.

Ostilitatea față de unirea cu Roma s-a exprimat în refuzul majorității românilor transilvăneni care considerau hotărârea mitropolitului Athanasie Anghel drept o îndepărtare de la adevărata credință, ceea ce explică și reacțiile repetate și violente la încercările autorităților de a impune ascultarea față de Biserica unită¹⁹.

Adversari ai Unirii, precum Visarion Sarai sau Sofronie din Cioara au apărut țaranilor transilvăneni ca oameni înzestrați cu puteri supranaturale, datorite de Dumnezeu pentru adevărata lor credință. Astfel, pe o *Evanghelie* din 1644, aflată la Bihor, un localnic notează despre Visarion Sarai că "au eșit un om sfântu și (a) venit la Lipova și au făcut minuni mari"²⁰.

Punctul culminant al acestor agitații și mișcări l-a constituit răscoala lui Horea (1784). Așa cum a remarcat D.Prodan: "Lupta socială a iobăgimii române își are inevitabil și temeiul ei național. Lupta ei de emancipare va fi temeiul popular al luptei de emancipare a însuși poporului român, înainte de toate pentru că iobăgimea română constituie partea covârșitoare, mult peste trei pătrimi a iobăgimii Transilvaniei"²¹. Față de această realitate demo-socială este ușor de înțeles de ce, pentru mulți contemporani, răscoala lui Horea apare ca un conflict între români și unguri: "La 1784 au fost Horea, adecă scularea românilor din Ardeal asupra ungarilor"²². Ar fi necesară o cercetare sistematică a însemnărilor despre răscoala lui Horea pentru a detecta toate acele elemente ale imaginarii populare – surprinse în alte surse – precum îndemnul împăratului de a se începe răscoala, prezența fratelui lui Iosif al II-lea, în fruntea răsculaților, puterile miraculoase ale lui Gheorghe Crișan etc.²³, care au jucat un rol esențial în desfășurarea răscoalei. La antipodul stereotipului care a contribuit decisiv la declanșarea răscoalei – aprobarea dată de împărat acțiunii lui Horia – se plasează o însemnare din Bihor care explică succesele inițiale ale răsculaților prin neinformarea împăratului despre evenimentele din Transilvania: "Să să știe (...) că în anul 1784 și în cinci s-au ridicatu în Ardealu un om, anume Horea Urs, fiind om prost (simplu – n.n.) și au sculat oaste mare ș-au omorât mulți domni din Ardealu și le-au prădat curțile și tot ce au avut până ce au prins împăratul de veste, apoi au venit cătane fără seamăn multe și au prădat oastea Horii și pe el l-au prins și l-au dus la împăratu"²⁴. În raport cu stereotipul mental, atât de caracteristic evului mediu al "bunului monarh",

însemnarea de mai sus oferă imaginea suveranului bun, văzut însă exact în ipostaza opusă: nu favorabil țăranilor ci ostil ridicării lor; informația din finalul însemnării – evident, inexactă – apare ca o încheiere logică a începutului: dacă violențele săvârșite de răsculați au fost posibile pentru că împăratul nu a avut cunoștință de situația din Transilvania, după reprimarea răscoalei, căpetenia ei, Horea, este dusă la împărat!

O direcție de cercetare în reprezentările actuale este cea imagologică; altfel spus, imaginea pe care o comunitate și-o crează despre o alta, "imaginea celui alt". Literatura cronicărească, relațiile de călătorie – mai ales –²⁵ oferă un material abundent și concludent în această privință, dar aceste surse comunică imaginea la nivelul elitelor, nu la cel popular. O însemnare din 1757 oferă elemente de imagologie populară: "De cându s-au bătut soltanul cu nohaili. Noi eram la Putna cu ispravnicu (foaia tăiată la legat). E-u luoatu cu sila de pi la bostani turciști și e-u dus la război. Și au perit toți ca niști becișnici. Și soltanul au scăpatu cu fuga în târgu în Căușani de spaima nohailor (foaie tăiată) cumu-i obiceiul turcului, că fug ca muiarile și nu ști că turcu-i tucos (?) și moldovanu fricos..."²⁶

Sentimentele de respect social, într-o lume atât de solid ierarhizată ca aceea feudală, unite cu dragostea de carte ce îi stăpânește pe mulți dintre autorii de însemnări țâșneau din notițele încărcate de frustrare ale stolnicului Iordache, făcute la 20 iulie 1752 pe un manuscris al *Letopisețului cantacuzinesc*: "Acest Letopiseț au fost al meu și l-au furat dumnealui Iordache Balș, vornic. Și oricine l-ar găsi, citind pricina aceasta și nu mi l-ar spune, să fie afurisitu și cel ce-l ține și nu va să mi-l de, căci mi s-au furat acest cinstit Litopisățu într-o dzi luni, fiindcă vinisă dumnealui la casa me și, macar că l-am aflat, *dară n-am îndrăznit a-i dzice dumnealui, fiind boeru mare și bătrân* (s.ns. – M.C.), numai citind aice doară s-a umili și mi l-a de. O sa-l trimit să mi-l de"²⁷.

Am avut prilejul să subliniem, în capitolele precedente și alte numeroase aspecte privind receptarea diferitelor întâmplări ca reflex al mentalului colectiv și nu dorim să reluăm aici exemplificările. Considerăm însă că însemnările oferă un teren deosebit de vast – cel mai propice, după opinia noastră – pentru sondarea mentalului colectiv românesc spre sfârșitul perioadei medievale și începuturile societății moderne. Este evident că n-am epuizat acum – nici în precedentele capitole, nici în cel de față – posibilitățile oferite, în acest sens, de însemnările de pe manuscrise și vechi cărți românești. Teme interesante de cercetare pe această bază sunt numeroase: denumirea și perceperea conținutului de țară (Țara

Românească, Țara Muntenească, Țara Moldovei, Țara Ardealului, Țara Ungurească ș.a.) raportate la realități trecute, la determinanțele politice sau etnice; perceperea comunității dintre provinciile istorice locuite de români²⁸; modul de percepere de către elite (cronicari etc.) și categoriile de la baza societății a unor evenimente majore politice sau naturale – în întreg spațiul românesc și pe provincii – raportat la divinitate, superstiții etc.²⁹ și, desigur, alte teme. Lărgirea și aprofundarea cercetărilor în această privință, desigur și cu participarea altor specialiști, rămâne o sarcină de viitor.

NOTE

1. Lucien Febvre, *Psychologie et histoire* în *L'Encyclopédie française*, vol.VIII; *idem*, *La sensibilité et l'histoire comment reconstituer la vie affective d'autrefois*, în "Annales d'histoire sociale", III (1941), nr.1-2, p.5-20.
2. Cf. *Dicționar de psihologie socială*, București, 1981, art. *Mentalitate* redactat de Septimiu Chelcese, p.139-140.
3. Georges Duby, *Histoire des mentalités*, în *L'histoire et ses méthodes*, ed. Charles Samaran, Paris, 1967, p.942 și urm.
4. *Ibidem*, p.,950-951.
5. Doina Curticăpeanu, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, 1975, p.34.
6. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P.Panaitescu, București.
7. N.Iorga, *Sur la psychologie de roumain* în "Revue historique des sud-est européen", VIII (1931), p.214. Vezi și Fl.Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească* în "Studii și materiale de istorie medie", VII (1974), p.81-83.
8. Cf., de exemplu, Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, București, 1980, p.87 și urm.
9. I.Corfus, *Însemnări*, nr.18, p.175.
10. *Ibidem*, nr.9, p.234.
11. *Ibidem*, nr.10, p.173.
12. *Ibidem*, nr.52, p.289.
13. Miron Costin, *Opere*, ed. P.P.Panaitescu, București, 1958, p.72; vezi discuția la Fl.Constantiniu, *op.cit.*, p.95-96.
14. I.Corfus, *op.cit.*, nr.48, p.16.
15. Gabriel Ștrempel, *Catalog*, nr.1536, p.362.
16. I.Corfus, *op.cit.*, nr.79, p.24-25.
17. *Ibidem*, nr.52, p.76.
18. Vezi, pe larg D.Prodan, *Răscoala lui Horea*, ed. a 2-a, vol.I, București, 1986 și *idem*, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984.
19. Pentru desfășurarea acestor mișcări, Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, vol.I-II, 1920-1930.
20. Fl.Dudaș, *Însemnări de pe bătrâne cărți de cult*, p.27.
21. D.Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol.I, p.57.
22. Fl.Dudaș, *op.cit.*, p.30.
23. Fl.Constantiniu, *op.cit.*, p.97-99.

24. Fl.Dudaș, *op.cit.*, p.30.
25. Vezi, pe larg, Dan Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol.I-II, București, 1985-1986.
26. I.Corfus, *op.cit.*, nr.26, p.70.
27. G.Ștrempel, *op.cit.*, nr.940, p.197-198.
28. Reamintim aici însemnarea inedită în care Constantin Cantemir vorbește de "țările noastre" - referindu-se la Țara Românească și Moldova - dar se referă la "patria" sa Moldova. De asemenea, autorii mărunți ai însemnărilor nu par mirați de transferul de domni dintr-o țară în alta; fenomenul de migrare individuală sau colectivă în cele trei mari provincii românești apare de asemenea firesc; unele însemnări izolate înregistrează sentimentul de îndepărtare de locul de origine - sentimente care se regăsesc, de altfel, și în zilele noastre - sau consemnează, în cazul celor transilvănene sau bănățene - fuga "în Țară" etc.
29. Analiza comparativă sumară între însemnări și cronici pare să releve că primele înregistrează, de exemplu, fenomenele astronomice deosebite în mai mică asociere cu divinitatea și mai ales nu fac din aceste fenomene determinantele unor evenimente politice etc. În același timp, există deosebiri între perceperea acestor fenomene de mărunți autori ai însemnărilor românești și cea înregistrată în izvoarele istorice - altele decât cronicile - neromânești din Transilvania (vezi comparativ, izvoarele folosite de Vasile Mioc și Damaschin Mioc în elaborarea lucrării *Cronica observațiilor astronomice românești*). O situație similară se înregistrează și în cazul percepției cutremurelor: lipsa de asociere, de cele mai multe ori, între astfel de fenomene și calamități și pedeapsa divină și, mai ales, evenimente politice în cazul mării majorități a însemnărilor, față de situația inversă din cronici și alte izvoare narative scrise, de regulă, în timpul sau imediat după producerea fenomenului sau cataclismului, pe când celelalte izvoare erau redactate la mult sau la foarte mult timp după aceea.

CAPITOLUL VII

ASPECTE DEMOGRAFICE ÎN ÎNSEMNĂRILE VECHI ROMÂNEȘTI

Problemele evoluției populației și a relației acesteia cu dezvoltarea social-economică pe plan național sau mondial au determinat o creștere considerabilă a interesului politic și științific pentru demografie în epoca contemporană în raport cu perioadele precedente.

Între cunoașterea în antichitate și evul mediu a mărimii populației pentru a determina repartizarea și preluarea contribuțiilor fiscale sau pentru a evalua una din dimensiunile esențiale ale capacității militare ale unui popor sau stat și complicatele recensăminte contemporane, prelucrate cu ajutorul tehnicilor moderne de calcul, nu se află doar deosebiri cantitative, în privința datelor acumulate, ci și o altă înțelegere a implicațiilor factorului demografic în strategia dezvoltării fiecărei țări. Conferințele mondiale ale populației de la București și cea recentă, de la Cairo, au demonstrat recunoașterea de către colectivitatea internațională a interdependențelor, la scară planetară, atât de numeroase, ale fenomenelor demografice.

În acest context, în cercetarea istorică din ultimele decenii, caracterizată prin preocuparea de a rectifica și îmbogăți informația, dar și de a aborda domenii noi și de a utiliza noi metode și tehnici¹, s-a manifestat un interes tot mai pronunțat pentru problemele cunoașterii evoluției și implicațiilor factorului demografic de-a lungul secolelor.

Constituită în Franța în perioada postbelică, demografia istorică a devenit rapid obiect al unor cercetări sistematice în numeroase țări, cristalizându-se chiar diferite școli naționale² iar seria de manuale și tratate de demografie istorică intrate în marele circuit internațional³ continuă să sporească⁴.

În România, cercetările de demografie istorică au făcut, începând de la mijlocul deceniului al VII-lea, progrese considerabile⁵.

În privința obiectului demografiei istorice nu există, se pare, încă, un consens între toți cercetătorii. Unii autori relevă distincțiile care

separă demografia contemporană, demografia istorică, paleodemografia și istoria populației⁶, în timp ce pentru alții, demografia istorică are ca obiect de studiu "istoria populației și a politicii în materie de populație"⁷. Vladimir Trebici consideră că specificul demografiei istorice constă în „*particularitatea* surselor documentare, a metodelor de valorificare și de analiză a acestora, a modelelor pe care le elaborează (unele asemănătoare cu cele folosite pentru țările din lumea a treia care nu au surse statistice)”⁸. Lăsând la o parte definițiile, trebuie avut în vedere că Laboratorul de demografie istorică din București a abordat o problemă largă, reflectând nevoile specifice ale cunoașterii noastre istorice, incluzând comunicări privind, mai ales, evoluția numerică a populației, mișcările ei, compoziția etnică și socială în spațiul românesc⁹. Considerată ca o "dimensiune a istoriei", demografia se implică în istorie cantitativ (accentul fiind pus pe factorul numeric, efectivele și dinamica populației) și calitativ (aspecte legate de "trăsăturile somatice, caracteristici psihicomorale, faptele culturale ale diferitelor societăți umane")¹⁰.

În cazul istoriei României, cercetarea aspectelor demografice anterioare secolului al XIX-lea nu permite decât o foarte aproximativă stabilire a efectivului și structurii populației¹¹. Situația este caracteristică mai ales pentru Țara Românească și Moldova. În secolele XVII-XVIII, deși izvoarele istorice sunt mult mai numeroase, "natura izvoarelor – lipsa de statistici și recensăminte – nu dă posibilitatea cunoașterii fenomenului demografic în toată complexitatea lui, ci numai a unor aspecte"¹². În condițiile specifice ale dezvoltării țărilor române, sursele prestatistice care permit reconstituirea fenomenelor și structurilor demografice au fost mai puțin variate și numeroase și chiar acelea care au existat s-au transmis în mică măsură până în epoca noastră, astfel încât unele surse sau metode utilizate în alte țări¹³ nu sunt practicabile deloc sau numai în mică măsură și, comparativ, doar pentru epoci mai târzii, așa cum este cazul registrelor parohiale¹⁴. S-a procedat la publicarea, interpretarea și reinterpretarea unor catagrafii și recensăminte, ca și a altor surse care puteau oferi date mai precise asupra mărimii populației din Țara Românească, Moldova și Transilvania sau din zone geografice și unități administrativ-teritoriale mai mici¹⁵. Aceasta a contribuit la o mai bună cunoaștere a unor aspecte demografice, în special pentru secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, fără ca să se fi putut reconstitui un tablou exact și general al dinamicii fenomenelor și structurilor demografice în spațiul românesc.

În această situație, pentru demografia istorică românească dobândesc interes orice noi informații istorice care pot contribui cât de cât la o mai bună cunoaștere a diferitelor aspecte privind dinamica populației în secolele trecute.

Între sursele de demografie istorică neutilizate încă, în general, după știința noastră, se află și însemnările vechi românești. Ne propunem, în continuare, să analizăm deci valoarea însemnărilor, îndeosebi de pe cartea veche românească, pentru reconstituirea fenomenelor și structurii populației din spațiul românesc.

De la început trebuie precizat că, prin natura lor, însemnările nu prezintă, în general, serii statistice de informații, dar că pe baza însemnărilor se pot înregistra fie impacturi mai puternice asupra factorului demografic, fie elemente de repetabilitate în spațiu sau timp ale fenomenelor demografice, ceea ce, coroborat desigur și cu alte surse istorice, poate conduce la stabilirea cel puțin a unor tendințe în dinamica populației. Nu credem că sunt lipsite de interes nici elementele particulare. În unele cazuri, mai rare, pe baza însemnărilor, se pot măsura ceva mai precis, fie și doar la nivelul unor eșantioane, anumite fenomene demografice.

Considerăm necesar să mai precizăm, înainte de a trece la prezentarea unor categorii de informații de interes pentru demografia istorică cuprinse în vechile însemnări românești, că însemnările anterioare secolului al XVII-lea, mai puține la număr și foarte puține la număr când este vorba numai de cele românești, fie că sunt pe carte, fie că sunt pe manuscris, nu conțin elemente interesante pentru demografia istorică. Pe de altă parte, însemnările datate din secolul al XIX-lea și în special cele de după jumătatea secolului nu mai prezintă interes pentru demografia istorică, chiar atunci când consemnează serii de elemente de demografie, în condițiile apariției metodelor moderne statistice și a unor recensăminte complete ale populației.

Înainte de a proceda la analiza tipurilor de informație demografică detectabilă în însemnările vechi, semnalăm existența unor însemnări care includ elemente ale modului în care erau măsurate în epocă unele dimensiuni ale fenomenului demografic interesând autoritățile centrale ale statului. În această privință dorim să reținem în primul rând atenția asupra următoarei însemnări din 19 noiembrie 1653 (7162), de pe un exemplar al *Evangheliei învățătoare*, tipărită la Govora, la 1642: "Să să știe că s-au făcut sama în luna lui noemvri în 19 zile, în postul Crăciunului și au înblat semnicie aici în oraș, în Pitești în 2 zile, vineri și sâmbătă. Și au fost semnici comisul Sima și spătarul Pavel. Și am scris eu Marco post(elnicul),

care am fostu birar aice în oraș, în Pitești valeat 7162"...¹⁶. Această însemnare furnizează informații – care deși sumare, sunt inedite – cu privire la modul în care se efectuează "sama" în timpul lui Matei Basarab, ceea ce poate prezenta interes pentru specialiștii în istoria sistemului fiscal¹⁷, dar, implicit, și pentru demografia istorică. La aproape două secole distanță, o altă însemnare, din 5 noiembrie 1837, era inserată în paginile unei Cazanii "în vremea când ne aflam în gazdă la părintele popa State, al sfintei mănăstiri Ani-noasa, aduși fiind cu caștelaria supt cârmuirea plășii Râurilor, aflându-să în sfânta mănăstire facerea a doua obștească catagrafie a lăcuitorilor prințipatelor românești"¹⁸. Cele două însemnări, atât de depărtate între ele în timp, relevă asemănări organizatorice – anume prezența unor echipe care-și desfășurau activitatea temporar într-o anumită zonă – în efectuarea unor operații de recensare.

În cele ce urmează vom prezenta observațiile prilejuite de analiza însemnărilor inedite și editate de pe cartea veche și unele manuscrise prin prisma valorii lor pentru cercetarea unor fenomene demografice în spațiul românesc cu precădere din secolele XVII-XVIII: *numărul copiilor și dimensiunea familiei, căsătoria, longevitatea, morbiditatea și mortalitatea – cu specială privire asupra impactului epidemiilor și al unor evenimente politice violente – migrația populației etc.*

Însemnările de pe cartea veche oferă suficiente date pentru a putea fi stabilite anumite tendințe în ceea ce privește numărul copiilor unei familii și implicit evoluția mărimii familiei. Desigur, rezultatele unor observații stabilite pe o astfel de bază au valori relative, dar ele sunt de luat în considerare chiar și cu aceste limite, mai ales în cazul perioadelor pentru care informațiile demografice furnizate de alte categorii de surse istorice sunt puțin numeroase sau puțin concludente, când nu lipsesc cu totul.

Numărul copiilor unei familii, mărimea familiei, pot fi stabilite în cazuri concrete pe baza vechilor însemnări atunci când, de exemplu, sunt consemnate de datele nașterilor membrilor familiei, gradul de rudenie etc. În asemenea cazuri, cercetătorul are posibilitatea să observe mai precis fenomenul demografic, mai ales atunci când aceste date se asociază consemnărilor privind alte aspecte demografice (căsătorii, decese) din aceeași familie. Acesta este, de exemplu, cazul însemnărilor pe care un anume "Barbu pârçalabul ot sat Grecii ot sud Rom(anați)" le făcea de-a lungul a aproape patru decenii, în a doua parte a secolului al XVIII-lea, pe un exemplar de *Apostol* tipărit la București în 1683. Însemnările mențio-

nează atât data nașterii și numele copiilor, cât și decesul soțiilor părcălabului¹⁹.

Acest tip de însemnări nu are însă o frecvență prea mare și ca urmare nu oferă suficiente date, după opinia noastră, pentru a stabili tendințele unor categorii de fenomene demografice.

Pe baza datelor culese și analizate, considerăm că o valoare mult sporită pentru a face constatări mai ferme în privința *mediei numărului de copii ai unei familii ca și a evoluției mărimii familiei în anumite perioade*, îl au însemnările prin care se consemnează donația cărții și pomelnicele.

Majoritatea cărților vechi românești conțin, între altele, însemnări care menționează cumpărarea de una sau mai multe persoane sau familii și apoi donarea cărților unor biserici, preoți sau altor membri ai aceleași familii. Multe dintre aceste însemnări precizează gradul de rudenie dintre donatori, dintre donator-primitor sau dintre donator și persoanele ale căror nume se cere a fi pomenit. În această categorie largă de însemnări se înscriu, după cum precizăm mai sus, și pomelnicele. Numărul însemnărilor pomelnice este foarte mare și deși multe dintre ele nu furnizează suficiente date pentru a se putea trage concluzii mai precise demografice, ele nu trebuiesc total ignorate de cercetător²⁰.

Există însă însemnări în care raporturile de rudenie și data sunt clar precizate și astfel de însemnări sunt destul de numeroase sau, în orice caz, se întâlnesc cu o suficientă frecvență ca să permită stabilirea unor serii de date – fie și serii mici – și, pe această bază, să fie posibilă înregistrarea anumitor tendințe demografice.

Aceasta este, de altfel, categoria care prezintă un interes mai mare pentru tema acestui capitol și asupra ei vom stărui în continuare. Vom oferi în acest sens, mai întâi câteva exemple înainte de a prezenta unele elemente statistice și observații în legătură cu însemnările de acest tip.

Pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*, din 1643, păstrat în prezent în biblioteca "Astra" din Sibiu, o însemnare din 15 august 1645 precizează cumpărarea cărții de "Pop Ștefan i s podrujie ego Todora; i feciorii lui, anume Andrei și Vasilii, fetele Loghina, Anna, Alexandra, Antona, Stefaniia, Luchiana (i) fec(i)or Luchioni Tanasii..."²¹ Pe un alt exemplar al aceleiași cărți, o însemnare din 15 mai 1645 stă mărturie că acesta fusese cumpărat de "Golea Dumitra și soția sa Maria și feciorii lui, Ion, Mihai, Ilea, Ioana..."²². *Cazania lui Varlaam* era cumpărată în 1659 de "Dumitrașcu Padiul și soția lui, Dochița și copiii lui, Florița și Alexandra și Antemie și Costașcu, Vasilica și Soltana și Costa al ei..."²³. După exemplele de

mai sus rezultă fără nici un echivoc, că este vorba de familii ca 8, 4 și respectiv, 6 copii.

Într-un pomelnic datat 3 decembrie 1660, tot de pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*, se nota (în traducere din slavă): "Fie pomeniți robii lui Dumnezeu Ion, Theodosie, Maria, Vasile, Grigore, Andrei, Ion, Maria, Thecla, Maria + Zinca, popa Ștefan, Maria, Andrei, Vasile, Toder, Ionașcu, Anna, Maria, raposatele Cristina, Ifimiica"²⁴. Dintr-o altă însemnare din aceeași zi²⁵, dar care nu cuprinde decât o parte a numelor din pomelnic, se poate stabili însă că, după jumătatea pomelnicului, este vorba de membrii unei singure familii, în care popa Ștefan și Maria sunt părinții, iar restul, copiii, fiind deci o familie care avusese 8 copii, din care doi copii decedaseră.

O însemnare maramureșeană din 1660 indică o familie cu cel puțin 10 copii: "...Gota Iacob, cu boreasa sa Părasca, și fecior-său Tomaș și Ilica și Lupul și Griga și Vasi, și Ionaș, Mariuca, Vecla, Anisia, Erina (rupt) și carte iaste luat..."²⁶.

În sfârșit, vom exemplifica și printr-un tip de însemnare care, consemnând o clauză de moștenire, indică, în mod explicit, și numărul copiilor: "... Pântru acea să se știe, alți din frați(i) lor și a lui să n-aibă a ceră, că n-au nici o triabă, numai feciorilor lui popa Ioan, anume Vasilie, Irina, Ileana, Iosip, Gavriil..."²⁷. Din însemnare rezultă că acest popa Ioan avea, la data consemnării - 16 decembrie 1686 - 5 copii în viață.

Am citat, în cele de mai sus, însemnări provenind din secolul al XVII-lea, conținând certe indicații cu privire la numărul copiilor unor familii.

Acest tip de însemnări se regăsește și în cuprinsul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. După introducerea, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Transilvania, a registrelor de stare civilă în parohiile ortodoxe și ulterior în Moldova și Țara Românească, tipul de însemnări menționat nu mai prezintă un interes special pentru demografia istorică. Pentru perioada de până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, aceste însemnări includ însă informații demografice a căror valoare, fie și relativă, limitată, se cuvine a fi reliefată.

În cursul depistării sau analizei a mii de însemnări inedite sau edite - ceea ce, față de numărul imens al însemnărilor, trebuie considerat, totuși, doar un eșantion - am putut selecta un număr de 92 de însemnări din secolele XVII-XVIII în care data ca și numărul copiilor sunt direct și precis exprimate - este cazul imensei

majorității a celor 92 de însemnări - sau au putut fi stabilite cu o foarte mare probabilitate. Pe lângă cele 92 însemnări au fost depistate numeroase altele în care fie data nu a putut fi stabilită decât cu aproximație mare, fie numărul copiilor nu este cert exprimat și care nu au fost luate în considerare în tentativa de a stabili anumite tendințe în evoluția mărimii familiei în secolele menționate.

În cele ce urmează vom prezenta un tablou statistic al însemnărilor cuprinzând indicii cu privire la numărul copiilor. Datele sunt sistematizate pe perioade de câte un sfert de secol. Ordinea prezentării cazurilor în interiorul fiecăreia din aceste perioade nu reflectă ordinea cronologică. Pe baza elementelor furnizate de însemnări a fost calculată media numărului de copii și a mărimii familiei (la media numărului copiilor adăugându-se cei doi părinți).

Anii	Număr de copii pe familie	Număr de familii	Numărul total de copii	Media numărului de copii	Mărimea medie a familiei
ante 1650	1, 1, 6, 4, 4, 8	6	24	4,00	6,00
1650-1675	2, 10, 7, 7, 5, 2, 2, 8, 1, 2	10	46	4,60	6,60
1676-1700	7, 4, 3, 7, 6, 4, 7, 6, 5, 2, 4, 1, 2, 2, 5	15	65	4,33	6,33
1701-1725	4, 2, 3, 3, 2, 2, 2, 3, 2, 3, 3, 5, 2, 8	14	44	3,14	5,14
1726-1750	4, 1, 5, 6, 2, 2, 3, 3, 1, 3, 3, 6, 2, 3	14	44	3,14	5,14
1751-1775	1, 2, 2, 5, 4, 6, 5, 3, 1, 1, 2, 2, 3, 2, 10	15	49	4,26	5,26
1776-1800	2, 4, 4, 2, 1, 4, 6, 1, 1, 3, 2, 1, 4, 3, 3, 1, 1, 6	18	49	2,72	4,72

Pentru a evita un aparat critic care ar fi presupus minimum 92 note bibliografice, precizăm că însemnările care au furnizat datele luate în calcul provin în cea mai mare parte din lucrările citate mai sus, semnate de Ioan Pârlea, Florian Dudaș, Ilie Corfus și din însemnări inedite consemnate pe cărți din depozitele BN și BCU București.

Pe jumătăți de secol al rezulta următoarea situație statistică:

Anii	Numărul familiilor luate în calcul	Numărul total al copiilor	Media numărului de copii pe familie	Mărimea medie a familiei
1651-1700	25	109	4,38	6,38
1701-1750	28	88	3,14	5,14
1751-1800	33	98	2,93	4,93

Media numărului de copii pe o familie pentru o perioadă de un secol și jumătate (1650-1800) a fost de 3,48 (321 de copii în 92 de familii) rezultând o mărime medie a unei familii de 5,48 membri.

Pentru a lua în considerare valabilitatea datelor astfel obținute trebuie avute în vedere mai multe elemente.

În primul rând, cele care au putut influența negativ calitatea datelor de la care s-a pornit în alcătuirea statisticii. În această privință se ridică întrebarea dacă datele care stau la baza statisticii de mai sus reflectă o situație reală. În legătură cu aceasta trebuie subliniat, în primul rând, că datele statisticii nu reprezintă, ele însele, eșantioane, nu au fost selecționate, mai mult sau mai puțin subiectiv, dintr-o masă mai mare de date similare, ci formează totalitatea datelor depistate și apreciate ca certe privind problema urmărită. Nu au fost reținute pentru statistică acele însemnări în care numărul copiilor era explicit, însă datarea era incertă sau în limite cronologice mult prea largi și care, deci, nu puteau fi încadrate în statistica întocmită, axată pe perioade de câte un sfert de secol. Desigur, trebuie avut în vedere că nu toți cei care aveau copii lăseau însemnări, dar situația inversă poate fi demonstrată și mai ușor, anume că nu toți acei care lăseau însemnări aveau copii sau, cel puțin, nu menționau acest fapt.

Având în vedere teoria matematică a probabilității, trebuie totuși acceptat că datele cu care s-a operat în alcătuirea statisticii conțin premisa de a reflecta într-un grad ridicat de probabilitate situații

reale. În această privință considerăm că se cuvine totuși disociația calitatea concluziilor privind media numărului de copii, de calitatea concluziilor statistice privind mărimea medie a familiei, avantajul trebuie să fie cert de partea celei dintâi categorii de concluzii. Avem în vedere faptul că mărimea medie a familiei astfel obținută ar trebui să fie superioară situației reale existente pentru că statistica noastră nu a putut lua în calcul și numărul familiilor fără copii sau al necăsătoritorilor.

Cu rezervele mai sus exprimate, considerăm că statistica alcătuită include și multe elemente care fac ca ea să nu poată fi respinsă în fondul concluziilor ei și permite unele observații cu privire la tendințele demografice ale perioadei avute în vedere.

În pofida unor serii mici de date cu care operează – situație care implică o micșorare a gradului de probabilitate – atrage atenția, în primul rând, o evoluție relativ logică a curbei demografice astfel realizată în privința mediei numărului de copii pe familie. Indicii care rezultă din calcule, în această privință, se înscriu în cadrul valorilor normale, iar în succesiunea lor în timp, ele stabilesc o linie în care există continuitate de la o perioadă la alta impunând concluzia că ea reflectă o tendință reală a evoluției demografice.

Media rezultată – a mărimii familiei – 5,48 membri – pe baza datelor circumscrise în peste un secol și jumătate se apropie de cifra de 5 membri, luată teoretic în calcul pentru stabilirea mărimii unei familii în epocă, cifră confirmată în unele momente de alte izvoare istorice, între care și de unele însemnări²⁸. Dacă ținem seama de observația de mai sus, că mărimea medie a familiei rezultate din statistica noastră trebuie considerată ca fiind mai mare decât cea reală din motivele arătate, atunci vom constata că media de 5,48 devine aproape identică cu media teoretică de 5 membri pe familie.

Valabilitatea informațiilor puse în evidență de tabelul statistic de mai sus este confirmată în mare măsură de un alt izvor istoric. Este vorba de datele recensământului efectuat în Transilvania în 1784-1787. Trebuie avut în vedere că tabelul statistic conține în cea mai mare parte date de asemenea referitoare la Transilvania. Pe de altă parte, calculele efectuate pe baza recensământului mai sus menționat pentru stabilirea populației Maramureșului, Crișanei și Banatului, au fost, la rândul lor, o operație care "s-a putut face cu multe greutate" ²⁹ relativ recent, și nu reflectă datele directe ale recensământului care, el însuși, nu putea fi perfect. Cu aceste rezerve menționăm că, potrivit datelor calculate de Natalia Giurgiu, pe baza recensământului, mărimea familiei în Transilvania (inclusiv

Maramureșul, Crișana și Banatul) în perioada 1784-1787 era de 5,16³⁰. În statistica noastră, media familiei pentru anii 1776-1800 este de 4,72. Dacă ținem seama însă că 14 din cele 18 familii luate în calcul în statistica noastră – cu 38 din cei 49 de copii – pentru anii 1776-1800 provin din Maramureș³¹, că pentru familiile respective rezultă în acest interval de timp o medie de 2,71 copii și o medie a mărimii familiei de 4,71 vom constata că această mărime este impresionant de apropiată de mărimea medie a familiei maramureșene – anume de 4,73 – așa cum a fost calculată de Natalia Giurgiu pe baza recensământului din 1784-1787³².

Dacă se acceptă că statistica pe care am alcătuit-o oferă, pe baza observațiilor și argumentelor de mai sus, un suficient grad de probabilitate pentru a fi luată, cu toate limitele care se impun, în considerare – și comparația cu datele recensământului din 1784-1787 sprijină aceasta – în acest caz trebuie să se accepte și concluziile care se impun pe baza statisticii.

O observație importantă care se degajă este că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea media numărului de copii pe familie a fost mult mai mare decât în următoarele două jumătăți de secol (4,38 față de 3,14 și 2,93), fiind numeroase familii cu foarte mulți copii îndeosebi în al treilea pătrar al secolului al XVII-lea. În acest interval mărimea medie a familiei atinge valoarea maximă în statistica noastră, anume 6,60, ceea ce nu trebuie considerat ca fiind exagerată³³.

Observația cea mai importantă care rezultă din analiza statisticii ar fi că, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, s-a realizat un substanțial spor demografic, după care sporul demografic trebuie să se fi redus aproape constant în cursul secolului al XVIII-lea, rămânând totuși la un nivel ridicat.

Chiar în punctul cel mai de jos al curbei, numărul mediu al membrilor de familie a coborât doar puțin sub cifra 5, ceea ce indică o situație în care reproducția lărgită a populației era pe deplin asigurată.

Pentru verificarea deplinei probabilități a acestor concluzii relevate de statistica de mai sus și în privința cauzelor exacte și a consecințelor unui asemenea proces demografic rămân însă necesare, în mod evident, investigații ulterioare.

În legătură cu *situația căsătoriilor și a nupțialității* însemnările oferă un material documentar mai sărac. Fără a fi depistat suficiente informații pentru a putea stabili observații valabile pentru perioade mai mari de timp, datele culese din însemnări permit cel puțin constatări circumscrise unor limite cronologice mai restrânse.

Potrivit acestor date, s-ar părea că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, vârsta căsătoriei bărbaților oscila în jurul a 20 ani, cea a căsătoriei femeilor fiind uneori chiar foarte mică. Astfel, din însemnările de pe un exemplar din *Îndreptarea legii* aflăm că posesorul cărții se însurase la 19 ani, în 1788, că fiul său, născut în 1794, se însoară tot la 19 ani, în 1813, iar soția acestuia din urmă avea, la data căsătoriei, aproximativ 13 ani³⁴. Autorul unei însemnări din 1742 se căsătorise la 20 de ani³⁵, iar un alt autor de însemnări, din Transilvania, avea în 1803, la data căsătoriei, 21 ani³⁶.

Ar mai fi de semnalat că unele însemnări transmit informații despre recăsătorirea unor persoane de sex masculin prin decesul primei sau chiar a celei de a doua soții⁴. Nu este un fenomen de mare frecvență. Concluzia ce s-ar degaja cu privire la un anumit risc crescut de mortalitate în cazul femeilor trebuie limitată ca urmare a numărului redus de informații și a faptului că posesorii, ca și știutorii de carte sunt, după toate datele, în marea lor majoritate, de sex masculin. Între însemnările referitoare la nupțialitate și căsătorii, a fost depistată una din 1696, care înregistrează părăsirea domiciliului conjugal de unul din soți³⁸.

Dimensiunile unor aspecte majore ale fenomenului demografic, ca *mortalitatea și morbiditatea*, pot fi percepute și într-o măsură analizate mai bine în ceea ce privește secolele XVII-XVIII și începutul secolului al XIX-lea și datorită relatărilor din vechile însemnări românești. În legătură cu studierea acestor aspecte ale demografiei istorice, sunt de făcut deosebiri între valoarea informațiilor referitoare la indivizi și acelea privind cazuri de îmbolnăviri sau moarte în masă, simultane sau în serie, cauzate de epidemii, războaie etc.

Un prim aspect asupra căruia dorim să stăruim în acest context, este cel al duratei de viață, a *longevității*.

Nu se poate stabili pe baza însemnărilor durata medie de vârstă, dar credem că se poate observa că moartea persoanelor adulte înainte de 60 de ani nu se datora îmbătrânirii biologice. În cazul unei familii pentru care există o serie de însemnări timp de patru generații pe linie masculină, în secolele XVIII-XIX, moartea a intervenit, probabil din cauze naturale, la 65, 68 și respectiv 70 de ani³⁹. Într-un alt caz, un individ trăiește, în aceeași epocă, 72 de ani⁴⁰, dar exemplele se pot înmulți.

Însemnările înregistrează și cazuri de longevivi, de indivizi care mor la 80, 90 și chiar la peste 100 de ani. Astfel, potrivit unei însemnări, un preot "au slujit" 90 de ani⁴¹, dar credem că la mijloc

este o eroare – deși cel care notase era fiul acestui preot – și că, în realitate, era vorba de vârstă. Altfel, preotul respectiv ar fi trebuit să aibă în jur de 110 ani la moarte! Cert este însă că, așa cum rezultă dintr-o serie de însemnări, acest popa Radu din mahalaua popa Soare din București" a slujit cel puțin 60 de ani⁴². Un alt preot murea, în 1847, la 81 ani⁴³. Aflat la Schitu Goranu (Ilfov), autorul unei însemnări nota, în 1805: "...și trăia tatu-meu Sârbu și era omu de vârsta de ani 100 trecuți și eramu în vârstă de douăzeci și patru, eu, popa (Ștefanu)"⁴⁴. La Dragoslavele, un preot făcea o însemnare, în 1854, la vârsta de "ani 91 și o lună și 2 zile" și murea, potrivit altei relatări, 12 ani mai târziu⁴⁵. În acest caz este sigur că înregistra cazul unui om care a trăit 103 ani. Un alt preot din zona Muscelului avea 90 de ani în momentul catagrafiei din 1810⁴⁶.

Informații mai puțin numeroase sunt furnizate de vechile însemnări românești cu privire la mortalitatea infantilă. Existau însemnări în care este înregistrată moartea unor copii sau adolescenți⁴⁷, dar ele sunt dispartate și nu permit, cel puțin pe baza celor detectate până în prezent, stabilirea unor concluzii.

În legătură cu problema avută aici în vedere a mortalității, menționăm și existența unor însemnări vechi românești care consemnează și cazuri de omor prin violență⁴⁸.

Recapitulând cele de mai sus, observăm că în afara cazurilor de longevitate – care nu sunt atât de puțin numeroase încât să nu atragă atenția și rămâne ca investigațiile ulterioare să reliefeze mai bine proporțiile acestui aspect demografic – însemnările vechi românești nu conțin suficiente date pentru a se analiza problemele duratei și mediei de vârstă.

Pentru cunoașterea unor aspecte ale problematicii avute în vedere – morbitatea și mortalitatea – de un interes sporit sunt însemnările prin care ni s-a transmis *impactul unor epidemii, calamități naturale, evenimente politice violente asupra factorului demografic*. Chiar dacă, de regulă, acest fel de însemnări nu conține cifre, rezultatele impactului fiind determinate de aprecieri estimative, și bineînțeles subiective, ale observatorului contemporan, este important de reținut că ele totuși permit cel puțin asimilarea unor tendințe ale fenomenelor demografice într-un anumit moment și, de asemenea, stabilirea unor date sau serii de date cu privire la fixarea în timp și în spațiu a unor epidemii etc. După cum este cunoscut, diferite epidemii au provocat în repetate rânduri pierderi, uneori foarte mari în rândurile populației de-a lungul secolelor⁴⁹. Dintre epidemii s-au detașat, prin șocurile puternice asupra fenomenului demografic, epidemiile de ciumă. O astfel de epidemie de mari

proporții este consemnată într-o însemnare, la scurt timp după mijlocul secolului al XVII-lea, în Țara Românească: "Seris-am eu, popa Badea, să să știe de cându ciuma ce-au moritu rău tut<ă> țara în zele lu Glegoraș vod<ă>..."⁵⁰. Anul însemnării nu s-a păstrat, fiind tăiat la legarea cărții, dar însemnarea se referă la domnia lui Grigore Ghica (1660-1664). Marele număr de morți provocat de epidemie ("ce-au moritu rău tut<ă> țara") este confirmat și de alte izvoare istorice⁵¹.

Însemnările cercetate, publicate sau inedite, relevă un mare număr de epidemii sau focare de boli infecțioase în țările române în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea dintre care, după cum am menționat, prin număr și consecințele fatale se reliefează epidemiile de ciumă. Astfel, însemnările înregistrează epidemii de ciumă de mai mari sau mai mici proporții în spațiul românesc în 1705, 1708, 1710, 1717-1718, 1730, 1733, 1738, 1742, 1756, 1763-1765, 1795, 1799, 1812-14 ș.a. Desigur, pentru cunoașterea în unele cazuri deosebit de exactă a unora dintre aceste epidemii, îndeosebi din Transilvania, există numeroase alte izvoare istorice și au fost întreprinse atât în trecut⁵², cât și în ultimii ani⁵³, investigații laborioase care fac ca însemnările să prezinte un interes secundar. Însemnările pot contribui însă, în completarea altor izvoare, la delimitarea mai exactă a zonelor pe care se întindea flagelul. Datele care sunt furnizate în legătură cu numărul morților – în mai puținele cazuri când ele sunt exprimate cifric – trebuie desigur luate în considerare cu rezervă, ele fiind concludente doar pentru reflectarea proporțiilor flagelului în conștiința contemporanilor. Desigur, epidemiile cu caracter devastator lăsau amprente mai puternice în însemnările unor autori contemporani îngroziți, așa cum era cazul în 1756: "Să (să) știe că au murit de ciumă foarte rău, în domnia lui Constandin vodă în domnia a patrule (sic!) și au murit foarte rău, la care lucru și mânca căinii pe creșteani. Aceasta iaste ciuma care se cheamă morte groznică, 7264"⁵⁴. În 1738, Țara Românească mai fusese încercată de o puternică epidemie din cauza căreia "au început a muri oamenii de ciumă prea foarte groaznec"⁵⁵.

Epidemiile mai puternice rămăneau imprimate în conștiința contemporanilor și a posterității ca puncte de reper în timp și cu atribute care statorniceau proporțiile impactului. Autorul unei însemnări de pe un manuscris preciza: "*Ciuma cea mare au fost într-acestu an ce am scris eu, popa Georgie ot Mad*"⁵⁶ (subl.ns. – M.C.). Însemnarea se referă la și probabil este din anul 1676. Datarea ar

putea fi puțin eronată dar mai probabil însemnarea completează cunoștințele despre epidemia de ciumă din 1675-1678⁵⁷.

În secolul al XVIII-lea se întâlnesc, de asemenea, însemnări care stabilesc o ierarhizare în proporțiile epidemiilor de ciumă. Astfel, un preot din Maramureș nota, în anul 1794, pe un *Octoih* (Buzău, 1750): "...Iară când au fost anul 1711... au fost *ciuma ce mare*. Iară când au fost 1742 au fost a doua *ciumă*..."⁵⁸ (subl.ns. - M.C.). Tot într-o localitate din Maramureș (Vișeu de Mijloc), tot pe un exemplar dintr-un *Octoih* (Râmnic, 1742) în anul 1798, un alt preot nota: "Cuvine-să - [se] aceasta a ști cum că, cercând și ispitind scrisorile celor mai bătrâni preuți, precum a lui Iusco, popa Lup și a altora mai bătrâni, și au aflat cum că în anul 1710 au fost *ciuma ce mare*, iară în anu' 1717 au îmblat tătari de au robit oameni, și au ars multe biserici din Maramoreș; iară în anul 1742 au fost *ciuma ce mică*"⁵⁹ (subl.ns. - M.C.). O însemnare datând probabil din 1790 de pe un manuscris de la Ozun (Covasna), ne înștiințează extrem de concis: "De când *ciuma cea mare*, 1718. De când *ciuma la Secele*, 1756"⁶⁰.

Între numeroasele însemnări privind epidemiile de ciumă, se află și relatări semnate de Vasile Sturza cu privire la *ciuma* din 1708. Informația sa din 22 iunie 1708 este, de altfel, interesantă atât pentru că precizează numărul de morți cât și pentru că reliefează impactul asupra factorului demografic al unor evenimente militare din acel moment. Dascălul moldovean nota: "Și am scris în sat la Sântu Andreaș, lângă Temisvara, în vriamia când [a] s-au rădicat curuții lui Racołți Fre(n)țu pe nimeți <...>. Și eu, dascălul Sturza încă am fost fugit în Țara Turcului în (S)ântu Anudriaș, cându era *ciuma cea maria* și au murit în Sântu Andreaș 366 de suflete; și în to(a)tă Țara Temișvarei. Să s<e> știe"⁶¹.

Este firesc ca vestita epidemie de ciumă din timpul lui Caragea Vodă din Țara Românească, dar cu focare și în Moldova și Transilvania, să fi fost înregistrată în numeroase însemnări din epocă asupra cărora nu mai stăruim.

Aceeași categorie de izvoare istorice oferă mărturii suplimentare pentru violența epidemiilor de holeră înregistrate în spațiul românesc după prima treime a secolului al XIX-lea. Desigur, datele în sine cuprinse în însemnări cu privire la numărul morților, mai ales cele privind secolul al XIX-lea, prezintă un interes secundar față de informațiile altor categorii de izvoare istorice. Potrivit unor însemnări, în 1812, în București, mureau de ciumă 1111 oameni; din cauza holerei murea, în 1831, a zecea parte a populației; în 1848

mureau 23.000 (!) de persoane la Iași, sau, într-o parohie bucureșteană erau înregistrate zilnic 5-6 morți⁶².

Însemnările vechi românești semnalează și existența altor epidemii, dintre care unele provocau moartea a numeroase persoane. În cazul unei epidemii provocate de o boală neprecizată, ar putea fi vorba tot de o epidemie de ciumă. Pe un *Molitvenic* (Blaj, 1784), se arăta că exemplarul fusese cumpărat "...în anu 1787, în care an, în boală ce crea, au murit trei sute de suflete în satu' acesta"⁶³. Indiferent câți locuitori ar fi avut localitatea Giulești din Maramureș - căci despre ea este vorba - în 1787, numărul morților este extraordinar de ridicat iar o eroare este în acest caz mai puțin probabilă dat fiind că însemnarea era făcută de parohul localității.

Alte însemnări consemnează epidemii de vărsat, "de lingoare" (febră tifoidă), de "urdinare cu sânge" (dezinterie).

Este de semnalat că, la începutul secolului al XVIII-lea, regiunea Brașovului a fost lovită de un val de epidemii și de calamități care au culminat cu epidemia de ciumă din 1718 și au provocat numeroase victime omenești. Inventarul tuturor acestor calamități era făcut într-o lungă însemnare brașoveană din care desprindem câteva fragmente: "Întâi mai înainte cu trei ani de moartea ciumii căzuse pre ticăloșii pruncii cei mici vărsatul și toată vara 1715 a murit de vărsat mulți prunci și boala lingoare a căzut pre cii mari oameni, murind mulți... Al treilea an 1717 a început vara betejeală foarte de inima cea rea, adică urdinare de sânge, când mult norod de toată vârsta s-au săvârșit... Aceasta ce am zis era tot începătură pedepsei cei mari viitoare în urmă au fost văleat 1718 de prin luna iunie 7, au început moartea de ciumă întâiu în cetate picând în toate zilele sași, cât mai în toate zilele trăgea clopotele... iar când au fost în sfârșitu lui august moartea de ciumă întâi în Cetate... care nu murise aici de ciumă mai bine de 40 de ani"⁶⁴. O epidemie de lingoare, în 1787, "de au murit oameni foarte mulți" este consemnată și de o însemnare musceleană⁶⁵.

Fără a putea deci preciza, pe baza însemnărilor, mărimea pierderilor omenești - cu excepția unor cazuri particulare - ca urmare a epidemiilor se poate conchide că această categorie de surse istorice completează informațiile cu privire la frecvența, intensitatea și durata epidemiilor și la impactul lor general asupra factorului demografic.

Este de reținut că o serie de alte calamități naturale (ca: inundațiile, foametea, incendiile de mari proporții) sau politice (războaiele, incursiunile de pradă și jaf etc.) au afectat în proporții mai mari sau mai mici potențialul demografic al unei anumite zone sau

localități. În această ordine de idei, se constată că vechile însemnări, înregistrând în cele mai multe din cazuri calamitățile, permit cunoașterea proporțiilor lor aproximative și uneori indică prezența pierderilor omenești – chiar dacă nu cifric – în cazul calamităților naturale (consecințele unor evenimente politice violente asupra factorului demografic sunt în general bine cunoscute din alte izvoare istorice).

Vom exemplifica cu una din calamitățile frecvente ale evului mediu, foametea. Unele însemnări înregistrează foarte vag calamitatea. "Începutu-s-au a să scrie în luna lui Cuptor, în 31 de zile, în al șapteleasprezece an dacă au luat turcii țara Oradea, în ce an au fost foame. Anii lui Is.Hrs.1676" – se arăta în încheierea unui manuscris⁶⁶. În alte cazuri se precizează și intensitatea calamității așa cum constatăm din următoarele însemnări: "Anul Domnului 1721. Era foarte mare flămânzenie..."⁶⁷ sau "La cursul anilor 1795 au fost foamete mare la Vlașca, cât să ferească Dumnezeu"⁶⁸. O puternică foamete extinsă la aproape întreg spațiul românesc este pusă în evidență de însemnări în 1718⁶⁹. În sfârșit, alte însemnări precizează și pierderi de vieți omenești ca urmare a foametei, cum este cazul următoarelor însemnări maramureșene: "În anul 1817, mulți oameni de foame au murit..."⁷⁰ sau "În anul 1817 mulți oameni au murit de foame în Maramorș..."⁷¹.

Pe lângă informațiile de valoare mai mare sau mai mică referitoare la nașteri, familie, la morbitate și mortalitate, însemnările pun în evidență și alte aspecte ale dinamicii populației.

Vom stăruii, în încheierea prezentului capitol, asupra informațiilor furnizate de însemnări cu privire la *deplasări în spațiu ale populației*, în grupe mai mari sau mai mici sau chiar a unor cazuri individuale semnificative.

Analiza informațiilor transmise în această privință de însemnările vechi românești relevă că deplasarea populației a fost un fenomen destul de pronunțat conturat îndeosebi în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, fiind în cea mai mare parte cauzat de situații de forță majoră.

În acest sens trebuiesc deosebite deplasările de populație care erau în general irecuperabile pentru potențialul demografic al spațiului românesc – cum sunt acelea determinate de incursiunile de pradă și luare de robi ale unor forțe străine – de deplasarea de obicei temporară, în grupuri mai mici sau mai mari ale populației în alte regiuni – băjenia – ca urmare a războaielor și a altor evenimente politice și, uneori, a altor cauze.

Incursiunile străine, turcești și mai ales tătărești, în spațiul românesc s-au soldat frecvent nu numai cu pierderi de vieți omenești și distrugerea sau jefuirea unor bunuri materiale și culturale, dar și cu luarea în robie a unor grupe de oameni, ceea ce afecta potențialul demografic dintr-o anumită localitate sau zonă, după cum avem prilejul să mai arătăm în altă parte a lucrării⁷². În 1787, după cum nota un contemporan aflat atunci la Craiova, "au trecut vezirul cu putere mare de turci pre la Orșova în Țara Nemțească ș-au făcut multă stricăciune, jefuind și robind. Din care robi aducând mulți copii și feate în Craiova, pre mulți i-au răscumpărat unii din boieri și neguțatori..."⁷³. În 1788, turcii luau, potrivit altei însemnări, doar dintr-o singură localitate bănățeană, un număr de 26 robi "oameni, muieri și copii"⁷⁴. Însemnările cu privire la incursiunile de pradă și jaf tătărești sunt numeroase, dar ele fiind redactate în termeni foarte generali, nu fac totdeauna precizări dacă s-au luat sau nu robi. Este cunoscut însă că astfel de incursiuni vizau și se soldau constant cu luarea de robi.

O caracteristică a circulației și migrației populației în spațiul românesc, pusă în evidență de însemnările de pe cartea veche, o constituie *desele băjenii* provocate de războaie, incursiuni de pradă, epidemii și alte calamități. Multe dintre însemnări provin tocmai din situația că autorii lor, care nu erau neapărat și posesorii cărților, aflându-se în băjenie în mănăstiri sau în diferite localități, au citit cartea respectivă și au consemnat evenimentul care determinase prezența lor acolo.

Războaiele și incursiunile atât de dese, mai ales în secolul al XVIII-lea, purtate de marile imperii vecine pe teritoriul țărilor române au stat la baza a numeroase deplasări ale populației din calea operațiilor militare, a trupelor de ocupație sau a incursiunilor. O însemnare din 1669 de pe un manuscris bihorean preciza că: "Această carte, anume Testament, au făcut (sic!) Popa Florea de(n) Popești <și> Ioan Creț, care fugim de tătari"⁷⁵. În august 1739, un autor făcea o însemnare pe o carte "când eram băjanii aici la mănăstirea Secul, când au luat moscalii Hotinul..."⁷⁶. Autorul unei alte însemnări nota că "fiind vreme de răzmeriță, am fost fugar pen munți și pen văi"⁷⁷, iar un altul, referindu-se în 1771 la războiul ruso-turc - avut în vedere și de autorul precedent - nota că "am iscălit când eram în lăzaret fugit de răzmeriță, când să bătea muscalii cu turcii"⁷⁸. În același an, un anume popa Ion Spanțov nota că a fugit, din cauza aceluiași război, în 1771, "în țara turcească"⁷⁹. Următoarea confruntare militară dintre imperiile adiacente spațiului românesc determina noi băjenii și o stare de teroare a populației

ei. "Să se știe de când (s)-au avut Țara Moldovei în mare nevoie de păgâni, de turci, ce au venit ca niște lăc(uste) să apuc(e) sufletele oamenilor..."⁸⁰ - nota, după cum am mai arătat, un contemporan în 1788. Războaiele erau asociate indisolubil de depopulare, de băjerie după cum rezultă și din fragmentul de mai jos al unei însemnări din anul 1701 în care cumpărătorul unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* stabilea condițiile în care cărții, donată bisericii din Gura Negrii, putea să i se schimbe posesorul: "...Iară de se va întâmpla răutate (s)au răzmeriță, precum s-au (în)tâmplat pre multe locuri, de s-au pustiit țări și cetăți și sate și orașe întâmplându-se vrème ca aceea, biserica să o poată da de pomană precum și s-au dat dintâi la hramul sv.îngeri, iară fiind pace și această biserică întregă până atunci nime(ni) să nu să cuteze de a o înstrăina de aici. De s-ar întâmpla și răzmeriță și va fi această biserică înturnând (adică întorcându-se - n.a.* oamenii tot să o dea înapoi la această biserică..."⁸¹ (subl.ns. - M.C.).

Însemnările pun în evidență și proporțiile pe care refugierea populației le putea lua sub impactul unor incursiuni de jaf și pradă. Astfel, în 1802, ca urmare a incursiunii unei bande de cârjalii, o însemnare preciza că "s-au spart Bucureștii"⁸², o altă însemnare contemporană afirmând chiar că "s-au spart toată țara..."⁸³. O relatare mai amplă și deosebit de sugestivă pentru proporțiile refugierii prilejuite atunci este oferită de un alt contemporan: "Mai însemnai acii pentru ca să s(ă) știe când s-au întâmplatu spaima aceia și strămutarea pentru cumplete bătălie atât când să bătea turcu cu turcu la cetatea Diiului. Atuncea au trecut Țara Muntenească în țara de sus a europenilor, împreună cu domnul său Mihai V(oe)-v(o)d Șuțul la leat 1802. Iar după ce s-au liniștit acea turbare și s-au contenit, au eșit iarăși țara la pământ(u) său"⁸⁴. Alte însemnări confirmă proporțiile acestui refugiu de mari proporții și a impactului psihologic al incursiunii.

Epidemiile provocau, de asemenea, refugieri temporare ale unor grupe mai mari sau mai mici de locuitori. Dintr-o însemnare din 1719 aflăm că "măria sa doamana Marica a răposatului bun domn Constantin Brâncoveanu voevod" era fugită "de frica ciumii la satul mării sale la Obilești"⁸⁵. Un anume "Petru sin popa Pârveu ot Giurgiu" citea la valeatul 7272 o carte aflându-se în localitatea Mal, când mama sa murea de ciumă⁸⁶. În vara anului 1813 "s-au spart Bucureștii de ciumă"⁸⁷, iar în anul 1831, autorul unei alte însemnări nota un fenomen meteorologic "când eram la satul Găești, băjănari

* Florian Dudaș.

de holeră"⁸⁸. Și alte calamități, ca de exemplu inundațiile puteau provoca refugiarea populației după cum releva următoarea însemnare transilvăneană: "În anul 1771 s-a început plo(a)ia din luna lui iunie și a tot plouat toată vara până în toamnă și s-a mărit apele foarte tare de au înecat holdele, cucuruzăle, (i)erburile și casele, de au fugit oamenii pe la alte hotare și pe unde a umblat apa n-a rămas nimic și o(a)menii s-au sperit, de mulți au părăsit locurile pentru ace(a) greutate"⁸⁹.

Pe baza însemnărilor se pot face, de asemenea, o serie de constatări cu privire la *circulația și migrația populației* – și chiar la imigrații – în spațiul românesc în situații din cele mai diverse⁹⁰.

Astfel, sunt înregistrate cazuri de călătorii, dar și de stabilire într-o altă provincie istorică românească decât aceea din care provenea persoana. Un muntean se afla în Transilvania, în 1696, pentru un scurt interval de timp⁹¹, un fiu al unui "Hagi Ilii ot Belgrad" era stabilit la Pitești⁹², unde făcea și danii la 1669, iar un moldovean se afla stabilit în 1677 în Oltenia, la Strehaiia⁹³. Exemplele se pot însă înmulți considerabil. Astfel, un locuitor al Sibielului, învață la București și ajunge apoi în Maramureș după cum dovedește următoarea însemnare din 1724 de pe un *Octoih* (București, 1720): "Aceasta sfâ(n)tă dumnezească carte ce să cheam(ă) Octoihu să știe că east(e) a lui Dumitru ot Sibiel, feciorul Gurca Tăban și l-am cumpărat cându învățau la dascălu Staicu și la părintele popa Călin, și l-am cumpărat de la legătoriul de cărți din Colțea, din sfâ(n)ta mănăstire a Spătariului Mihăilă, și câ(n)d l-am cumpărat, era curgerea anilor leat 7230; eu, Dumitru ot Sibielu; iar acum iar să știe, că l-am vândut în varmaghica Maramurășului, în eraș(ul) Cosorului, în satu inu Văleni, anume lui popă Lupul, și când am scris, era anii Domnului 1724, miesița Feurare 28"⁹⁴.

Un anume "Oprea din Țara Făgărașului, din satul Recea" nota, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, că fusese "rătăcit în Țara Moldovei 8 ani"⁹⁵.

După cum menționam – este cazul colonizării șvabilor în Banat – însemnările semnaleză uneori și fenomenul de imigrare a altor populații, dirijate sau nu, în spațiul românesc. În acest sens redăm un fragment dintr-o însemnare maramureșeană de la începutul secolului al XIX-lea: "...măsuratu-s-au după aceea în anul următor (1818 – n.n. – M.C.) prin cei crăești hotariul și dvorele Slatinei, și mulți oameni nebăgători de seamă și leneși în lucru au vândut bunul strămoșilor săi; care lenea o au pricinuit înmulțirea jidovilor în Slatina"⁹⁶.

Circulația populației este pusă în evidență cu pregnanță de însăși circulația cărții, atât de bine cunoscută tocmai pe baza însemnărilor de pe carte. O însemnare concludentă în acest sens este următoarea: "Adică eu preautul Patrachie den târgu din Hârlău, de la Bescareca cea Domnească de la curte, facem știre pe cum am vândut această ivanghelie rumenească dereptu 6 lei lui Simion diiacului ungureanului ce iaste di Bobahalma, ca să n-aibă val de unde va merge"⁹⁷. Însemnarea, fără an, provine de pe un exemplar din *Cartea românească de învățătură* (Iași, 1643). Sunt cunoscuți copiiști și dascăli moldoveni stabiliți în Transilvania – între care se detașează figura lui Vasile Sturza Moldoveanul – care au jucat, împreună cu alți dascăli veniți de la sud de Carpați, un important rol în apărarea și consolidarea unității culturale a românilor în dificilele momente de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, în condițiile ofensivei habsburgice și a catolicismului⁹⁸.

Informații interesând demografia istorică, sunt în fond numeroase în vechile însemnări și o confruntare a lor cu celelalte categorii de izvoare istorice permite cunoașterea, uneori pe căi indirecte, și a altor aspecte ale demografiei cantitative și calitative. Astfel, pornindu-se de la informațiile existente în însemnări despre incendii și proporțiile lor se pot stabili, fie și parțial dar util în cazul când nu există alte informații, dimensiunile unui oraș (prin numărul de case arse, indicarea anumitor distanțe în perimetrul locuit) sau numărul aproximativ al unei populații dintr-o localitate. Însemnările de pe cartea veche și manuscrise relevă izbucnirea a numeroase incendii în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea în orașele din spațiul românesc și ele trebuie avute în vedere pentru că schimbau, fie și temporar, cadrul economic în care se plasa factorul demografic.

În concluzie, credem că se poate afirma că însemnările vechi românești oferă – în special pentru epocile în care sunt absente sau lacunare alte izvoare istorice – posibilități care nu trebuie ignorate, pentru înțelegerea unor aspecte ale fenomenelor și structurilor demografice. Pe baza însemnărilor este posibil atât să se mărească volumul informației, cât și să fie reperați anumiți factori care au influențat evoluția populației, tendințele care au caracterizat la un moment dat evoluția demografică.

Trebuie să conchidem însă că, după opinia noastră, însemnările ar putea să-și sporească substanțial valoarea pentru demografia

istorică și pentru perceperea cu mai multă precizie a fenomenului demografic, doar în măsura cunoașterii și a prelucrării unui volum foarte mare de informații de acest gen - ceea ce am încercat să facem mai sus - pentru a putea aprecia numărul copiilor și mărirea familiei - și, pe această cale, ele ar permite stabilirea unor serii de date statistice și degajarea unor concluzii mai ferme.

NOTE

1. Ștefan Ștefănescu, *Activitatea laboratorului de demografie istorică în contextul istoriografiei românești actuale* în "Revista de istorie", tom.37 (1984), nr.5, p.414.
2. Vezi Vladimir Trebici, *Demografie și istorie: spre o nouă sinteză?* în "Revista de istorie", tom.37 (1984), nr.5, p.418-419.
3. Unele dintre principalele contribuții în acest sens sunt semnalate de Vladimir Trebici în studiul mai sus citat. O amplă bibliografie internațională este publicată periodic de "Annales de demographie historique".
4. Vezi J.Dennis Willigan și Katherine A.Lynch, *Sources and Methods of Historical Demography*, Academie Press, New York, London, 1982, 528 p.
5. Ne limităm la menționarea doar a câtorva titluri: Ștefan Ștefănescu, *Istorie și demografie* în "Studii", tomul 20, (1967), nr.5, p.933-945; *Idem*, *Demografia, dimensiune a istoriei* (Timișoara), 1974; Ștefan Pascu, *Demografie istorică în Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol.I, Cluj, 1972, p.11-74. Volumele I-IV (Cluj-Napoca, 1972-1980) din *Populație și societate*, publicate sub redacția lui Ștefan Pascu, reunesc importante studii de demografie istorică elaborate de istorici români ca: Ștefan Ștefănescu, Ecaterina Negruți, Louis Roman, Gh.Platon ș.a., vol.III-IV (*Izvoare de demografie istorică și instituții de statistică demografică*), reunind comunicările prezentate de cercetători români și străini în cadrul colocviului internațional de demografie istorică de la Cluj-Napoca, din septembrie 1977. Menționăm că un număr din "Revista de istorie" tom.37, (1984), nr.5, reunit sub rubrica "Ecoistorie și demografie", comunicări prezentate la ședințele Laboratorului de demografie istorică al Facultății de Istorie a Universității din București, laborator condus de Ștefan Ștefănescu. Rezultatele unor cercetări care privesc demografia istorică au fost publicate, de asemenea, în "Revista arhivelor", "Revista de statistică", în "Studii și articole de istorie".
6. Vladimir Trebici, *Demografie și istorie: spre o nouă sinteză?* loc.cit., p.417-418.
7. Louis Roman, *Implicații istoriografice ale cercetării demo-istorice*, în "Revista de istorie", tom.37, nr.5, 1984, p.462.
8. Vl.Trebici, *op.cit.*, p.419.
9. Ștefan Ștefănescu, *Activitatea...*, p.415.
10. Ștefan Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, p.7-8, 28.
11. *Ibidem*, p.8.
12. *Ibidem*, p.22.
13. Vezi *Annales de démographie historique*, 1980. Număr special: *Le démographie avant les démographes (1500-1670)*.
14. Vezi lucrarea citată *Populație și societate*, vol.III, *Izvoare de demografie istorică*.

15. Nu puteam prezenta aici o bibliografie în acest sens. Ca urmare, menționăm, pe lângă contribuțiile amintite semnate de Ștefan Ștefănescu și Ștefan Pascu doar câteva studii, între care cele semnate de: Natalia Giurgiu, Ecaterina Negruți-Munteanu, Gh. Platon, Louis Roman, Horia Iascu, Pompei Boca, Al. Matei, publicate în volumele I, III și IV din *Populație și societate*; I. Donat, *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV-XVI*, în "Studii", IX, nr.6, 1956, p.75-95; Gh. Ungureanu, *Actele de stare civilă în Moldova până la Regulamentul Organic*, în "Revista arhivelor", serie nouă, nr.1/1958, p.82-92; Ion Ionescu, *Despre catagrafia ținutului Putna din anii 1773-1774* în "Revista arhivelor", nr.1/1958, p.121-130; Liviu Moldoveanu, *Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania*, în "Revista arhivelor", nr.1/1958, p.159-185; I. Ionescu, *Aspecte demografice și sociale din București la 1752* în "Revista arhivelor", serie nouă, an.II/1959, p.117-145; Louis Roman, *Izvoare din perioada 1750-1790 referitoare la localitățile și populația Țării Românești* în "Studii și articole de istorie", XIV, 1969, p.91-118.
16. CRV 42, inventar 834664, f.787.
17. Vezi Damaschin Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în "Studii", an.XII, 1959, nr.2, p.53-84; vezi și *Idem*, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632* în "Studii și materiale de istorie medie", vol.II (București), 1957, p.49-116.
18. Vezi I. Răuțescu, *Mănăstirea Aninoasa din județul Muscel*, Câmpulung, 1933, p.44.
19. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.30-31.
20. Considerăm că oricare dintre pomelnice pot furniza anumite elemente - chiar dacă uneori foarte vagi - pentru demografia istorică. Următorul pomelnic din categoria celor mai imprecise - inclusiv în privința datei - este considerat că datează de la începutul secolului al XIX-lea - pare a nu fi de nici o valoare pentru demografia istorică:
"VII: Ioniți, Marie.
Morți: Zahari (sic!), Mariie, Trifan, Caterina, Ionu, Ștefan, Anița, Ili(n)ca, Mariie, Ioana, Ștefan.
Morți: Ștefan, Smaranda, Ioana, Maria, Ion, Dochița, Stan, Mariia, Iordachi, Iorgu, Misaili.
Chiar și acest pomelnic (vezi *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.99) permite însă unele observații de ordin demografic dacă se ține seama și de modul în care erau alcătuite polemnicele în epocă. Cei doi "vii" sunt, foarte probabil soț și soție. Cele două categorii de morți - în total 22 persoane, mult prea multe pentru membrii unei singure generații dintr-o familie - pot cuprinde într-o variantă mai puțin probabilă în prima categorie rudele directe (copii, părinți) și în a doua categorie alte rude sau, în varianta mai mult probabilă, rudele fiecăruia dintre soți. În alte pomelnice din categoria celor imprecise, gradul de incertitudine este mai mic. Menționăm, în acest sens, două exemple. Pe un *Octoih* tipărit la Buda, în 1811, o însemnare din 1826 precizează: "Să se știe că acest octoih este cumpărat din osteneala răposatului Radu ierei Mariia prez(vitera) și oricare din frații lui va sluji, să aibă a pomeni apurerea pentru ușurința și ertarea păcatelor. Radu ierei, Mariia prez(vitera), Stan, Dan, Mariia, Florea, Stamate, Tudora, Mihaica, Ioan și cu tot neamul lor" (*Idem*, p.145). Un alt pomelnic, nedatat, consemnat pe paginile unui exemplar din *Evaghelia* tipărită la București, la 1682, era formulat astfel: "I Ignat, Marica, Dina, Ivan,

- Nedelco, Stana, Nita, Mihaiu, Dobra. Morți: + Stoian, Radu, Mariia, Radu cu tot neam(ul) lor" (BN, CRV 74, inv.178040). Din acest pomelnic ar rezulta că primele nume aparțineau unor persoane vii și foarte probabil membrilor unei singure familii, care era deci compusă din 9 persoane.
21. Mircea Avram, *Unele însemnări de pe cărți vechi românești aflate în colecțiile Bibliotecii "Astra" în Valori bibliofile din patrimoniul cultural-național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p.376.
  22. Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.240.
  23. *Ibidem*, p.233.
  24. *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.18.
  25. *Idem*, p.17-18.
  26. Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, p.116, nr.414.
  27. I.Corfus, *op.cit.*, nr.9, p.184.
  28. O însemnare, este adevărat mai târzie, de la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, din părțile Crișanei, preciza că 207 familii ale unei localități însumau "1010 suflete", ceea ce indica de asemenea o medie de aproape 5 membri pe familie (BN, CRV 558, inv.293582, tom.II, f.1).
  29. Natalia Giurgiu, *Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea în Populație și societate*, vol.I, p.101.
  30. *Ibidem*, p.104, Tabelul Nr.2.
  31. Vezi Ioan Bârlea, *op.cit.*, însemnările cu numărul 44, 120, 151, 156, 288, 297, 375, 552, 606, 648, 708, 712.
  32. Natalia Giurgiu, *op.cit.*, p.104, tabelul Nr.2. Potrivit datelor din acest tabel, în anii 1784-1787, în Maramureș, se aflau 7360 de familii, revenind o populație de 34.875 oameni cu o medie de 4,73 membri pe o familie.
  33. În recensământul din 1784-1787, în comitatele Severin și Torontal se înregistra o medie a numărului membrilor unei familii de 6,63 și respectiv 5,92 (*Ibidem*).
  34. BAR, CRV 61, schimb 5.
  35. *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.60.
  36. BN, CRV 45, inv.299489.
  37. BAR, CRV 61, schimb 5; *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.30-31, 198.
  38. BN, CRV 73, inv.96755.
  39. BN, CRV 562, inv.255859.
  40. *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.31-32.
  41. "1878 mai 4. Am însemnat ca să se ție minte de cându m-am făcut preot la biserica popei Soare la leatu 1830 octombrie 20 de preaosfințitul mitropolitul Grigorie și m-am făcut duhovnic la 1840 martie 20 ieu preotul Ioan duhovnicul feciorul pop(i) Radului duhovnicul tot de la această biserică amândoi am slujit. Tătâne-mieu au slujit nouăzeci de ani; și am însemnat să se ție minte" (*Idem*, p.60).
  42. *Idem*, p.58-59.
  43. *Idem*, p.67.
  44. N.Iorga, *Studii și documente*, vol.XV, p.231.
  45. "Piatra Craiului" (Dragoslavele), an II (1929), nr.2-3, p.3.
  46. I.Răuțescu, *Dragoslavele*, Câmpulung-Muscel, 1937, p.351.
  47. O însemnare din 1647, din Transilvania, consemnează cazul unor părinți care contribuiau la cumpărarea unui exemplar din *Cartea de învățătură* cu "100 de bani prin greșala ce le-au murit un cocon nesocotit" (BN, CRV 45, inv.724374, f.1-27). Există însemnări prin care părinții înscriu și copii decedați dar infor-

- mașiile furnizate nu permit să se stabilească vârsta copiilor și împrejurările deceselor (vezi, de exemplu, *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.18). O epidemie de vărsat la Brașov, în 1715, a provocat potrivit precizărilor unei însemnări un mare număr de morți printre copii (vezi *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov. Catalog*, nr.172, p.115).
48. Astfel, o însemnare din 1672 preciza: "Șugubină a unui ficior a lui Mihăilă, a tâlharului, o au dat sa fii pomană...". (Ilie Corfus, *op.cit.*, p.182, nr.2). Dintr-o altă însemnare aflăm că, la 1780, Ioniță Slătineanu, fost mare serdar, murea împușcat de "Mihalache portar Uescul" (BN, CRV 61, inv.696645, f.1 v).
49. Vezi Gheorghe Brătescu, *Epidemiile și consecințele lor demografice* în "Revista de istorie", tom.37, (1984), nr.37, p.431-438.
50. BN, CRV, inv.293701, p.465.
51. Astfel, în *Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, (studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, 1975, p.105), se menționează că în timpul lui Grigore Ghica "fiind multă răzmeriță s-au făcut foamete mare în Țara Românească; și, pentru că să mâniașă Dumnedzău pe muntiani de atâtea nebunii și morți ce făcuse, au trimis și *ciumă, de muria foarte rău*" (subl.ns. - M.C.).
52. Între acestea se numără și lucrarea lui P.Gh.Samaritan, *Din epidemiologia trecutului românesc. Ciuma*, București, 1932.
53. Numeroasele studii incluse în volumul *Din istoria luptei antiepidemice în România* (București, 1972, sub redacția dr.Gh.Brătescu) li se adaugă contribuțiile semnate de P.Binder, P.Cernovodeanu, L.Roman, K.Fabritius și alții, în volumele - publicate tot sub redacția dr.Gh.Brătescu - *Momente din trecutul medicinei* (București, 1983) și *Apărarea sănătății ieri și azi* (București, 1984). Vezi, mai ales Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului*.
54. I.Corfus, *op.cit.*, nr.6, p.172.
55. *Ibidem*, nr.14, p.241.
56. Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, nr.138, p.133.
57. Vezi Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622-1677) în Apărarea sănătății ieri și azi, op.cit.*, p.58-59; Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op.cit.*, p.94-95.
58. Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.555, p.152.
59. *Ibidem*, nr.784, p.211.
60. N.Comșa, *op.cit.*, nr.190, p.153.
61. G.Strempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol.I, nr.9, p.236.
62. Vezi I.Corfus, *op.cit.*, nr.14, p.174; nr.21, p.175; nr.59, p.185; nr.13, p.319.
63. Vezi Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.375, p.106.
64. *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov*, nr.172, p.114-116. În însemnare mai sunt consemnate: o mare epizootie în 1716, seceta în 1717 toamna - 1718 primăvara, urmată de un incendiu devastator în satele Țării Bârsei și la Brașov.
65. Vezi, Ioan Răuțescu, *Dragoslavele*, p.66.
66. Florian Dudaș, *Cazania...*, p.170.
67. *Ibidem*, p.174.
68. N.Iorga, *Manuscrisele mănăstirii Cernica*, nr.5, p.6.
69. BAR, CRV 61, schimb 5; I.Corfus, *op.cit.*, nr.4, 5, 6, p.115-116.
70. Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.696, p.192.

71. *Ibidem*, nr.699, p.193. În legătură cu fenomenele de foamete, ca și cu celelalte calamități vezi mai larg contribuțiile substanțiale semnate de Paul Cernovodanu și Paul Binder.
72. Vezi BAR, CRV 61, dublat 3; Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.784, p.211; I.Corfus, *op.cit.*, nr.30, p.71.
73. N.Iorga, *Manuscriptele mănăstirii Cernica*, p.18-19, nr.126.
74. I.Corfus, *op.cit.*, nr.68, p.78.
75. Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*, Oradea, 1977, p.74.
76. BN, CRV 50, inv.279047, f.186 v.
77. I.Corfus, *op.cit.*, nr.39, p.73.
78. *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p.32.
79. Vezi C.Bobulescu, *Cronica bisericii Sfânta Ecaterina*, București, 1927, p.11.
80. Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.172.
81. *Ibidem*, p.391.
82. *Catalogul manuscriselor românești*, vol.IV, p.134.
83. I.Corfus, *op.cit.*, nr.93, p.84.
84. *Ibidem*, nr.81, p.25.
85. *Ibidem*, nr.5, p.172.
86. BN, CRV, inv.105752.
87. I.Corfus, *op.cit.*, nr.11, p.316.
88. *Ibidem*, nr.102, p.138.
89. Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.435 (Cf. și N.Comșa, *op.cit.*, p.42) cu diferențe de transcriere.
90. În legătură cu migrația și imigrația populației în spațiul românesc, vezi Matei D.Vlad, *Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII-XVIII) în "Studii și articole de istorie"*, XIV (1969), p.73-90.
91. BN, CRV 73, inv.967755.
92. BN, CRV 42, inv.834668.
93. I.Corfus, *op.cit.*, nr.4, p.184.
94. Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.749, p.203.
95. Florin Dudaș, *Cazania...*, p.350.
96. Ioan Bârlea, *op.cit.*, nr.699, p.193.
97. BAR, CRV 45, schimb 1.
98. În legătură cu activitatea copiștilor și circulația cărților între provinciile istorice românești în acel moment vezi mai larg Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p.107-108, 137-157.

CAPITOLUL VIII

CONTRIBUȚIA VECHILOR ÎNSEMNĂRI ROMÂNEȘTI LA LĂRGIREA BAZEI DOCUMENTARE SAU ISTORIA ALTOR DISCIPLINE ȘTIINȚIFICE

Astronomie. Seismologie. Filologie. Lingvistică. Istoria literaturii. Meteorologie. Medicină. Farmacie și chimie. Vechiul drept românesc. Etică și filozofie. Alte discipline.

ASTRONOMIE

Întâmplările deosebite astronomice și atmosferice - eclipsele de soare și de lună, cometele, căderile de meteori și meteoriți, parheli, aurorele boreale, ploile colorate etc. - au șocat în mod deosebit lumea medievală și premodernă - ele provocând de fapt un viu interes și în timpurile moderne și contemporane - și au generat un mare număr de vechi însemnări românești.

Marea valoare ca izvor istoric pentru cercetarea acestor fenomene observate de pe teritoriul românesc a fost dovedită de lucrarea *Cronica observațiilor astronomice românești (istorie și astronomie)* rod al colaborării științifice, așa cum am amintit, dintre un astronom și un istoric, Vasile Mioc și Damaschin Mioc.

De fapt, aceasta este, după opinia noastră, singura categorie de însemnări care a fost intens valorificată nu doar ca izvor pentru unul din domeniile specifice ci, în general, față de toate categoriile de însemnări.

Realizarea acestei excelente lucrări - considerată astfel nu numai prin prisma obiectului acestei lucrări - face superfluă aici o analiză mai amplă a valorii ca izvor istoric a acestui numeros și important tip de însemnări.

Câteva observații și concluzii sunt totuși necesare în legătură cu amintita lucrare și cu însemnările privind fenomenele astronomice și atmosferice deosebite.

Lucrarea *Cronica observațiilor astronomice românești* prezintă, după cum precizează autorii, „un număr de 443 de „știri astronomice” provenind din cele mai diferite regiuni ale țării. Ele sunt

însemnări pe documente ale vremii și fragmente extrase din cronici. Acestea din urmă sunt mult mai numeroase, reprezentând aproximativ două treimi din totalul știrilor⁴¹.

În fapt, această precizare din introducerea amintitei lucrări nu pune însă în evidență diferitele valențe ale însemnărilor. Este ade-vărat că o mare parte a știrilor utilizate provin din cronici. Dintre aceste știri de cronici, o majoritate covârșitoare provine din izvoare narative transilvănene sau altele decât cele românești. Știrile din cronici, indiferent de autorul lor – pornind de la informații care coboară până în secolul al XI-lea – sunt majoritare sau, uneori unice pentru diferite fenomene astronomice și atmosferice pentru secolele XI-XVI și, în unele cazuri, chiar și pentru secolul al XVII-lea. Pe de altă parte, însemnările românești sunt, pentru secolele XVIII-XIX, incomparabil mai numeroase decât informațiile din cronici – și în majoritatea cazurilor *unicele surse* – pentru cercetarea amintitelor fenomene observate de pe teritoriul României.

O situație statistică întocmită pe baza surselor de informații utilizate de Vasile Mioc și Damaschin Mioc prezintă următorii parametri. În cazul *eclipselor de soare* reținute de sursele istorice consultate între 1380-1381 și 1867, celor 27 de informații din cronici (dintre care 12 româno-slave sau românești) li s-au adăugat 62 de informații furnizate de însemnări. Pentru eclipsele de soare din secolele XIV-XVI există 14 informații din cronici și doar o însemnare în slavonă. Pentru secolul al XVII-lea au fost utilizate 11 știri din cronici și 6 din însemnări, iar pentru secolele XVIII-XIX, *6 informații din cronici și 56 informații din însemnări*. Observarea a numeroase eclipse de soare pe teritoriul României a putut fi reconstituită având informații furnizate *exclusiv* de însemnări.

Pentru *eclipsele de lună* anterioare secolului al XVIII-lea nu a fost depistată nici o informație provenind din însemnările vechi românești (înregistrându-se doar 9 informații din cronici și alte surse). În schimb, din cele 37 informații referitoare la eclipsele de lună din secolele XVIII-XIX, 17 au fost furnizate de însemnări. Aceasta reflectă, în opinia noastră, nu numai faptul că eclipsele de lună, mai numeroase decât cele solare, deși observabile de regulă noaptea, au putut fi mai rar înregistrate (condițiile meteorologice jucând, probabil de asemenea, un rol major), ci, mai ales, impactul mult mai puternic, neliniștitor până la alarmant, produs asupra contemporanilor de dispariția parțială sau totală a astrului zilei.

În cazul *cometelor*, din cele circa 130 de informații doar 39 au fost furnizate de vechile însemnări românești, nici una însă nefiind anterioară secolului al XVIII-lea.

Căderile de meteori și meteoriți, diferitele fenomene atmosferice deosebite au reținut mai puțin atenția autorilor de însemnări românești (doar 23, față de peste 100 provenite din cronică și alte surse).

În sfârșit, este de menționat că dintre cele 13 informații privind diferite fenomene astronomice și atmosferice care nu au putut fi precis identificate de cei doi autori, doar 3 au provenit din însemnări.

Ar mai fi de adăugat că Vasile Mioc și Damaschin Mioc au utilizat și interpretat quasi-totalitatea informațiilor accesibile în momentul redactării lucrării. Spre deosebire de informațiile din cronică, cele provenite din însemnări au continuat și vor continua încă un timp să se înmulțească. Menționăm astfel, ca exemplu, depistarea unor noi însemnări privind eclipsa de soare din 1793² sau a cometei din 1811³ care n-au fost cunoscute de cei doi autori.

Ca și în cazul însemnărilor privind cutremurele, însemnările referitoare la fenomenele astronomice și atmosferice deosebite prezintă avantajul, în raport cu cronicile, de a oferi descrieri imediate sau mai apropiate în timp de petrecerea fenomenului, degrevate de conotații și interpretări caracteristice de multe ori cronicarilor. În cazul în care există mai multe însemnări referitoare la același fenomen – ceea ce s-a întâmplat de multe ori – cercetătorul poate identifica și stabili, prin comparație, aria de percepere și parametrul unui fenomen astronomic sau atmosferic, ceea ce este foarte important în cazul acelor care nu pot fi recunoscute prin calcule, repetabilitate sau aria largă de detecție și observare (cum este cazul eclipselor de soare și de lună, a cometelor, a unor roiuri periodice de meteoriți).

Cercetarea comparativă a modului în care au fost consemnate și comentate fenomenele astronomice și atmosferice deosebite în cronică și însemnări și a evoluției în timp a reacției observatorilor medievali și premoderni față de aceste fenomene oferă un câmp larg investigării mentalităților epocii. Autorii vechilor însemnări românești par a fi fost, în baza analizei statistice prezentate mai sus, incomparabil mai sensibili la eclipsele de soare, la comete și la eclipsele de lună. Desigur, aceasta arată că aceste întâmplări erau mai șocante, dar și faptul că unele fenomene astronomice și atmosferice aveau o arie mai redusă în care se produceau sau puteau fi observate. Numărul mai mic de însemnări pentru alte fenomene din

această categorie nu implică însă obligatoriu și o valoare scăzută a acestora. Deși doar 8 vechi însemnări românești se referă la meteori și meteoriți, nici o informație din cronică sau alte surse nu se ridică la nivelul de descriere – oferit de Mihai Cantacuzino banul – a căderii unui meteorit în preajma Târgoviștii, în 1774. Tocmai de aceea considerăm necesar să intercalăm aici textul acestei însemnări, de altfel, cunoscută: "...La l(eat) 1774, când s-au încheiat pacea între Rosiia și turci la luna la Iule, atunci cu 3 luni mai înapoi, în luna lui Aprile, s-au întâmplat la Vlahia, în județu Dâmboviți(i) aproape dă Târgoviște, aceasta ciudeșie: într-o dimineață până a nu răsări soarele, unde era ceriu dă toate părțile senin, dăodată s-a ivit un mic nor luminos, dăn care întâi au început a tuna, apoi dăodată trăsbind au căzut ca ploaia multe pietre dănt-acest nor în coprindere ca dă o verstă dă loc și mai bine, care pietre era negricioase ca noroiu cel gros și a lor făptură bucăți ca cum ar fi fost rumpte dintr-o lespede, unile mai mari și altele mai mici, cele mai mari cât pumnu și mai mari unile, alte mai mici și cât ca nuca. Și cu atâta repeziciune au căzut, încât cele mai mari s-au îngropat în pământ dă câte o palmă și mai bine, cele mai mici, mai puțin, după a lor greutate, iar cele mărunte a rămas d-asupra pământului ca grindina. Atât cele dă au intrat în pământ, scoțându-le cât și cele rămase pă d-asupra, fața lor și mirosul lor era tot un fel, mirosia a noroiu stătut și puținel cam a pucioasă"⁴.

După cum au remarcat specialiștii români, descrierea este nu doar riguros științifică, dar implică și constatarea că observatorul acceptă căderea din "cer" a pietrelor într-un moment în care fenomenul era încă pus la îndoială în restul Europei⁵.

Nu mai stăruim asupra acestei categorii de însemnări în condițiile existenței lucrării *Cronica observațiilor astronomice românești* care susține atât de mult obiectul acestei cărți. În cazul dat a existat și avantajul nu doar de a putea confrunța informația furnizată de însemnări cu alte surse istorice, ci și de a măsura veridicitatea ei prin mijloacele deosebit de precise ale astronomiei. Au putut fi astfel corectate unele erori de datare sau de altă natură. De regulă, însemnările privind eclipsele de soare sau de lună erau redactate imediat după întâmplare, pe când cele privind cometele reflectă o observare mai îndelungată a fenomenului, de săptămâni sau chiar luni de zile, până la încetarea sa.

Fără concursul vechilor însemnări românești nu s-ar fi putut cunoaște manifestarea și receptarea a numeroase fenomene astronomice și atmosferice pe cerul boltit deasupra pământului românesc.

SEISMOLOGIE

Situat în zona de manifestare a câtorva focare de mișcări seismice - între care, cel din Vrancea, deosebit de activ - teritoriul românesc a fost afectat, în numeroase rânduri de-a lungul istoriei, de cutremure de pământ, multe cu efecte devastatoare. Frecvența mișcărilor seismice și consecințele acestora au generat, încă de la începutul timpurilor moderne, tentative autohtone de alcătuire a unor cronologii consacrate mișcărilor seismice înregistrate pe teritoriul românesc sau în care cutremurele ocupau un loc important, alături de principalele evenimente politice. Aceste cronologii, întocmite spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea valorificau experiența personală, însemnările și tradiția mai multor generații. Din punct de vedere al istoriei cutremurelor, valoarea acestor cronologii - sau "cronici mici", cum mai sunt denumite, în parte impropriu - este limitată, întrucât informațiile inedite sunt consemnate de multe ori târziu, fiind uneori deformatate de transmitere prin tradiție, de citirea sau transcrierea eronată a unor însemnări mai vechi etc.⁶

La alcătuirea unor istorii a mișcărilor seismice pe baza investigațiilor sistematice s-a ajuns abia începând cu sfârșitul secolului XX. Ele s-au datorat unor cercetători români ca Șt.Hepites⁷, Gr.Ștefănescu⁸, V.Anestin⁹ sau a altora de peste hotare¹⁰.

După cel de al doilea război mondial, în anul 1961, era publicată importanta sinteză realizată de Ion Atanasiu¹¹ în care se acorda o atenție sporită istoriei mișcărilor seismice înregistrate în România și au fost publicate numeroase studii ale unor seismologi care valorificau informația istorică pentru stabilirea unor observații cu privire la zonele seismice și efectele cutremurelor din România. Puternicul cutremur din 4 martie 1977 și marile pierderi umane și materiale provocate au relansat în mod deosebit interesul pentru cercetarea mișcărilor seismice din România și, în acest context, și pentru istoria cutremurelor pe teritoriul românesc. Cel mai important rezultat al acestui interes - care, alimentat și de seismele din 1986 și 1990 continuă să rețină atenția seismologilor, constructorilor etc. - s-a concretizat în monumentală monografie publicată în 1982, coordonată de Ștefan Bălan, Valeriu Cristescu și Ion Cornea¹². Capitolul IV al acestei monografii, intitulat: *Seismicitatea teritoriului României cu referire specială la regiunea Vrancea* (p.75-136) face, prin excelență, apel la informația istorică și cuprinde, de altfel, două cataloage ale cutremurelor cunoscute - sau reținute de

autori dintre altele – care au avut loc pe teritoriul României între anii 1091-1900, incluzând 78 de seisme (p.78-79) și între anii 1901-1981, cuprinzând 93 de seisme (p.84-85).

Considerând datele și observațiile incluse în cap.IV al menționatei monografii ca un bilanț al cercetărilor anterioare anului 1982 – inclusiv numeroasele studii elaborate de unul dintre autori, Cornelius Radu, privind istoria mișcărilor seismice înregistrate în România – se pot face câteva observații preliminare:

- Lucrarea consacrată cutremurului din 1977 a înregistrat numeroase seisme necunoscute din cartea semnată de I.Atanasiu, ea însă nu cuprinde toate cutremurele incluse și analizate în lucrarea publicată în 1961.

- Există numeroase cutremure atestate de izvoarele istorice în-deosebi din secolele XVII-XVIII necuprinse nici în lucrarea elaborată de I.Atanasiu nici în monografia consacrată cutremurului din 1977.

- Cea mai importantă sursă pentru cercetarea istoriei seismelor care au avut loc în România în secolul al XVII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea – anume însemnările de pe manuscrise și vechi cărți românești a fost extrem de puțin valorificată.

Ultima dintre lacunele semnalate ale monografiei publicate în 1982, în ceea ce privește cunoașterea mișcărilor seismice înregistrate pe teritoriul românesc, a fost în bună măsură eliminată parțial prin contribuția lui Florian Dudaș¹³ iar, în mod special, prin lucrarea semnată de Paul Cernovodeanu și Paul Binder¹⁴, autorii menționați alcătuind tabele privind istoria cutremurelor cu utilizarea masivă, alături de alte surse, a vechilor însemnări românești. Dar Florian Dudaș și-a consacrat investigațiile mișcărilor seismice înregistrate în Transilvania¹⁵, iar în monografia elaborată de Paul Cernovodeanu și Paul Binder lista cronologică a seismelor privind întreaga țară¹⁶ indică la rubrica "regiunea sau localitatea" (se precizează în lista de abrevieri că acestea arată localizarea seismelor; de fapt, în foarte multe cazuri este vorba doar de înregistrarea seismelor, de martori sau surse din aceste localități) cu o mare pondere localități sau zone transilvănene chiar și atunci când cutremurele au fost de origine vrânceană. Acest din urmă aspect indică un epicentru greșit sau restrânge aria de propagare a seismelor.

Amplul nostru studiu privind *Istoria mișcărilor seismice din România*, realizat, așa cum am menționat, la solicitarea Institutului Național pentru Cercetări în Construcții a utilizat cu precădere ca bază documentară vechile însemnări românești și a inclus cutre-

mure de pământ care nu fuseseră înregistrate de însemnări și alte surse consultate, dar figurau în tabelele cronologice din monografia privind seismul din 4 martie 1977 ca și în lucrarea semnalată - editată când se finaliza amintitul studiu - elaborată de Florian Dudaș. Studiul nu a mai putut include însă noutățile - față de cercetările anterioare și de propriile noastre investigații - cuprinse în monografia semnată de P.Cernovodeanu și Paul Binder. Vom reproduce, la sfârșitul prezentului paragraf, catalogul seismelor pe care l-am întocmit - repetăm, în ce mai mare parte, pe baza însemnărilor - fără a include și noutățile din lucrarea ultimilor doi autori menționați, catalog care cuprinde însă unele seisme în plus și precizări suplimentare privind aria de resimțire, mărimea și impactul seismelor.

După această incursiune istoriografică ne propunem să relevăm prin ce se distinge valoarea însemnărilor - în raport cu alte surse istorice - în stabilirea istoriei mișcărilor seismice înregistrate pe teritoriul românesc și care sunt tipurile de erori pe care le pot transmite în această privință adnotările de pe manuscrise și vechi cărți românești.

Dintre fenomenele și calamitățile naturale, mișcărilor seismice și fenomenele astronomice neobișnuite - punând sub semnul întrebării elementele de maximă certitudine și stabilitate ale existenței umane, pământul și cerul, însoțite fiind de pierderi umane și materiale, în primul caz, și temeri pentru presupuse cauze și consecințe, în cel de-al doilea caz - au fost consemnate de numeroase și diferite categorii de surse istorice.

Posibilitatea realizării unor studii valabile științifice și complete cu privire la istoria pe termen lung a mișcărilor seismice de pe un teritoriu dat este direct proporțională cu evoluția răspândirii științei de carte, accesul la materiale - suport pentru scriere - existența unor instituții stabile (cancelarii de stat, mănăstiri, viața urbană dezvoltată etc.) și conservarea și transmiterea, până în timpurile moderne și contemporane a informațiilor (direct, în formele originale sau prin intermediul altor scrieri).

Particularitățile și marile vicisitudini înregistrate de evoluția istorică a poporului român au făcut ca, numai târziu și doar parțial, condițiile amintite să poată fi realizate, astfel încât, informațiile despre seismele care au afectat teritoriul românesc în antichitate și la începutul evului mediu sunt puțin numeroase, sintetice și chiar neconcludente (dacă se ține seama de faptul că aria de exprimare

deplină a principalului focar seismic de pe teritoriul românesc, anume Vrancea, se află în zona extra-carpatică).

Ca și în cazul altor țări, cele mai vechi informații privind producerea și efectele unor seisme au fost consemnate în *analele* unor lăcașuri de cult care menționau succint evenimente și întâmplări de importanță deosebită. Înregistrarea unor seisme în asemenea anale presupunea o intensitate deosebită a fenomenului și consecințe deosebite, așa cum este cazul cutremurului din 1471.

Aceste surse istorice nu au reținut deci seismele de intensitate mică, medie și chiar puternice. Totodată informațiile furnizate de această categorie de izvoare pot provoca neclarități în privința datei exacte – vezi situația confuză existentă în legătură cu datarea ca și cu numărul cutremurelor mari dintre anii 1471-1473 – și, de asemenea, în legătură cu aria de manifestare a seismelor.

Știrile din anale au parvenit direct sau prin intermediul *cronicilor*. În privința acestei categorii de izvoare istorice, ele păstrează pentru cercetătorul istoriei mișcărilor seismice multe din neajunsurile menționate ale analelor, sporind însă certitudinea în privința datării (nu întotdeauna însă; marele cutremur din 1590, de origine vrânceană, este menționat de cronicarul Radu Popescu foarte "elastic" în timp și doar prin efectele sale în Transilvania (!) pentru că, de fapt, nu dispunea de informații autohtone despre acest seism) și a intensității sale. Dar și în cronicile, chiar în cazul seismelor produse mai aproape sau chiar în timpul vieții cronicarului, spațiul rezervat acestor cataclisme este redus, firesc, dacă se are în vedere că acest tip de surse istorice medievale era consacrat istoriei domniilor, istoriei politice, în general.

Documentele de cancelarie domnească – cea mai importantă sursă istorică medievală – sunt de valoare extrem de redusă pentru cercetarea istoriei mișcărilor seismice de pe teritoriul românesc. În primul rând pentru că documentele din secolele XIV – mijlocul secolului XVII (atâtea câte ne-au parvenit, în cea mai mare parte publicate deja) nu rețin acest tip de informații. Documentele păstrate sunt în majoritate documente de proprietate în care rareori și indirect intervin informații de altă natură.

Pentru secolul XVIII și primele decenii ale secolului al XIX-lea există un volum considerabil de documente insuficient investigate și mai ales nevalorificate prin publicare. Nu este exclus ca în această masă de documente, în condițiile unei birocratizări de tip premodern și modern a aparatului de stat, să existe informații privind unele efecte ale seismelor.

Șansele depistării unor informații suplimentare de acest tip sunt însă probabil mai mari în cazul *documentelor privind administrația orașelor* începând cu ultima parte a secolului al XVIII-lea și debutul secolului următor. Nu sunt de așteptat, în această privință, informații despre seisme necunoscute până acum, dar ele ar trebui să cuprindă date referitoare la tipul și mărimea distrugerilor de construcții provocate de marile cutremure.

Pentru epoca modernă, o dată cu apariția și înmulțirea cotidienele sau a unor publicații periodice, *presa scrisă* devine, de asemenea, o sursă posibilă de date suplimentare privind seismele.

Există, desigur, numeroase *surse neromânești* pentru cercetarea istoriei fenomenelor seismice din țara noastră. Dintre acestea sunt importante cele: maghiare, săsești, otomane, austriece, ruse – generate de faptul că părți ale teritoriului românesc s-au aflat sub dominație străină, și mai ales cele care provin nemijlocit din aceste teritorii – și care au fost în mare parte integrate în studiile realizate până în prezent, mai ales în cazul Transilvaniei. Neexploatate suficient au rămas în special sursele otomane care, nu cred să nu cuprindă informații despre seismele din Dobrogea, despre efectele celor vrâncene ca și despre cele balcanice, dintre care unele s-au resimțit, de multe ori, în unele regiuni de la nordul Dunării. În acest context, însemnările de pe manuscrise și vechile cărți românești oferă – ceea ce nu este cazul datelor din cronici sau alte izvoare medievale sau premoderne – informații incomparabil mai numeroase, mai variate și mai precise cu privire la intensitatea cutremurelor, informații care permit observații și concluzii cu privire la modul de manifestare, aria de extindere, frecvența și consecințele seismelor produse în România.

Valoarea informațiilor furnizate de însemnări în acest domeniu este deosebită, începând cu ultima parte a secolului al XVII-lea, adică din momentul când înmulțirea știutorilor de carte și a tipăriturilor a permis ca oamenii aflați sub impresia unor seisme de mai mare sau mai mică intensitate să aibă posibilitatea să-și noteze pentru ei și, mai ales pentru posteritate, temerile și constatările generate de producerea cutremurelor.

În pofida marilor pierderi provocate în ultimele trei secole fondului național de manuscrise și carte veche, volumul informațiilor păstrate este remarcabil.

În cazul unor seisme de mare amploare se înregistrează zeci de însemnări provenind din diferite regiuni în care cutremurul s-a resimțit, ceea ce echivalează cu o adevărată *bancă de date*, după

cum se poate constata, între altele, în cazul seismelor din 1738, 1802, 1832.

Gradul de credibilitate al informațiilor din însemnări privind producerea unui seism este extrem de ridicat. În cazul existenței mai multor însemnări, provenind de la autori diverși, situați în aceeași localitate sau la distanțe mai mari, credibilitatea este totală. De altfel, trebuie subliniat că și în cazul unor însemnări singulare credibilitatea în legătură cu producerea unui seism nu poate fi pusă, în general, la îndoială. Mentalitatea epocii față de asemenea fenomene și mai ales faptul că în majoritatea cazurilor însemnările au avut ca autori oameni ai bisericii, exclud posibilitatea transmiterii unor informații false despre producerea unor cutremure.

Erori s-au putut strecura în informații în legătură cu data exactă sau ora producerii cutremurelor și cu percepția subiectivă – durată, intensitate; alte forme de manifestare ale seismului – ceea ce nu trebuie să uimească, având în vedere psihologia martorului unor întâmplări neobișnuite produse într-o unitate scurtă de timp.

Erorile de datare au fost generate fie de faptul că martorul nu a consemnat imediat evenimentul – și apoi a uitat data sau ora exactă – sau a notat evenimentul, dar a pus, fără să avertizeze, data la care scria, fie din cauza recopierii greșite a unor însemnări sau a semnalării fenomenului prin intermediari. În majoritatea cazurilor aceste erori pot fi depistate prin critica informației, de către istorici, mai ales dacă însemnarea cuprinde și alte știri.

Deci, subliniem, nu se pune în discuție faptul dacă a avut sau nu loc seismul semnalat ci dacă el a avut loc la data precizată.

Însemnările nu cuprind de foarte multe ori date referitoare la locul în care autorul însemnării se afla în momentul când a resimțit seismul și acest tip de lacună – în cazul însemnărilor publicate – nu a putut fi totdeauna eliminată, indicându-se, la modul general – uneori chiar sub rezervă – doar spațiul mai larg (Moldova, Țara Românească) căruia îi aparține cititorul sau în care se știe că a circulat cartea sau manuscrisul.

Probleme se ivesc și din precizarea orei la care s-a produs seismul – atunci când este notată – atât datorită subiectivității martorului, cât și notării în "ore turcești" sau "ore nemțești" fără ca să se precizeze acest fapt (așa cum este cazul la multe însemnări).

În legătură cu datarea trebuie subliniat că majoritatea însemnărilor consemnează nu numai văleatul (anul de la "facerea lumii") sau anul (calendarul creștin), luna și ziua, ci și ziua din săptămână,

ceea ce face posibilă verificarea exactității. Alteori, rar, datarea se face doar în raport de timp, cu o anumită sărbătoare religioasă.

Probleme de datare apar de asemenea și în legătură cu seismele produse noaptea, diferența fiind însă numai de o zi. Există situații rare în care seismul este precizat doar prin anul producerii (de regulă sunt însemnări mult ulterioare) și în cazul unor însemnări singulare această lacună nu poate fi eliminată.

Una dintre valorile deosebite ale însemnărilor pentru seismologie o constituie posibilitatea de a stabili, atunci când sunt mai multe însemnări provenind din diferite regiuni – și acesta este cazul marilor cutremure – *aria de manifestare*, în spațiu, a seismului.

Există seisme consemnate simultan în Moldova, Muntenia, S-E Transilvaniei și chiar în Banat și Crișana.

Astfel, pe baza însemnărilor, cercetătorul dispune în fapt de o vastă rețea de observatori ai fenomenelor seismice răspândite pe întreg teritoriul țării, de un adevărat sistem de "stații seismologice" de factură premodernă.

În legătură cu *intensitatea seismelor* trebuie luate în considerație elementele subiective și cele obiective. În mod *subiectiv* dar nu fără relație cu realitatea, intensitatea cutremurelor este apreciată pe o scară foarte largă și cu o remarcabilă nuanțare a vocabularului între "puțin" și "încetișor" sau "nu prea tare" și chiar "eu n-am simțit"¹⁷ până la spaima provocată de marile cutremure exprimată de autori în diferite modalități, dar și cu particularitățile impuse de distanța față de epicentru.

Intensitatea poate fi apreciată mai bine prin furnizarea de către autorii însemnărilor a altor numeroase manifestări și consecințe ale seismelor: mișcarea unor obiecte sau clădiri, bătaia clopotelor, fisuri în clădiri, distrugerea caselor, prăbușirea parțială sau totală a unor construcții masive (biserici, mănăstiri, turnuri de cetate, etc.) apariția unor crăpături în scoarță cu ieșiri de apă, nisip, gaze, țigeti etc.¹⁸. Din punctul de vedere al intensității, atragem atenția în mod special asupra însemnărilor privind cutremurele din 1738, 1802, 1838 dar și altele care trebuie reconsiderate în privința intensității. Cutremurul din 1802 a fost resimțit foarte puternic și în Banat (s-a prăbușit și tavanul unei biserici)¹⁹ și în Crișana (unde oalele cu mâncare așezate pe foc s-au răsturnat, după cum menționa o însemnare)²⁰.

Unele însemnări au reținut și alte manifestări ale seismelor, cum ar fi *zgomotele* și tipul acestora, care au însoțit cutremurele; descrierea exactă a *fazelor cutremurelor*; *replicile* la cutremurele mai puternice, produse în următoarele ore (cu indicarea și a intensității

și duratei) sau prelungite mai multe zile după seismul principal; *direcția* din care a fost resimțit seismul. Semnalăm că unele mari *cutremure vrâncene* au fost *resimțite în Moldova*, ca venind dinspre "amiazănoapte"²¹ (1829 ș.a.) sau dinspre nord și apus²² sau "huetul au venit din sus" (cutremurele din 16 octombrie 1774 și 9 octombrie 1781)²³ în timp ce, la Brașov, cutremurul din 1738 "s-au dus spre răsărit și iară s-au întors îndărăpt"²⁴, iar în Banat, cutremurul din 1838 era resimțit ca venind dinspre "amiazăzi"²⁵. Nu credem că este o percepție subiectivă și fenomenul are probabil – opinie de nespecialist – o explicație în modul de propagare a seismelor în structuri geologice diferite (aceasta ar presupune anumite ricoșeuri în propagarea undei seismice).

Desigur nu un istoric poate trage concluzii generale, valabile în domeniul seismologiei. Totuși, câteva observații și constatări pot fi formulate.

Fără a putea aprecia în ce măsură se poate vorbi despre roiri de cutremure puternice în secolele XV-XVI este foarte puțin probabil ca să fie depistate noi surse istorice românești cu privire la seismele din această perioadă. Singura șansă în această privință o poate oferi cercetarea și mai ales descoperirea unor noi informații străine.

Considerăm în schimb că un roi de mari cutremure a existat și poate fi cercetat mult mai bine la sfârșitul secolului al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea, adică între cutremurul din 1790 și 1838 sau, mai exact, seria de mari cutremure puternice și foarte puternice din 1790, 1793, 1802, 1829 și 1838 și numeroase altele, de intensitate medie – inclusiv un focar în afara celui din Vrancea – dintre care cele din 1802 și 1838 de foarte mare intensitate.

Putem să mai facem, cu rezerve, constatarea că există o anumită predilecție a cutremurelor vrâncene importante de a se declanșa. Oricine face o listă a acestor mari cutremure din ultimele secole, credem că va fi frapat că foarte multe dintre ele s-au produs în intervalul mai larg dintre sfârșitul verii – începutul primăverii unui an și, mai ales, în perioada octombrie-ianuarie. Este poate doar o întâmplare. Oricum, verificarea unor ipoteze privind cauzele și mecanica producerii seismelor ar trebui să țină seama și de evoluția altor mari centre seismice din emisfera nordică și cea sudică și dacă se constată anumite predilecții pe termen lung pentru producerea marilor cutremure, în general, sau pe tipuri (adâncime, configurația

și orientarea plăcilor etc.) și zone geografice în anumite anotimpuri, credem că ar fi necesar să se facă o corelație cu astrofizica.

Valoarea însemnărilor pentru seismologie - și implicit pentru alte domenii de cercetare și de activitate²⁶ este neîndoieșnică, așa cum relevă catalogul prezentat în continuare.

CATALOG GENERAL AL SEISMELOR ÎNREGISTRATE PE TERITORIUL ROMÂNESC ÎN PERIOADA 1471-1859

Catalogul cuprinde seismele înregistrate pe teritoriul românesc începând cu cel din 1471 - primul cutremur major care a fost reținut de sursele istorice românești - și până în anul 1859. Anul 1859 a fost luat ca dată limită în mod convențional, având în vedere că, după jumătatea secolului, sursele istorice clasice, inclusiv însemnările, și-au pierdut aproape complet funcțiile pentru istoria seismelor; informațiile sunt preluate și prelucrate de instituțiile statului modern și vehiculate de presă sau publicații de specialitate.

Prezentul catalog a luat ca martor catalogul similar pentru anii 1091-1900 din monografia consacrată cutremurului din 4 martie 1977²⁷; înglobează propriile noastre investigații ale însemnărilor, ca și informații suplimentare privind Transilvania cuprinse în ultima lucrare semnată de Fl.Dudaș și are rostul atât de a permite rapid observații cantitative, cât și de a releva sinoptic informațiile numeroase aduse în plus față de monografia publicată în 1982 în ceea ce privește numărul, aria de manifestare și intensitatea cutremurelor înregistrate în România.

Mișcările seismice prezente în acest catalog și neînregistrate de monografia publicată în 1982 sunt ușor de recunoscut prin faptul că anul în care au avut loc este subliniat. Pe de altă parte, puținele mișcări seismice aflate în plus în menționatul Tabel IV, au fost încorporate în prezentul catalog.

Tabelul din monografia marelui cutremur din 1977 cuprinde un număr de 27 de cutremure (dintre care 15 anterioare anului 1680²⁸) care nu au fost, în însemnările românești sau în alte surse, consultate pentru catalogul prezentat în continuare. În schimb, acest catalog cuprinde 137 de cutremure (dintre care doar 7 anterioare anului 1680) în plus față de amintita monografie, deci necunoscute seismologilor, marea lor majoritate devenind cunoscute pe baza însemnărilor românești.

O comparație similară a catalogului nostru cu lista din lucrarea elaborată de Paul Cernovodeanu și Paul Binder relevă însă un

mare număr de cutremure neînregistrate nici în monografia din 1982, nici în catalogul nostru. Lista celor doi autori cuprinde pentru anii 1471-1800 un număr de 86 cutremure (dintre care 49 până în anul 1680) în plus față de catalogul nostru, iar catalogul include doar 18 cutremure (dintre care 8 anterioare anului 1680) față de amintita listă.

Comparațiile făcute mai sus relevă, dincolo de capacitatea de investigare și progresele cunoașterii, următoarele: situația considerabil mai bună a surselor istorice din Transilvania; importanța însemnărilor românești pentru a înțelege aria de exprimare, intensitatea și alte manifestări ale seismelor, îndeosebi a celor vrâncene; absența, până în momentul de față, din literatura românească de specialitate, a unui catalog care să includă totalitatea seismelor cunoscute care s-au produs în România, așa cum rezultă din diferitele categorii de surse istorice. Analiza cataloagelor realizate până în prezent, inclusiv cel pe care îl prezentăm în continuare, demonstrează însă fără nici o îndoială enorma importanță a vechilor însemnări pentru seismologie.

Catalogul nostru a semnalat, atunci când însemnările au permis, seismele replică, seriile dese de cutremure; în cazul cutremurelor mari sunt menționate informațiile obiective și subiective privind intensitatea cutremurelor și despre distrugerea sau avarierea unor construcții în diferite localități din țară. A fost marcat succint gradul de certitudine sau lacunele informațiilor introduse în catalog ș.a.

Precizăm că nu am considerat posibil să adăugăm un aparat critic la acest catalog. Numărul foarte mare de cutremure și numărul considerabil mai mare al însemnărilor ar fi făcut necesar un aparat critic deosebit de voluminos (menționăm că o selecție de însemnări privind cutremurele a necesitat 65 de pagini culese la calculator) dat fiind că imensa majoritate a însemnărilor privind cutremurele - oricum cele mai importante prin informația transmisă - sunt editate și au fost depistate în lucrările citate deja în capitolele precedente sau în alte contribuții care vor fi menționate în bibliografia anexată prezentei lucrări.

1471 august 29, Moldova (cutremur foarte puternic)

1472 Moldova, incert, poate cel din 1473? (probabil puternic).

1473 ianuarie 22, (stil vechi), Moldova, foarte probabil, informația este exactă (probabil puternic).

1516 noiembrie 8/24, cert; Moldova, Țara Românească, SE Transilvaniei ("cutremur mare")

- 1523 iunie 09 <Vrancea>
1523 noiembrie 19 <Transilvania>
1531 <iulie-septembrie> Transilvania; informație probabil exactă.
1543 <Vrancea>
1543 iulie 19 <Vrancea>
1550 octombrie 26, Transilvania (Sibiu "cutremur mare")
1571 aprilie 10, mai 19, cert, 4 *cutremure* înregistrate la Brașov (epicentru Câmpulung?) Vezi *Cutremurul 1977* - doar două cutremure: 10 aprilie și 10 mai.
1590 august 10 <Vrancea>. Un puternic cutremur devastează în intervalul 1585-1591, zona Brașovului. Este vorba, desigur, de cel din 1590.
1595 începutul anului, informație imprecisă, Transilvania ("s-a mișcat Transilvania")
1596 aprilie 16 <Vrancea>
1598 noiembrie 2 <Vrancea>
1599 august 4 <Vrancea>
1604 mai 3 <Vrancea>
1605 decembrie 24 <Vrancea>
1606 ianuarie 13 <Vrancea>
1614 februarie 14 (12?) cert, zona Oradea, puternic (nu se putea sta în picioare)
1614 februarie 18, zona Oradea
1620 noiembrie 8, cert <Vrancea>, resimțit foarte puternic la Brașov și împrejurimi (crăpături în munți)
1620 decembrie? <Vrancea>
1637 februarie 1 <Vrancea>
1650 aprilie 19 <Vrancea>
1666 februarie <Vrancea>
1667 mai 25, foarte incert, Brașov
1679 august 9 <Vrancea>
1681 august 8/18, cert <Vrancea>, resimțit foarte puternic în Țara Românească și Transilvania
1681 noiembrie 24, resimțit în sudul Transilvaniei
1689 decembrie 28 (stil vechi), cert, origine greu de precizat, Țara Românească și sudul Transilvaniei, puternic, cad ziduri și copaci
1701 iunie 11, cert <Vrancea>, resimțit în Țara Românească și la Brașov, Sibiu
1711 octombrie 11 <Vrancea>
1714 februarie 25 (stil vechi), cert, Moldova
1715 ? cert, Maramureș și zona Bistrița

- 1715 decembrie 5, cert, Brașov
- 1718 februarie 27 (stil vechi), cert, Țara Românească
- 1724 decembrie 30 (stil vechi) cert, Țara Românească
- 1732 noiembrie 28 (stil vechi) cert, Țara Românească
- 1737 mai 5 (stil vechi), cert, Banat
- 1738 martie 31, *improbabil* Transilvania
- 1738 mai 31/iunie 11, cert <Vrancea> *Descrieri ale cutremurului provenind din Țara Românească, Moldova, S-E Transilvaniei.* Numeroase distrugerii și avarieri de construcții masive. Crăpături în sol cu ieșiri de "apă cu miros de iarbă de pușcă și de pucioasă" (în Muntenia) sau "apă și nisip" (la Iași). La Brașov, cutremurul "s-au dus spre răsărit și iar s-au întors îndărăpt".
Replici ale cutremurului după 3 și 7 ore
- 1740 martie 25/aprilie 5, cert <Vrancea>
- 1741 martie 11, cert, origine?, resimțit la Brașov
- 1744 ante ianuarie 16, cert, origine? Transilvania (Brașov)
- 1746 septembrie 26 (stil vechi), cert, Banat
- 1746 decembrie 7, cert <Câmpulung? v. Cutremur 1977>, resimțit puternic la Brașov, Sibiu etc.
- 1746 *post* decembrie 7-1747 mijloc ianuarie, în sudul Transilvaniei se fac resimțite câteva seisme (replici la cel din 7 decembrie?)
- 1764 martie 16 (stil vechi), cert, Moldova
- 1765 aprilie 9 (stil vechi), Țara Românească
- 1771 decembrie 15 (stil vechi) cert, Oradea
- 1774 octombrie 16 (stil vechi) cert, origine? "huetul au venit din Sus" Moldova (Tecuci)
- 1776 februarie 19 (stil vechi) cert, Țara Românească?
- 1777 iulie 14 (stil vechi), cert, Țara Românească
- 1778 ianuarie 18 (stil vechi) <Vrancea>
- 1779 iunie 16 (stil vechi) cert? <Vrancea> informație singulară. Cutremurul este menționat ca fiind mare.
- 1779 ? Surpărea muntelui Scărișoara, posibil cutremur?
- 1781 septembrie 15 (stil vechi), Țara Românească
- 1781 octombrie 9 (stil vechi), cert <Vrancea?> Moldova, cutremur "foarte tare", Țara Românească?
- 1784 ianuarie 23 ?
- 1784 martie 18 ?
- 1786 februarie 15, cert, Transilvania, distrugerii de clădiri la Cluj
- 1786 noiembrie 7 (stil vechi), cert, Oradea
- 1787 ianuarie 18, cert, distrugerii, epicentru în bazinul Transilvaniei *cu replică* la Sibiu?

- 1787 martie 1 (stil vechi) informație nesigură în privința anului, zona Maramureș (Baia Mare)
- 1787 martie 5 (stil vechi) cert, *cu replică*, Țara Românească "foarte tare!"
- 1788 februarie 13 (stil vechi) informație foarte probabil exactă. Origine: Țara Românească?
- 1790 martie 26/aprilie 6, cert <Vrancea> (simultan în Banat > *Replici*: resimțit în Țara Românească, Moldova, Bucovina, Transilvania, Banat (sau altul?) Descriș ca "foarte tare și mult". Avarierea Bisericii Negre din Brașov.
- 1791 decembrie? cutremur în Maramureș
- 1793 martie 14/25, cutremur resimțit în Banat și Țara Bârsei?
- 1793 martie 25/aprilie 5, cert, cutremur înregistrat la Sibiu
- 1793 noiembrie 27/decembrie 8, cert <Vrancea>, resimțit în Țara Românească, Transilvania, Moldova 3 *replici*. Unele distrugerii
- 1794 noiembrie 1 (stil vechi) cert, Țara Românească (Bistrița)
- 1797 februarie 26 (stil vechi) cert, Banat
- 1797 aprilie 30 (stil vechi) cert, Țara Românească
- 1797 octombrie 19 (Banat)
- 1798 martie 14/25 cutremur resimțit la Brașov și Bihor. *Informație neclară*.
- 1798 martie 15/26 cert, Țara Românească, cutremur destul de mare ("să spariase creștinii")
- 1798 martie 16/27 cert, Țara Românească, probabil replică.
- 1798 martie 18/29 cert, Țara Românească, probabil replică.
- 1798 mai 23, cert, Transilvania Sud-Est (Covasna) cu o *replică*
- 1799 ? Moldova? Relații insuficiente pentru apreciere
- 1800 ? Cutremur înregistrat la Bistrița (Transilvania).
- 1800 august 28 (stil vechi), cutremur local în Maramureș (Bârsana).
- 1801 ? cutremur resimțit la Brașov
- 1802 octombrie 14/26 cert (Vrancea). *Peste 40 de însemnări* provenind din Muntenia, Oltenia, Moldova, Bucovina, Transilvania, Crișana, Banat, descriu - unele pe larg - cutremurul și distrugerile provocate. Sunt semnalate fisuri în scoarță cu ieșirea de apă cu nisip sau amestecat cu țitei (catran) distrugerii masive de construcții (mănăstiri, case domnești, boierești etc.) în localități din Bucovina, Transilvania, Moldova, Muntenia etc. La Mehadia, în Banat se prăbușește tavanul bisericii; la Oradea, "oalele cu mâncare" puse la foc au fost răsturnate; în Banat (Lăpușnicel) Transilvania (Paloș) oamenii nu puteau sta în picioare.

Sunt consemnate *replici* ale cutremurului.

- 1802 noiembrie 7, cutremur (replică?) resimțit în Țara Românească și Transilvania.
- 1803 martie 2 cutremur resimțit la Brașov.
- 1803 martie 21 (stil vechi) cert, Țara Românească și Moldova.
- 1803 martie 22 (stil vechi) cert, Moldova.
- 1803 iunie 20 (stil vechi), cutremur în Maramureș (Giulești).
- 1804 septembrie 9 (stil vechi) cert, Țara Românească și Moldova.
- 1804 octombrie 4 (stil vechi) cert, Maramureș.
- 1805 martie 21, cutremur resimțit la Brașov.
- 1810 iulie 27-30 serie de cutremure în bazinul Transilvaniei și Sibiu (se produc zgomote și zguduituri)
- 1812 februarie 12 și zilele următoare, cutremure în Maramureș.
- 1812 martie 12, cutremur în Maramureș.
- 1812 aprilie 4 (stil vechi), cert, Țara Românească, slab.
- 1812 mai 5 (stil vechi) cert, Țara Românească și Moldova (cf. uneia dintre însemnări, o serie de trei cutremure.)
- 1812 octombrie 23 (stil vechi) cutremur resimțit în Moldova.
- 1813 ianuarie 20-21 (stil vechi) cert, Țara Românească (București) două cutremure la interval de câteva ore.
- 1813 ianuarie 30 (stil vechi) cert, cutremur resimțit la București.
- 1813 martie 7 (stil vechi) cert, cutremur resimțit în Țara Românească.
- 1813 aprilie 25 (stil vechi) cutremur în Țara Românească, luna și ziua nesigure.
- 1813 octombrie 28 (stil vechi) cert, cutremur resimțit în Moldova
- 1814 martie 5 (stil vechi), cert, cutremur în Țara Românească.
- 1814 martie 7 (stil vechi) cert, Țara Românească.
- 1814 martie 8 (stil vechi) cert, Țara Românească.
- 1814 <duminica Orbului> cutremur, Moldova, resimțit și în Transilvania?
- 1816 februarie 7 (stil vechi) cert, Bihor.
- 1816 august 15 (stil vechi) cert, Moldova, trei cutremure succesive
- 1817 septembrie 30 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1817 octombrie 22 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1818 martie 15 (stil vechi), cert, Banat (Moșnița Veche), serie de 3 cutremure.
- 1818 martie 29 (stil vechi?), cert, Banat (Sânmișiu Român).
- 1818 iulie 18 (stil vechi), cert, Moldova ("huetul au venit dispre parte crivățului").
- 1819 mai 27 (stil vechi), cert, Moldova și Țara Românească?
- 1819 iunie 16 (stil vechi), cert, Moldova ("foarte încet").

- 1821 ianuarie 28-29/februarie 10, cert, <Vrancea>, înregistrat în zona Pitești-Galați-Brașov.
- 1821 februarie 10 <Vrancea>.
- 1821 martie 18 (stil vechi), cert, Banat.
- 1821 martie 23 (stil vechi?), cert, zona Hunedoara.
- 1821 iulie 14 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1821 iulie 17 (stil vechi) *incert*, Moldova, posibil să fie cel resimțit în Muntenia, pe 14 iulie.
- 1821 octombrie 26 (Sf. Dumitru), Țara Românească, cert.
- 1821 noiembrie 5/17, cert, <Vrancea>, cutremur resimțit în Țara Românească, Moldova, S-E Transilvaniei.
- 1822 ianuarie 21 (stil vechi), cert, Țara Românească și Moldova ("mic, iară huiat au fost mari").
- 1822 aprilie 23 (stil vechi), cert, Moldova.
- 1822 aprilie 27 (stil vechi), cert, Bucovina, Moldova, Țara Românească.
- 1822 noiembrie 13 (stil vechi), cert, Țara Românească (Pitești).
- 1822 decembrie 28 (stil vechi), foarte probabil exact, Țara Românească? serie de trei cutremure.
- 1823 ianuarie 5, <Maramureș>.
- 1823 ianuarie 28 (stil vechi) cert, Muntenia și Oltenia ("puțin tare").
- 1823 aprilie 25 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1823 iulie 29 (stil vechi), cert, Țara Românească? ("nu tocmai tare").
- 1824 ? informație inexactă, dar în esență corectă.
- 1825 mai 30 (stil vechi), cert, Banat.
- 1827 octombrie 2 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1827 octombrie 17 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1827 decembrie 13-14 (stil vechi), cert, Țara Românească.
- 1828 februarie 28, cert, Banat.
- 1828 martie 29-30, foarte probabil, Țara Românească.
- 1829 iunie 19/iulie 1, cert <Crișana>. Seismul a provocat distrugerea unor biserici și case, fiind resimțit puternic în Bihor, Satu Mare, Sălaj etc. A fost urmat de o *replică*.
- 1829 august 13, Crișana (Calacea); seism destul de puternic ("cât și turnurile bisericilor s-au clătinat") dar informația nu poate fi verificată în privința datei (posibil să fie cutremurul din 1 iulie).
- 1829 noiembrie 14/26, cert <Vrancea>. Puternic resimțit pe întreg teritoriul țării, inclusiv în Transilvania și Banat, provocând mari distrugerii materiale. Sunt descrise manifestările (în

Moldova, cutremurul "au venit despre amiază-noapte"; în Banat (Iablașița) "ca un ceas s-au legănat și ca un tun au gemut. S-au titutulat cât gândeam că se afundă cu noi") și distrugerile concrete provocate în diferite localități. Există peste 30 însemnări istorice despre acest cutremur.

1830 ianuarie 22, cutremur în nordul Transilvaniei. În Sălaj crapă pământul etc.

1830 aprilie 24, cutremur "mai încet" resimțit la Brașov.

1830 aprilie 24 (stil vechi), informație probabil corectă, dar insuficientă.

1830 iulie 1 <Maramureș>.

1830 iulie 22 (stil vechi), probabil cert, Țara Românească?

1830 noiembrie 25, cutremur resimțit la Brașov.

1831 februarie 13 (stil vechi), cert, resimțit în Moldova.

1831 aprilie 21 (stil vechi), probabil, dar slab, Moldova?

1831 iulie 22 (stil vechi), cert, Brașov, "nu așa tare".

1831 august 3, <Maramureș>.

1831 decembrie 8 (stil vechi) probabil și oricum slab. Moldova?

1832 ianuarie 5-6 (stil vechi), probabil slab. Moldova?

1832 februarie 19 <Câmpulung>.

1832 noiembrie 24-25, cert, Moldova.

1832 ianuarie ante 28, cert, 6 cutremure sunt resimțite într-o săptămână în Moldova.

1834 aprilie 24 (stil vechi), cert, Moldova și Țara Românească? ("huetul dinspre apus și dinspre amiază-noapte", "luând-o întâi încet prelungit și apoi către sfârșit au mai întărit cu zbuclimatul").

1834 octombrie 3/15, cert <Crișana> cutremurul resimțit în Bihor, Maramureș, Satu Mare, Bistrița etc.

1835 aprilie 9/21, cert <Vrancea>.

1836 iulie 21 (stil vechi), cert, Banat (*cu replică*).

1836 noiembrie 25 (stil vechi) cert, zonă neprecizată (Țara Românească?).

1837 ianuarie 12 (stil vechi), foarte probabil, zonă neprecizată (Țara Românească).

1837 octombrie 1 (stil vechi), foarte probabil, zonă neprecizată (Țara Românească?).

1838 ianuarie 11/23, cert <Vrancea> *Peste 60 de însemnări* românești provenind din Muntenia, Oltenia, Moldova, Bucovina, Transilvania, Crișana, Banat și Dobrogea sau Bulgaria descriu acest mare cutremur în care s-au înregistrat distrugerii de mănăstiri, biserici, case, numeroase avarii la construcții și un

mare număr de morți în București și alte localități, crăpături ale scoarței. Cutremurul a fost de lungă durată - apreciat de autorii însemnărilor între 3-4 minute și 30 minute fiind urmat de *două replici mai importante și de altele prelungite timp de 10 zile*. Un contemporan din Banat (Cliciova) nota că: "începutul a fost lenic, iară mijlocul de trei ori foarte tare s-au izbit și capătul încet, încet s-au potolit, și începerea cutremurului s-au pornit (dinspre) amiazăzi".

1838 noiembrie 15 (stil vechi), foarte probabil, Țara Românească (București).

1838 ianuarie 3 (stil vechi), cert, Transilvania (Sălaj?).

1839 iulie 9 (stil vechi), cert, Moldova.

1839 decembrie 7 (stil vechi), cert, Țara Românească (?).

1841 ? foarte probabil, zona Brașov-Predeal.

1842 (ianuarie 1) foarte probabil, resimțit în Transilvania (Bistrița).

1843 august 13 (stil vechi), foarte probabil, Țara Românească (?).

1843 septembrie 20/octombrie 2, cert (Vrancea) resimțit în Țara Românească, Moldova și mai slab în Transilvania.

1844 septembrie 15 (stil vechi) cert, Moldova.

1847 ? foarte probabil, Țara Românească?

1847 mai 9 (stil vechi), cert, Moldova.

1847 octombrie 15 <Banat>.

1847 decembrie 19-20/30-31, cert, resimțit în Moldova, Țara Românească, S-E Transilvaniei.

1851 <vara - iulie-august?; a opta duminică după Rusalii> cert, Țara Românească.

1854 octombrie 28, cert, cutremur resimțit la Brașov.

1855 decembrie 23 (stil vechi), cert, resimțit în Moldova.

1857 decembrie 3-4 (stil vechi), cert, resimțit în Moldova.

1859 octombrie 15 <Banat>.

FILOLOGIE, LINGVISTICĂ, ISTORIA LITERATURII

În domeniul istoriei limbii române și a originilor și evoluției scrierii în limba română - inclusiv al alfabetelor utilizate - s-au întreprins numeroase cercetări și în ultimele decenii au văzut lumina tiparului mai multe lucrări care sintetizează rezultatele unor laborioase investigații de specialitate²⁹.

Însemnările românești din secolele XVII-XVIII de pe manuscrise și cărți vechi permit atât valorificarea, cât și mai ales, urmărirea continuității unor tendințe și fenomene abordate în lucrările men-

ționate - care privesc aproape exclusiv realități de până la sfârșitul secolului al XVI-lea - sau surprinderea unor elemente noi în domeniul istoriei limbii române și a scrisului în limba română.

Dar, după opinia noastră, însemnările românești din secolele XVII-XVIII nu au fost încă valorificate, așa cum s-ar fi cuvenit, de filologi, lingviști, de istoricii literaturii vechi românești.

Nici o altă sursă istorică nu oferă posibilitățile vechilor însemnări românești de pe carte pentru studierea elementelor limbii românești vorbite și a fenomenului unității limbii române și în această privință materialul documentar și sugestiile furnizate de acestea fac atât necesare, cât și utile mai multe lucrări de caracter monografic.

Autorii însemnărilor se constituie într-o armată de recenzenți și cenzori - produsul observațiilor și reflecțiilor lor fiind chiar însemnările - care comentează limba în care este scris textul adnotat sau calitatea traducerii unor lucrări marcând direct sau indirect nu numai evoluția limbii române la 1-2 secole distanță în timp, ci și restrângerea cunoașterii unor limbi ca slava sau greaca.

La începutul secolului al XVIII-lea un preot ardelean preciza "Anthologhion sau Mineiu ales pre scurt..., făcutu-s-au de popa Chirilă de Acina (...) premeniți de pre limba slaveniascî, cu socotință pre limba rumâniascî întoarsă și diorthosită pre 30 de zile, anii de la nașterea lui H(ristos) ani 1702, atunci. (E făcut) de înțelesul celor neînțelegători, nu numai a celor proști, ce, mai tare și mai vârtos, preuților căroră nu știu înțăleageria slovenească... Că noi Rumânii carii simtem întru aceastia ținuturi amestecați printre alte limbi, simtem ca trâmbița, de o răsuffi și nu-i înțălegem glasul ei, așaia și tocmealele sv(i)nților le audzimu într-alti limbi (...) și niciunu folos nu luoi mu, iarî alte limbi au de știu toată Scriptura în limba loru, adecî cumu-s Sârbii, Rușii, Grecii, iarî, după aceia, jeluind și ai noștri spre înțelesul sloveniei, au întorsu mulți den cartia slovenească pre limba noastră cea rumâniască, cu îndemnaria m(i)l(o)stivului D(o)m(ne)dz(e)u, și de acum încă avem nedeajde să ni să înmulțascî scriptura pre limba noastră"³⁰.

Un cronograf de tipul Danovici, tradus prima dată în Moldova era ulterior criticat în Muntenia pentru calitatea traducerii ("...În multe cuvinte era amestecate cu limba slovenească încă pe alocuri aflăm și câte 15 rânduri scrise numai slovenește netâlcuite pe limba rumânească...") iar un alt copist, Stanciu logofățelul, al aceluiași manuscris în traducere corectată, preciza în 1757 că "...m-am îndemnat de am scris acest letopiseț, însă după alt izvod chiar pe limba rumânească după cum ni se cade noao de vorbim aicea în

pământul acesta³¹. Există, de altfel, multe însemnări care acuză la distanță în timp și uneori și în spațiu, calitatea traducerii sau dificultatea de înțelegere.

Însemnările oferă un vast câmp de investigație specialiștilor – neexplorat până în prezent – pentru a detecta curba de evoluție a arhaismelor și provincialismelor, pentru a constata până la ce nivel al societății românești și când și pe ce arie în spațiul cultural românesc se înregistrează împrumuturi lexicale ale unor populații învecinate sau ale limbii puterii dominante politic, pătrunderea și răspândirea spre baza societății românești a neologismelor etc.³² Nu ne aventurăm să facem, în absența pregătirii corespunzătoare, investigații și constatări aici dar este evident că aceasta este o foarte interesantă direcție de cercetare pentru specialiștii în domeniu.

În sfârșit, însemnările transmit până în zilele noastre numeroase încercări de exprimare în versuri, mai mult sau mai puțin reușite, de dimensiuni mai mari sau mai reduse, cu caracter liric, dar mai ales moralizator sau chiar militant în plan ideologic (religios, național)³³. Dincolo de valoarea lor, redusă în general, ca realizări în domeniul poeziei, aceste tentative, provenind din diferite localități din țară ar putea fi inventariate și studiate de specialiștii în creația literară populară de la sfârșitul perioadei medievale și începutul epocii moderne.

METEOROLOGIE

Ca și în cazul altor fenomene naturale neobișnuite, oamenii au fost frapați, în decursul timpului, de anomalii climaterice și de fenomenele meteorologice deosebite și le-au consemnat, în numeroase cazuri, prin note marginale pe manuscrise și cărți vechi.

Călduri deosebite în lunile de iarnă, care permiteau, de exemplu, să se meargă desculț în decembrie 1770³⁴, să se înregistreze pomi înfloriți în februarie 1769³⁵ sau fulgere în ianuarie 1792³⁶ au fost reținute de însemnări.

Pe aceeași cale și fără a mai exemplifica – este suficient pentru ilustrare să se parcurgă culegerea realizată de Ilie Corfus³⁷ – deținem informații despre ierni foarte grele, secetă, veri friguroase, ploii torențiale sau îndelungate, asociate cu mari inundații etc.

Acest tip de însemnări nu este important doar prin consecințele economice (abundența sau absența produselor, în ultimul caz generând creșteri masive ale prețurilor și foametea) și impactul asupra

factorului demografic la care ne-am referit în capitolele precedente, ci au o valoare deosebită și pentru meteorologie ca știință.

La fel ca în cazul seismologiei, cercetătorii evoluției climei și fenomenelor meteo pe termen foarte lung dispun prin însemnări de mii de observatori situați în toate zonele țării și care se succed în timp – adică de un fel de stații meteo – care oferă informații ce nu pot fi suplinite de nici o altă categorie de surse istorice pentru secolele XVII-XVIII, în special în cazul Țării Românești și a Moldovei. Avantajul însemnărilor față de alte surse istorice este clar evidențiat dacă se face și cea mai sumară comparație între cercetarea, meritorie, de altfel, realizată de N.Topor privind evoluția stării timpului³⁸ – cercetare care a avut la bază informațiile din cronică și doar în foarte mică măsură, în parte din motive obiective, însemnările – și numărul și calitatea informațiilor din domeniul amintit cuprinse de adnotările pe manuscrise și vechi cărți.

Evoluția climei – cu anomalii înregistrate – a devenit în momentul de față mai bine cunoscută – prin utilizarea numai a însemnărilor³⁹ sau pe baza unui mare număr de surse, inclusiv a însemnărilor⁴⁰ – în cazul Transilvaniei. Există, desigur, o deosebire esențială între tabelul cu anomalii climatice alcătuit de Florian Dudaș și investigarea complexă a surselor, cu alcătuirea unor grafice ale evoluției climei și precipitațiilor și ale nivelului recoltelor, realizate de Paul Cernovodeanu și Paul Binder.

Rămâne însă o problemă de perspectivă o cercetare similară – inclusiv și în primul rând prin luarea în considerare a însemnărilor – pentru întreaga țară.

Importantă însă pentru meteorologie ca știință este antrenarea specialiștilor din domeniu în cercetarea sistematică a însemnărilor – această uriașă bancă de date – pentru ca pe această bază – și, desigur, prin luarea în considerare și a celorlalte categorii de surse istorice – să fie analizate tendințele evoluției climei din ultimele secole, frecvența și specificul unor anomalii climatice și să fie formulate observații și concluzii utile acestei discipline științifice.

MEDICINĂ, FARMACIE, CHIMIE

Am avut prilejul să subliniem în alt capitol că însemnările oferă un mare volum de informații privind numeroasele și diferitele epidemii care au afectat populația țărilor române în secolele XVII-XIX, că această categorie de surse contribuie, uneori substanțial, la cunoașterea diferitelor aspecte ale manifestărilor și consecințelor

epidemiilor. Sub acest aspect, tot cum am menționat, însemnările au fost în bună măsură valorificate de istorici sau medici preocupați de trecutul medicinei, de alți specialiști.

Însemnările nu sunt însă importante pentru istoria medicinei doar prin posibilitatea pe care o oferă de a stabili frecvența, intensitatea și durata epidemiilor sau impactul fizic și psihologic al acestor calamități, asupra factorului demografic.

Medicina nu înseamnă contabilizarea deceselor, chiar dacă uneori erau extrem de numeroase, ci în primul rând tentativa de a opri evoluția bolii și de a însănătoși pacientul. Sub acest aspect credem că însemnările au încă un potențial informativ insuficient explorat.

Există însemnări care transmit știri despre existența unor "spitale", cum ar fi crearea bolniței de la mănăstirea Hurezu⁴¹, sau transformarea unei mănăstiri din Blaj în "casă de bolnavi ostași și călugării nu ședea în mănăstire"⁴², în 1789, deci un "spital de campanie" etc., dar nu asupra unor astfel de date, cunoscute mai bine din alte surse istorice, dorim să atragem aici atenția.

Dacă în ceea ce privește epidemiile metoda de evitare a contaminării era, după cum demonstrează însemnările, mai ales în cazul ciumei, băjenia, fuga din preajma focarelor de infecție⁴³ există numeroase însemnări care transmit diferite "soluții", mai mult sau mai puțin empirice de tratament a diferitelor maladii.

Astfel de însemnări interesează sub dublu aspect: al medicinei și al farmaciei.

Sub primul aspect, astfel de însemnări oferă cititorilor istoriei medicinei posibilitatea de a inventaria diferite alte boli în afara celor care provocau epidemiile. Însemnările, generate de interesul autorului lor de a nota pentru sine sau a transmite tratamente sau leacuri pentru diferite boli, ne transmit implicit informații despre ce anume maladii se manifestau în respectiva epocă și preocupau contemporanii.

Sub cel de-al doilea aspect, această categorie de însemnări transmite, "metode de tratament" și "medicația" pentru însănătoșire care oscilează între formule care țin de tradiție și medicina empirică populară până la influența sub predominanța unor superstiții sau începutul pătrunderii unor substanțe chimice în "tratamentul" bolii în pragul sau la începutul societății moderne.

Vom reproduce în continuare o însemnare mai lungă maramureșană, nedată (probabil prima jumătate a secolului XIX), un adevărat "minitratat" de medicină empirică, intitulat "învățătură de multe feluri de boale".

"De albață: Mestecă mnere cu fere de epure, și te unge la albață.

De tusă: Morariu pisaze cu sămânțe cu ciapă și orz, fierbe cu oțet și vin, bei zama.

Când intră vermele în om: Oțet cu unt de vacă să picure pre un fer, și să bea omul, că va eși.

De tusă cu strânsoare, și-l doare în piept: Se fiarbă vin cu smochine, și să beie vinul acela.

Iară de tusă: Să fiarbă sămânța de nalbe cu apă, și se beie demineța.

De ambrici: Corn de cerb să-l radă cu pila, și sămânța de in, să le fiarbă cu apă, și să le beie pe nemâncat.

De mărele, pe cine-i doare: Se fiarbă rădăcină de pelin cu vin, și să beie.

Care om ne să poate pișe: Rădăcină de nalbă să fiarbă cu puțină sare și să beie pe nemâncat.

Pre care-l doare inima: Rădăcină de rug să puie la inimăș și coaje de naraz.

De ambrici: Fere de păun să mestice cu mnere, și să-i puie la buric.

De fulgărătură: Să culegi în trei Vineri de deminiață troscot de p'îngă drum cu amândouă mânil, și să te scalzi în tri Vineri.

De nădușală: Să sapi radacine de peri prăsat, se o fiarbe o săptă-mână în vin alb, și se bei în trei Dumineci.

De vătămătură: Rădăcină de iarba lui tatiu și mușt de corn de la rădăcină, să le fiarbă cu apă, și să beie.

De turbătură: Vermuț de paltin, bou lui Dumnezeu și petrijei, fierbe bine și bei.

De se îmfală țîța: Rădăcină de brusturi fierbe în lapte, și te liagă, că să storce.

Buricul țâți de se va înfla: Farmă teglă, cu apă fierbinte udă tegla, și unje pe o hârtie albastră, și o liagă, sau lătucă cânească, o fierbe în lapte dulce, și te liagă, sau, de-i cu rană, unje cu oloi de nuc(ă). Bună-i și cerniala, să o ungi pe o rantie și se te legi.

Pe cine (ii) scutură frigurile a tria zi: Sapă râme, și le usc(ă), și dă să beie cu ud de a lui.

Cine amorțește: Mnere de trestie roșie și cu șofran și gălbinaș a oului, și le mestică în lapte dulce călduț, și să bei.

Cutremur (de) mâna: Să sape rădăcină de pelin negru cu ruje albe, să le ferbi și să te unji.

Care-i bureșos: Pepini de pământ ungureșt farmă-l, și cu apa mestică-l, și te spală de tri ori dimineață, sau sfarmă ceară și albușu oului mestică cu oțet, toate într-un loc, și te unje.

De gușă: Sfarmă var nestâns mânânel, și fă câr cu mnere strecu-rată, și te liagă pe noapte.

De râne: Sâmbure de nucă, care-i de mult, pune unt de vacă, și-l herbe bine, pune tămâc și piatră acră, și piatră pucosă, și te unje la foc, să fie cam ferbinte; sau moare de cureți, să pui gunoi de găină și capă, și să le ferbi, și să te unji.

De dure(re) de pâncete la pru(n)c(i) mic(i): Frunze de tufă să o ferbi și se-l scalz coconul, și nu l-a durè pân-tecele.

Betiagu de nu poate dormi: Semânța de capă și mac cu apă, bine să răjnești, și la cap se te leji.

De n-are femea țâță la coconu: să dce să culiagă bureți de suc, și să-i uște, apoi să-i sfarme mânănțe(l) ca fărina, și vin să bee, că va avè lapte.

De mușcătură de câne turbat: oliacă de aluat acru întru păhar de apă să-l mestic, și să-l bee tot, de multe ori.

Coconu, de nu poate pișe: Să înpuște o sarcă, și să ee clii capu-(lui), și să-i de(e) în (a)pă rece se bee⁴⁴.

Alte însemnări cuprind: o învățătură pentru femeia care nu poate naște prunci⁴⁵; leacuri contra junghiului⁴⁶, pentru a trânji⁴⁷, pentru dureri de picioare⁴⁸ și chiar pentru eliminarea calculilor renali⁴⁹.

Am oferit doar câteva exemple din astfel de însemnări. Analiza lungii însemnări maramureșene reprodusă mai sus pune în evidență utilizarea masivă a unor plante ale căror principii active – atât cât am verificat ca nespecialiști – sunt recunoscute în majoritatea cazurilor în literatura actuală românească privind plantele medicinale. În afara unor ritualuri mai mult sau mai puțin superstițioase care trebuiau respectate în unele cazuri, considerăm că poate nu ar fi lipsit de interes – fie și doar pentru plăcerea investigației – ca astfel de rețete să fie verificate prin cercetări de laborator de către farmaciști și chimiști.

Este cazul, poate mai puțin interesant, și a unor formule transmise de însemnări privind producerea cernelii sau a unor vopsele, cu sau fără substanțe achiziționate din prăvăliile timpului. Semnalăm că unele dintre "tratamentele" medicale propuse pot prezenta interes și pentru etnografie.

VECHIUL DREPT ROMÂNESC

Remarcăm succint în această privință că intensă circulație înregistrată de *Îndreptarea legii* în întreg spațiul românesc – ca și a altor cărți similare – reliefată de însemnări pune în evidență utilizarea unor norme juridice unitare în cadrul comunităților rurale româ-

nești, indiferent de dominațiile străine. O investigare sistemică a însemnărilor de către specialiștii în vechiul drept românesc poate conduce la observații și concluzii specifice mai pertinente pe care nu ne încumetăm să le formulăm. Un teren fertil de investigare a normelor juridice aplicate la nivelul comunităților rurale oferă "procesele" pentru posesiunea cărții, ca și însemnările care relevă absolvirea de sancțiuni cuvenite în urma unor infracțiuni, unele chiar serioase (cum ar fi omorul) prin donația de carte⁵⁰.

ETICĂ ȘI FILOZOFIE

Relativ numeroase însemnări cuprind cugetări, proverbe, reflexii prilejuite de lectura manuscrisului sau cărții pe care se făcea consemnarea sau fără nici o relație cu această lectură. Astfel de însemnări, de o mare varietate ce nu se lasă structurată mai precis, permit perceperea și analiza criteriilor de valori morale ale autorilor, de diferite vârste, pregătire, dar și ale mediilor sociale sau ale epocii cărora le aparțineau.

Însemnările rețin, în acest sens, expresia unor experiențe personale, cum ar fi recunoașterea dificultăților cunoașterii și înțelegerii⁵¹, opinii despre căsătorie⁵².

Reflexii pe marginea lecturii sunt numeroase cum este și cea înscrisă în 1821 pe paginile unui exemplar din *Sf. Ioan Gură de Aur: Mărgăritare* din care cităm un fragment: "...Amar atseluia care ia pre szine povara care nu o poate purta. Vaj atseluia orb quare sze fatse povatze altui orb și fiind întunekatzi amendoi caz în groapă"⁵³. Astfel de reflecții și cugetări pot căpăta în unele cazuri mai multă substanță ca în cazul însemnării (nedatăată, dar evident de sec.XIX) intitulată "Rețeta de doktoru sufletescu"⁵⁴ sau a însemnării făcute, la 20 iunie 1793, de Petru Todoran "dascăl neunit" pe un exemplar dintr-o *Psaltire* (Iași, 1743): "Pildele filozofești" bine să le socotești, i proci.

- Nu iaste sărac cel ce n-are tată, ci cel ce n-are învățătură și bună pedeapsă.

- Lipsirea minții cei bune iaste mai rea decât toate sărăciile.

- Mai bine să mori în slavă decât să trăiești întru ocară.

- Astea (sic!) ce vine pentru avuție piiare. Când încep a să împățana (sic!) bogățiile.

- Mai mult trebuiesc împăraților sfaturile înțelepților, decât înțelepților darurile împăraților.

- Nașterea iaste povața morții.

Cât ar fi de scurtă viața de nu o ar lungi nădejdea⁵⁵.

Exemplele, desigur, se pot înmulți considerabil. Cert este, în opinia noastră, că o cercetare sistematică a acestui tip de însemnări ar putea contribui la o mai bună cunoaștere a recepției de către diferite medii a normelor de valori propagate prin cartea de cult sau laică, a opțiunilor în privința normelor de conduită etc. Pe această bază s-ar putea de asemenea percepe și pătrunderea și răspândirea diferitelor curente premoderne și moderne spre straturile de bază ale societății românești inclusiv și poate în primul rând nașterea și propagarea ideologiei naționale. De exemplu, prin stabilirea unor cuvinte sau termeni cheie – cum ar fi *patric*⁵⁶, *național-națiune*, *libertate*, *denumiri de profesii* și *frecvența acestora* etc. – și depistarea lor în însemnări, inclusiv prin analiza conținutului care li se atribuie de către autori se poate, credem, detecta evoluția și profunzimea procesului de modernizare economică, socială și ideologică, desprinderea și distanțarea de perioada medievală.

ALTE DISCIPLINE ȘTIINȚIFICE

Evident, nu am epuizat – prin paragrafele mai ample sau mai sumare consacrate, în acest capitol, valorii însemnărilor pentru alte științe – domeniile de specialitate înrudite sau mai îndepărtate istoriei care pot beneficia, prin însemnări, de lărgirea bazei documentare sau de noi direcții de investigație. Este cazul, de exemplu, al genealogiei, al toponimiei și onomasticii românești etc. Vom oferi însă, în încheiere, alte două domenii de specialitate în care, de asemenea și în mod neașteptat, însemnările pot furniza informații inedite, chiar dacă acestea sunt, cel puțin până acum, probabil singulare. Ne referim la evoluția faunei pe teritoriul României în timpuri foarte îndepărtate – este vorba de paleontologie – sau foarte apropiate, încât putem, cu un risc evident, să folosim noțiunea de zoologie.

Paleontologie. Însemnările privind descoperirea unor fosile de animale și plante sunt, atât cât ne permite să afirmăm materialul edit și inedit cercetat – unicate sau oricum, extrem de rare. Faptul nu se explică, după opinia noastră, prin caracterul excepțional al descoperirilor de acest tip. Teritoriul României este o zonă cu relativ numeroase depozite de fosile dar știrile transmise trebuie corelate cu descoperirile din acest domeniu în evul mediu și perioada premodernă, știința de carte și mentalitatea epocii.

Însemnările cu astfel de informații nu puteau rezulta decât din reunirea simultană a mai multor condiții. Observatorii dintr-o zonă bogată în fosile – cum ar fi, de pildă, anumite regiuni din Transilvania sau în general, regiunile premontane sau montane – fie că nu erau impresionați de natura unor astfel de descoperiri obișnuite, de regulă fiind vorba de urme de plante sau animale primitive mici – fie că erau puțin numeroși. În zonele de șes și deluroase descoperirile unor fosile de animale mari puteau avea un impact mai mare dar aici ele erau rare. Descoperirile de acest tip în epoca medie și premodernă au avut un caracter întâmplător, datorându-se unor ruperi de maluri, alunecări de teren etc. În epocile modernă și contemporană descoperirea fosilelor și-a păstrat în mare măsură caracterul întâmplător – excepție făcând investigațiile științifice speciale în anumite regiuni – dar înmulțirea escavațiilor de diferite tipuri (construcții, irigații, exploatari ale bogățiilor solului și subsolului) au condus la un număr considerabil sporit de depistări ale urmelor de viață în diferite straturi geologice. Oricum, caracterul de excepție care trebuia să ducă, prin puternicul impact asupra contemporanilor, la necesitatea consemnării descoperirii era extrem de rar întrunit. Pe de altă parte, atâta timp cât în secolele XVII-XVIII majoritatea autorilor de însemnări proveneau din rândul clerului, acesta trebuie să fi fost mai puțin sensibil la acest tip de descoperiri. Situația schițată mai sus explică, după părerea noastră, raritatea însemnărilor românești privind paleontologia. Ceea ce, bine înțeles, nu înseamnă absența lor. Una dintre foarte puținele observații de acest tip – dacă nu cumva singura – ne este oferită de o însemnare al cărei autor este banul Mihai Cantacuzino. Față de ce o reproducem aici: "La l(eat) 1742, în domnia lui Mihail voevod Racoviță, s-au găsit aproape de orașu Rușilor de Vede o mare căpățână în malu gârli<i>. Dă la locul urechii până la aceeaaltă era mai lată dă un cot, 2 găuri unde era ochi era cât taleru dă mare, avea câte 12 măsele; 6 la falca dăn jos, 3 la stânga, 3 la dreapta, asemenea și la falca dăn sus, dar numai locu lor să vedea iar măsele nesticate s-au găsit numai doao, a lor mărime era cât un civert a coali dă hârtie iar făptura măseli<i> era așa..." <Mihai Cantacuzino a desenat, în continuare, una din măsele în cerneală>⁵⁷. Însemnarea lui Mihai Cantacuzino era târzie, la peste trei decenii de la data descoperirii, făcând parte dintre evenimentele și întâmplările pe care marele boier le considera "mai deosebite lucruri ce s-au întâmplat în vremea vieții mele"⁵⁸ demne de a fi transmise posterității. Mihai Cantacuzino nu comentează faptul în sine,

dar descrierea, însoțită și de amintitul desen, este suficient de precisă pentru a permite astăzi, unui specialist, identificarea fosilei descoperite cu două veacuri și jumătate în urmă. Chiar localizarea cu aproximație a descoperirii nu constituie o deosebită dificultate. După descriere, se pare că este vorba de un mare mamifer preistoric. Informațiile din această însemnare contribuie la îmbogățirea hărții paleontologice a României și pot constitui chiar un punct de plecare pentru investigații contemporane sistematice⁵⁹. Asocierile specifice dintre anumite fosile și natura terenului în care au fost descoperite pot duce chiar și la alte concluzii privind evoluția geologică și prezența unor depozite de substanțe utile în subsolul Câmpiei Române.

Zoologie. Deși doar una dintre însemnările editate și inedite cunoscute de noi ne-a reținut atenția prin natura informației de acest tip, am considerat necesar să-i subliniem importanța, nu atât din convingerea că noi însemnări, necunoscute încă, i se pot alătura, cât, mai ales, pentru faptul că această însemnare relevă o știre care poate fi de folos zoologilor din țara noastră. Este vorba de o însemnare pe un exemplar din *Chiriadromion* (tipărit la Alba Iulia, în 1699), păstrat în prezent la Rieni (jud. Bihor) dar care aparținuse în prima jumătate a sec. al XVIII-lea localității învecinate Ghigășeni. Însemnarea, datată 13 iulie 1720, consemnează faptul "când au umblat în pădure la noi șercanu..."⁶⁰. Potrivit lui Fl.Dudaș, șercaru era un "șarpe zburător". Nu ne aventurăm, în presupuneri în legătură cu o astfel de ciudată vietate dar, dacă aceasta nu mai este eventual cunoscută astăzi, trebuie să constatăm că oricum ea nu constituia o prezență firească nici în urmă cu peste 270 de ani pe meleagurile bihorene de vreme ce faptul în sine era pentru autorul însemnării demn de a fi transmis posterității. Oricum, credem că însemnarea poate constitui un punct de reper în plus pentru cercetătorii evoluției faunei pe teritoriul României.

NOTE

1. Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *op.cit.*, p.7.
2. Vezi *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov. Catalog*, p.43.
3. Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi. Cărțile populare laice*, vol.I, partea I-a (sub îngrijirea științifică a lui I.C.Chițimia), p.171.
4. Ilie Corfus, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino* în "Revista Istorică Română", vol.XVI.2, (1946), p.138-139.

5. Asupra acestui aspect atrăgea atenția, în 1892, geologul Gregoriu Ștefănescu (vezi V.Mioc, D.Mioc, *op.cit.*, p.252; I.L.Ștefan, V.Ionescu-Vlășceanu, *Momente și figuri din istoria astronomiei românești*, București, 1968, p.27).
6. Vezi Ilie Corfus, *op.cit.*, cap.XIII, *Cronici mici*, p.295-325 (între acestea se află și "însămnare cutremurilor urmați și altili").
7. Șt.Hepites, *Registrul cutremurilor de pământ din România (1838-1892)*, în "Analele Institutului Meteorologic Român", tom.VI (1890), București, 1893.
8. Gr. Ștefănescu, *Cutremurele de pământ în România în timp de 1391 de ani, de la anul 455 până la 1846*, în "Analele Academiei Române". Memoriile Secției de Științe, Seria a II-a, tom.XXIV (1902), p.1-34.
9. *Cutremurele de pământ. Cutremurele din România*, București, 1916.
10. Dat fiind că părți ale teritoriului românesc s-au aflat mai mult sau mai puțin timp sub dominație străină și de asemenea, că multe dintre marile cutremure moldavice s-au resimțit pe spații întinse, informații despre istoria mișcărilor seismice care au afectat teritoriul românesc se regăsesc atât în surse istorice externe cât și în lucrări privind istoria mișcărilor seismice. Între acestea, menționăm pe cele semnate de A.Réthly, îndeosebi *A Karpátmedencék földrengése (455-1918) (Cutremurele în bazinele Carpaților, 455-1918)*, Budapesta, 1952. Desigur, prin aceste exemple n-am epuizat literatura română și străină de specialitate.
11. Ion Atanasiu, *Cutremurele de pământ din România*, (București, 1961).
12. *Cutremurul de pământ din România din 4 martie 1977*, București, 1982.
13. Fl.Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.112-115 (Cutremurele de pământ).
14. Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, p.207-228 (Capitolul 3: *Spaima seismelor și păgubitoarele lor efecte*).
15. Fl.Dudaș, *op.cit.*, p.115-123; *Registrul cutremurilor de pământ din Transilvania (1471-1900)*.
16. P.Cernovodeanu, P.Binder, *op.cit.*, p.228-233; *Lista cronologică a seismelor de pe teritoriul României, 1348-1800*.
17. I.Corfus, *op.cit.*, nr.151, p.267.
18. Vezi însemnări privind cutremurele din 1738 și 1802 la I.Corfus, *op.cit.*, nr.8 și 13, p.239-240; nr.65, p.250-251; nr.7, p.302.
19. I.Mureșianu, *op.cit.*, p.213.
20. Cf. Fl.Dudaș, *Însemnări de pe bătrâne cărți de cult*, p.177.
21. I.Corfus, *op.cit.*, nr.145, p.265.
22. Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi, Cărțile populare laice*, vol.I, partea a II-a, p.321.
23. *Ibidem*, p.285.
24. I.Corfus, *op.cit.*, nr.5, p.239.
25. I.Mureșianu, *op.cit.*, p.157.
26. Menționăm în acest sens că, după predarea studiului și a anexelor acestuia specialiștilor de la INCERC, aceștia au afirmat că în lumina însemnărilor vor trebui revizuite gradele de intensitate și ariile de manifestare ale unor mari cutremure vrâncene din trecut și aceste realități luate în calcul la asigurarea seismică a unor construcții, inclusiv a unor poduri, baraje etc.
27. Vezi *Cutremurul de pământ din România din 4 martie 1977*, p.78-79. Tabelul IV/1.
28. Anul 1680 este luat convențional ca un moment în care încep să se înmulțească și să prevaleze informațiile furnizate de însemnările românești.

29. Vezi: Florica Dumitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, 1974, lucrarea citată, *Documente și însemnări românești din sec.XVI; Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române (1374-1600)* (Institutul de Lingvistică din București), București, 1981 Ion Gheție, Alexandru Mares, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985; Adrian Tomescu, *Lexicul românesc.....*
30. N.Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol.XIII (*Scrisori și inscripții ardelenene*, II), București, 1906, nr.446, p.135-136. Același popă Chirilă preciza într-o altă notă că Minciu fusese scris de el "pre rumânie, ce să gice pre limba cia mai proastă" (*Ibidem*, p.136).
31. N.Comșa, *op.cit.*, nr.51, p.52-53.
32. Menționăm, în acest context, că Fl.Dudaș a constatat prelungiri ale rotacismului dincolo de limita cronologică stabilită de specialiști (vezi Fl.Dudaș, *Cazania lui Varlaam...*, p.166-169).
33. Vezi, de exemplu, I.Bârlea, *op.cit.*, nr.90, p.22-23, nr.268, p.75-76, nr.274, p.77; *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.24.
34. Fl.Dudaș, *Cazania lui Varlaam...*, p.389.
35. *Idem*, *Cartea veche românească în Bihor*, p.124.
36. N.Comșa, *op.cit.*, nr.52, p.63.
37. I.Corfus, *op.cit.*, p.115-166 (*Capitolele Starea timpului și influența sa asupra agriculturii și a pieței și Inundații*).
38. N.Topor, *Ani ploioși și secetoși*, p.13-21 (cronologia regimului precipitațiilor din sec.XV – mijlocul sec.XIX).
39. Fl.Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, p.65-85.
40. Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, cap.I și II.
41. BN, CRV 111, *Minei* (aprilie), Buzău, 1698, inv.178105-106, prima scoartă.
42. N.Comșa, *op.cit.*, nr.117, p.118.
43. Vezi mai larg I.Corfus, *op.cit.*, cap.VII consacrat epidemiilor și epizotiilor.
44. I.Bârlea, *op.cit.*, nr.274, p.77-79.
45. *Ibidem*, nr.236, p.74.
46. "Pune camfor în vinars de drojdii, apoi bagă albuș de ou și atâta îl bate în vinarsul acela până va face spume, apoi ia câlț și bagă în vinarsul acela până va sbea tot, și pune în locul unde te junghie, că-ți va folosi" (N.Comșa, *op.cit.*, nr.1, p.10).
47. "Doftorii pentru trânci? sau orce dertă? 40 zili câtî 3 gogoși de paștrii înghițit de dimineață fără de silianică și treci" (Prima jumătate a secolului trecut: *Bibl. Regională, Sofia, R.U. 813.1, Psaltirea*, Pesta 1813, *Ceaslov*, Buda, 1811).
48. "Pentru o bae cu oțet pentru durere pe picere 3 sau 5 oca oțet fierț și amestecat cu 2 oca apă și o jumătate oca sare de mare. Și să pue picerele într-însul, adecă să facă băi 4-5 și să se învelească bine" (*Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.217-218).
49. "Leac pentru calculus căroră li să face peatră din lăuntru în boasă, sau în rărunchiu, și nu pot slobosi udul. Împuşcă un sturz șoldan, adeacă un puiu de sturz și de va fi bărbătuș e mai bun, însă femela încă poate să fie, belește-i pielea, trage-o pe ușa casii să să uște, după aceia smulge-o de per și de mai rămân peri micuți mai părjolește-i cu foc cât pelea să rămână bine dubită, după aceasta așea o uscă în vatra focului sau în cuptoriu după ce scoți pita cât să se poată sfârma în mojer, făina aceasta cerne-o prin sâta de fakioliu să o (sic) cupă cu ceva mai bine de vin vechiu foarte bun i-e doao ițe (sic) de țară ungurească mute (sic) că Betzi Szelifö olaj 13-18 picături din apotecă, astupă plosca, pune-o

- vara la loc rece și ca să nu să impută, ține-o trei zile după aceasta întâie bine scuturând-o să bea bolnavul dimineața pre inima goală, cu un păhar bunișor de vinars din vinul acela la amiazi înainte de mâncare și sara înainte de culcare ca acuș va înceape petriceale mici a lăpăda cu udul dinpreună, de cumva în rândul dintăiu nu ar folosi mai făcă cu altă peale de șoldan și alta cupă de leacuri și o beae" (Însemnare, nedatată, secolul al XIX-lea; N.Comșa *op.cit.*, nr.76, p.79).
50. Vezi, de exemplu, *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.65.
51. Un "Iordache copilul ot Mitropolia Târgoviștii" nota în 1757: "Cel ce citești și nu știi ce cetești" (BN, CRV, 165, *Pilde filozoficești*, Târgoviște, 1713) iar un alt cititor consemna în a doua jumătate a sec.XVIII: "rădăcina învățaturii este amară" (BN, CRV 91, *Zlatoust, Margarit*, București, 1691, inv.293714).
52. Un cititor nota, probabil la sfârșitul sec.XVIII: "Mai bine să locuiești cu urșii și cu leii decât cu muierea" (D.Braicu, V.Bunea, *op.cit.*, p.125) iar un preot din Petroșița consemna, în 1816, nu doar posesia cărții ci și că "...va să fie slobod și vrea să fie slobod să păzească două lucruri: unul să nu se însoare măcar de i-ar da lui muere pre fata împăratului, iar altul să nu se îndatorească măcar de i-ar da lui sorocu până la moarte" (*Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p.25).
53. D.Braicu, V.Bunea, *op.cit.*, p.125.
54. D.Comșa, *op.cit.*, nr.81, p.85.
55. *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p.65.
56. Vezi în acest sens valoroasa contribuție a lui Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986, care și-ar fi găsit un suport și mai consistent prin analiza însemnărilor.
57. Ilie Corfus, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino*, *loc.cit.*, p.137.
58. *Ibidem*, p.136.
59. O știre de ultimă oră vine în sprijinul sugestiilor noastre. În octombrie 1994, într-un mal al terasei de argilă ce traversează orașul Drăgănești-Olt a fost descoperit un fragment de măsea al unei specii de elefant ce trăia în zonă în urmă cu șapte milioane de ani. Similitudinile geologice și de relief ale teritoriului pe care sunt situate cele două orașe – foarte apropiate geografic între ele – ne fac să nu avem îndoieli că între faptul semnalat de Mihai Cantacuzino și recenta descoperire există un numitor comun (vezi "Adevărul" nr.1398 din 26 octombrie 1994, p.10).
60. Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor, sec. XVI-XVII. Catalog*, Oradea, 1977, p.173.

C O N C L U Z I I

Analiza valorii însemnărilor ca sursă istorică întreprinsă în prezenta lucrare a încercat să stabilească particularitatea acestei categorii de izvoare, regulile de utilizare și domeniile în care însemnările românești de pe manuscrise și cartea veche oferă posibilități de lărgire a cunoașterii istorice.

Surse de o mare varietate în formă și conținut, cu o identitate proprie, însemnările de pe cartea veche cumulează trăsături ale documentelor și izvoarelor istorice narative.

Condițiile genezei acestei categorii de izvoare impun necesitatea unei critici exigente și uneori deosebit de exigente pentru stabilirea autenticității în formă și conținut a însemnării și, pe de altă parte, multă receptivitate și uneori inventivitate în valorificarea informațiilor transmise, peste secole, de o armată de observatori și consemnatori cu privire la o mare varietate de întâmplări și fenomene sociale și naturale.

Numărul imens al însemnărilor – din care o mare parte încă nedescifrate sau neintrate în circuitul științific – constituie unul dintre atributele importante care dimensionează valoarea acestora ca izvor istoric.

În mod izolat, însemnările nu oferă decât prin excepție informații de importanță deosebită pentru cercetarea istorică. Există însă numeroase informații transmise prin însemnări, de certă valoare pentru cunoașterea istoriei economice, sociale, politice, culturale sau pentru istoria altor domenii de cunoaștere.

Prin prisma calității informațiilor conținute în însemnări singulare în raport cu valoarea știrilor care ne parvin prin alte categorii de surse istorice, s-a putut observa că însemnările pot: să furnizeze date uneori importante, netransmise prin alte izvoare istorice; să ofere informații suplimentare, de multe ori de detaliu, cu privire la evenimente și fenomene cunoscute; să confirme – fiind și în acest caz utile criticii istorice – informații deja cunoscute.

Simbioza dintre document și izvor narativ caracteristică în esență însemnărilor istorice imprimă, în multe cazuri, informației trans-

mise pe această cale, valențe caracteristice ambelor categorii de surse, diferențiindu-le totodată de acestea. Exactitatea de document a informației transmise în consemnarea unei întâmplări poate să îmbrace forma unei expuneri vii și chiar implicate, după cum relațiile și reflecțiile notate pe marginea cărților transmit istoricului informații mai precise și măsoară mai exact realitățile – sau, mai corect spus, minirealitățile – decât, de exemplu, cronicile.

În privința valorii nemijlocite a diferitelor informații transmise prin însemnările singulare nu trebuiesc angajate speranțe exagerate.

Judecată însă prin prisma ansamblului însemnărilor conținând informații de același tip sau de aceeași natură, însemnările oferă posibilitatea prospectării unor realități ale societății românești premoderne mai puțin accesibile prin alte categorii de surse istorice.

Numărul mare de informații de același tip permite alcătuirea unor serii de date compatibile cu prelucrarea statistică, iar pe această bază și acceptând limitele de evaluare a exactității impuse de calculul probabilităților, se poate ajunge la rezultate deosebite în cercetarea istoriei economice (prețuri etc.) și sociale (posibilitatea de înregistrare a evoluției structurii sociale) în măsurarea unor fenomene și stabilirea unor tendințe demografice, surprinderea unor periodicități în anomalii climaterice și a unor conexiuni ale acestora cu istoria economică și socială.

De asemenea, însemnările de pe cartea veche au o valoare considerabilă și, în unele cazuri, chiar mai mare decât alte categorii de surse istorice, pentru istoria mentalităților, pentru istoria limbii române și a scrisului în limba română, pentru înțelegerea unității lingvistice și culturale românești etc.

În sfârșit, însemnările de pe cartea veche oferă un mare volum de informații din domeniul astronomiei, meteorologiei, seismologiei, medicinei și a altor științe, ceea ce le asigură un loc important și sub acest raport, printre sursele de cunoaștere ale trecutului.

Considerate în ansamblul lor, însemnările românești de pe manuscrise și cartea veche își demonstrează valoarea multiplă ca surse istorice și indică atât necesitatea de a se persevera în dificila sarcină – care necesită efortul a zeci de specialiști încă mulți ani – de depistare, descifrare și aducere în circuitul științific a însemnărilor și utilitatea unei receptivități sporite din partea istoricilor și a altor categorii de cercetători față de integrarea însemnărilor printre sursele istorice curente de investigare a societății premoderne românești și a altor domenii ale cunoașterii.

BIBLIOGRAFIE*

I. IZVOARE

1. Însemnări inedite:

Colecțiile de carte veche și rară păstrate la:

- a) Biblioteca Academiei Române, București.
- b) Biblioteca Națională, București.
- c) Biblioteca Patriarhiei Române, București.
- d) Biblioteca Sfântului Sinod, București.
- e) Biblioteca Națională "Kiril și Metodiu", Sofia.
- f) Muzeul de istorie din Moscova.
- g) Biblioteca "Saltâkov-Șcedrin" din Sankt-Petersburg.

2. Însemnări editate

- ARBORE, V.P., *Însemnări culese pe marginea cărților bisericești din orașul Focșani* în "Milcovia", II (1931), p.237-247.
- AVRAM, MIRCEA, *Unele însemnări de pe cărți vechi românești aflate în colecțiile Bibliotecii "Astra" în Valori bibliofile din patrimoniul cultural-național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.376-379.
- BARDAȘU, PETRE, *Însemnări de pe un exemplar al Ceaslovului tipărit în 1715 la Târgoviște, fost al mănăstirii Hurezu în Valori bibliofile. Cercetare, conservare, restaurare, valorificare*, 12, culegere de rezultate, p.72-74.
- BASARAB, MIRCEA, *Cartea veche românească în biblioteca arhiepiscopiei ortodoxe române a Vadului, Feleacului și Clujului în "Mitropolia Ardealului"*, XXIII (1978), nr.1-3, p.27-38.
- BĂLAȘA, D.I., *Inscripții și însemnări din bisericile Olteniei în "Mitropolia Olteniei"*, XXIV (1972), nr.3-4, p.247-263.

---

* Bibliografia are inevitabil un caracter selectiv și convențional. Selectiv, pentru că este imposibil de realizat în acest cadru o bibliografie completă, deosebit de bogată ca volum. Convențională, pentru că specificul temei abordate în teza de doctorat a impus o departajare deosebită a lucrărilor consultate. Astfel, cataloagele de carte rară ale marilor biblioteci, care sunt instrumente de lucru, au fost integrate la categoria izvoare pentru că ele sunt, totodată, în cazul însemnărilor, ediții de surse istorice. În mod similar, alte lucrări privind cartea rară sau fiind comunicări publicate, dat fiind că au cuprins un număr mai mare sau mai mic de însemnări publicate, au fost incluse în prima parte a bibliografiei. Specificul tezei și-a pus amprenta și în ceea ce privește departajarea lucrărilor speciale de cele generale.

- BĂLAȘA, DUMITRU, *Însemnările micilor cronicari în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.I, p.243-247.
- BALINTESCU, AL., *Însemnări pe cărți vechi românești tipărite la Episcopia Rm.Vâlcea (sec. XVIII-XIX) în "Buridava"*, 1976, nr.2, p.73-79.
- BÂRLEA, IOAN, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909.
- BIANU, I., *Catalogul manuscrisurilor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol.I, București, 1907.
- BIANU, I., CARACAȘ, R., *Catalogul manuscrisurilor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol.II, București, 1913.
- BIANU, I., NICOLĂIȘA, G., *Catalogul manuscrisurilor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol.III, București, 1931.
- BODINGER, MARTIN, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași, Catalog adnotat*, Iași, 1976.
- BOSTAN, CONSTANTIN, *Însemnări pe cărți vechi românești din fondul tradițional G.T.Kirileanu în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.I, p.235-238.
- BRAICU, DOINA, BUNEA, VICTOR, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980.
- BRAUNSTEIN, IANCU, *Catalogul cărților vechi românești, 1643-1830 (Biblioteca Filialei Iași a Academiei Române)*, Iași, 1981.
- BRĂTULESCU, V., *Inscripții din cărți vechi aflate în biblioteca Patriarhiei în "Glasul Bisericii"*, 1960, nr.3-4, p.297-304.
- BRĂTULESCU, V., *Inscripții și însemnări din biserici în "Glasul Bisericii"*, 1966, nr.7-8, p.623-668.
- *** *Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului. Catalog*, București, 1985.
- *** *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare (Prefață de Virgil Câdea)*, București, 1972.
- CÂNDA, ANA, *Cartea veche românească în județul Sălaj*, I-II, în "Acta Musei Napocensis", VI (1983), p.353-417; VII (1983), p.539-588.
- CÂNDEA, IONEL, *Considerații asupra însemnărilor pe cartea veche românească din județul Brăila în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, vol.I, p.247-255.
- CHIPER, MARIETA, *Observații cu privire la valoarea însemnărilor de pe cartea veche și manuscrise, ca surse pentru istoria științelor în Valori bibliofile. Cercetare, conservare-restaurare, Valorificare*, 12, culegere de rezumate, p.63-64.
- CIOCULESCU, ȘERBAN, *Cărți vechi cu însemnări în "România literară"*, nr.50, decembrie 1970, p.5.
- CIUCĂ, VALENTIN, *Manuscrise și cărți vechi din județul Neamț în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, p.437.
- COLTA, ELENA RODICA, *Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute*, în "Ziridava", IX, 1978, p.465-475.
- COLTA, ELENA RODICA, *Vechi tipărituri românești din județul Arad*, în "Ziridava", XII (1980), p.715-758.

- COMȘA, NICOLAE, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944.
- CORFUS, ILIE, *Însemnări de demult*, (Iași), 1975.
- COVACEF, Z., *Însemnări pe vechi cărți bisericești aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța în Comunicări de istorie a Dobrogei*, Constanța, 1980, p.91-99.
- CRISTACHE-PANAIT, IOANA, *Importante însemnări pe cărți vechi bisericești tipărite la Vâlcea și în alte părți în "Mitropolia Olteniei"*, XXX (1978), nr.1-3, p.52-67; XXXI (1979), nr.7-9, p.540-548.
- CRISTACHE-PANAIT, IOANA, *Circulația cărții de Buzău în Transilvania în Valori bibliofile din patrimoniul cultural. Cercetare și Valorificare*, vol.II, p.379-384.
- *** *Documente și însemnări românești din sec. XVI*, București, 1979.
- DREGHICIU, DOINA, *Vechi tipărituri din Moldova pe meleagurile Albei, dovezi de continuitate și unitate culturală (sec.XVII-XIX) în Valori bibliofile. Cercetare restaurare. Valorificare*, 12, *Culegere de rezumate*, p.58-60.
- DULGHERU, MARIA, *Însemnări manuscrise pe cărți vechi românești din județul Prahova în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, p.405-411.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Cartea veche românească în Bihor sec.XVI-XVII (Catalog)*, Oradea, 1977.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Timișoara, 1979.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Manuscrise românești din bisericile Bihorului*, Oradea, 1986.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*, Oradea, 1979.
- DUNĂREANU, ELENA, POPA, AURELIA, *Cartea românească sibiană (1544-1918)*, Sibiu, 1979.
- FĂGUREL, VELUȚA, *Informații istorice în însemnările de pe cartea românească veche din Biblioteca "V.A.Urechia" Galați în Valori bibliofile. Cercetare conservare-restaurare. Valorificare*, 12, *Culegere de rezumate*, Iași, 1991, p.60-61.
- FILIP, M., *Cartea românească veche în Biblioteca "G.T.Kirileanu" din Piatra Neamț*, Bacău, 1970.
- FURTUNĂ, D., *Însemnări*, "Miron Costin", II(1914), nr.1, p.15, III(1915), nr.3, p.45-48; nr.4, p.60-63.
- GHEORGHIU, N.A., *Însemnări de cronică munteană din secolul XVIII în "Revista istorică"*, XX (1934), nr.1-3, p.21-22.
- HAȚEGANU, L., *Cartea veche românească în biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia I-IV în "Apulum"*, XII (1974), p.359-394; XIII (1975), p.353-372; XIV (1976), p.225-250; XV (1977), p.371-391.
- HÂNCU, G., *Cartea românească veche în biblioteca "V.A.Urechia"*, Galați, 1965.

- ILIEȘ, AURORA, *Însemnări de pe cartea veche românească* în "Studii și materiale de istorie medie", VI, 1973, p.349-361.
- IORGA, NICOLAE, *Istoria țării prin cei mici*, "Revista istorică", VII (1921), nr.1-3.
- IORGA, N., *Însemnări* în "Revista istorică", VIII (1922), nr.1-3, p.78-80; XV (1929), nr.7-8, p.265-274.
- IORGA, N., *Însemnări de pe cărțile vechi ale bisericii Sf. Arhangheli din Brăila (azi la biserica Sf. Spiridon)* în "Buletinul Comisiei Istorice a României", 1930, p.141-146.
- IORGA, NICOLAE, *Manuscrisele mănăstirii Cernica* în "Biserica Ortodoxă Română", XXVI (1902-1903).
- IORGA, N., *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol.XIII *Scrisori și inscripții ardelene, maramureșene*, II, *Inscripții și însemnări*, București, 1906.
- ISAC, Eva, *Cartea veche în colecția mănăstirii Tismana în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.421.
- KIRILEANU, G.T., *Însemnări istorice pe cărți bisericești din Buhuși-Neamț* în "Convorbiri literare", 1923, nr.1, p.44-52.
- LEU, VALERIU, *Considerații privind circulația cărților din Țara Românească în sudul Banatului în veacul al XVIII-lea în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.390-398.
- LUGOȘIANU, O., *Însemnări din bătrâni* în "Tinerimea română", nr.II (1899), p.118-128; nr.III (1899), p.186-194.
- LUPAN, D., *Cartea veche românească în Biblioteca Muzeului de istorie din Sebeș în "Apulum"*, XIX (1981), p.265-270.
- MATEESCU, C.N., *Însemnări* în "Miron Costin", II (1914), nr.5, p.79-80; nr.6, p.95-96; nr.7, p.110-111; IV (1916), nr.4, p.25-26.
- MĂLINAȘ, CONSTANTIN, *Catalog de carte românească veche 1643-1836*, Oradea, 1993.
- MĂRZA, EVA, *Colecția de carte veche de la biserica ortodoxă română Maieri II Alba Iulia*, în "Apulum", XV (1975), p.355-369.
- MITRIC, OLIMPIA, *Cartea românească veche din județul Suceava* în "Suceava", VIII (1981), p.305-310; IX (1982), p.293-312; X (1983), p.663-708.
- MORARU, MIHAI, VELCULESCU CĂTĂLINA, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, col.I, *Cărțile populare laice*, partea I-II (sub îngrijirea lui I.C.Chițimia), București, 1976, 1978.
- MUNTEANU, PAUL ION, *Cartea românească de învățătură la Pribești-Vaslui în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.369-373.
- MUREȘIANU, B. ION, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985.
- NÄDLER, EMANUEL, *Două însemnări manuscrise din vremea domnitorului Constantin Mihail Racoviță* în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.I, Râmnicu Vâlcea, 1980, p.225-229.

- NICA, GABRIELA, NEDELEA TUDOR, *Manuscrise și cărți vechi. Catalog*, Craiova,
- OLTEAN, VASILE, *Cartea românească din Șcheii Brașovului, factor de unitate națională în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, Râmnicu Vâlcea, 1980, p.180-187.
- PAMFILE, T., *Însemnări în "Miron Costin"*, II (1914), nr.4, p.62-63.
- PAMFILE, T., NICOLAU V.C., *Însemnări, în "Miron Costin"*, III (1915), nr.12, p.186-188.
- PARTENIE, P., *Însemnări pe cărți vechi în "Renașterea" (Craiova)*, XIX (1940), nr.7, p.703-706.
- PASCU, CONSTANTIN, *Cartea românească veche în biblioteca Brukenthal (Catalog bibliografic)*, Sibiu, 1976.
- PAVEL, EUGEN, *Cărți cu însemnări manuscrise în "Sargeția"*, XIII (1977), p.579-590; XIV (1979), p.301-319.
- POP, DARIA, *Mărturii strămoșești*, Satu Mare, 1938.
- POPTĂMAȘ, DIMITRIE, *Prețul de achiziție al Cărții românești de învățatură pe baza unor însemnări din secolul al XVII-lea în Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.II, București, 1983, p.363-369.
- RÂPĂ-BUICLIU, DAN, *Cartea românească veche cu însemnări, "Danubius"*, VI-VII (1972-1973), p.163-170.
- ROȘU, T., *Însemnări și inscripții bihorene*, I, Beiuș, 1941.
- ROȘU, T., *Însemnări și inscripții bihorene în "Mitropolia Ardealului"*, XX (1975), nr.6-8, p.541-561.
- ȘTREMPEL, G., MOIȘIL FL., STOIANOVICI L., *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol. IV, București, 1967.
- ȘTREMPEL, G., *Catalogul manuscriselor românești, BAR 1-1600*, București, 1978; *BAR 1601-3100*, București, 1983.
- ȘTREMPEL, G., *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol.I, București, 1959.
- *** *Tipărituri românești 1539-1750 existente la Brașov. Catalog*, Brașov, 1980.
- ȚIGU, VIOREL, *Însemnări de pe tipărituri vechi în "Mitropolia Banatului"*, XXVIII (1978), nr.1-3, p.79-94.
- UDIȘTEANU, DIONISIE, *Inscripții și însemnări de la Secu (Cernica)*, 1939.
- URSĂCEANU, V., *Însemnări de pe cărți vechi bisericești în "Biserica Ortodoxă Română"*, Seria II, an 44 (1926), nr.10 (547), p.588-592; nr.12 (549), p.703-709.
- VÂRTOSU, EMIL, *Însemnări despre 1821 în "Arhivele Olteniei"*, IX (1930), nr.49-50, p.269-276.

3. Alte categorii de surse istorice editate (documente, cronici, relatări de călătorie etc.)

- BRANCOVICI, GHEORGHE, *Cronica românească (ediție de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper)*, București, 1987.

- *** *Călători străini despre Țările Române*, vol.VII și VIII (volume îngrijite de Maria Holban - redactor responsabil M.M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodanu), București, 1980, 1983.
- *** *Cronica lui Constantin Mavrocordat* (sub îngrijirea lui Corneliu Istrati), vol.I-III, Iași, 1985, 1987.
- CORFUS, II.IF., *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu* în "Studii și articole de istorie", VIII (1966), p.309-403.
- COSTIN, MIRON, *Opere* (ed. P.P.Panaitescu), București, 1958.
- *** *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între anii 1695-1754* (ed. îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran), București, 1965.
- *** *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)* (ediție îngrijită de Dan Simonescu), București, 1967, p.55-68.
- *** *Cronici turcești privind Țările Române, Extras*, vol.II, sec.XVII - începutul sec.XVIII (întocmit de Mihail Guboglu), vol.III, sfârșitul sec.XVI - începutul sec. XIX (întocmit de Mustafa Mehmet), București, 1974, 1980.
- *** *Documente privind istoria României, Colecția Hurmuzaki (Seria Nouă)*, vol.I, Rapoarte consulare ruse (1770-1796), vol.IV, Rapoarte diplomatice ruse (1797-1806), București, 1962, 1974.
- *** *Documente turcești privind istoria României*, vol.I-III (Editor Mustafa A.Mehmed), București, 1976-1986.
- DIONISIE, ECLESİARHUL, *Hronograf, 1764-1815* (ed. Dumitru Bălașa, Nicolae Stoicescu), București, 1987.
- FILSTICH, JOHANN, *Încercare de istorie românească* (ediție critică de Adolf Armbruster), București, 1979.
- GEORGESCU, VLAD, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830. Répertoire et textes inédits*, București, 1970.
- GRECEANU, RADU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voevod (1688-1714)*, (studiu introd. și ed. critică de Aurora Ilieș), București, 1970.
- *** *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc* (ed. critică de C.Grecescu, D.Simonescu), București, 1960.
- *** *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717* (ed. întocmită de Constantin Grecescu), București, 1959.
- KOGĂLNICEANU, PSEUDO-ENACHE, CANTA IOAN, *Cronici moldovenești* (ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu), București, 1987.
- LĂZĂRESCU, DAN A., *Imaginea României prin călători*, vol.I-II, București, 1985-1986.
- NECULCE, ION, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte* (ediție critică de Gabriel Ștrempel), București, 1982.
- RÂMNICEANU, NAUM, *Catagrafie de istoria Țării Românești (1290-1834)* (Marieta Chiper, manuscris).
- *** *Relațiile româno-otomane (1711-1821). Documente turcești* (editor Valeriu Veliman), București, 1984.

- *** *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741 - decembrie 1742), Rapoartele inedite ale agenților lui Constantin Mavrocordat* (editor Ariadna Camariano-Cioran), București, 1985.
- *** *Seculum* (sub îngrijirea Valeriu Veliman), Iași, 1977.
- STOICA DE HAȚEG, NICOLAE, *Cronica Banatului* (ediție de Damaschin Mioc), București, 1969, ed. a II-a, revăzută, Edit. Facla, Timișoara, 1981.
- URECHE, GRIGORE, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. P.P.Panaiteșcu), București, 1955.

II. INSTRUMENTE DE LUCRU

- BIANU, I., HODOȘ N., *Bibliografia românească veche 1508-1830*, vol.I, București, 1903.
- *** *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române (1374-1600)*, București, 1974.
- *** *Dicționar de psihologie socială*, București, 1981.
- *** *Documente privind istoria României. Introducere*, vol.I (București), 1956.
- *** *Istoria României în date* (colectiv sub conducerea lui Constantin C.Giurescu), București, 1971.
- RĂDULESCU, THEODORA, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din sec. al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, București, 1972.
- STOICESCU, NICOLAE, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971.
- *** *Typologie de sources du Moyen Âge Occidental (Catalogue)*, Louvain, 1972.

III. LUCRĂRI GENERALE

- ARMBRUSTER, ADOLF, *Daco-romano-saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească*, București, 1980.
- BADARU, GABRIEL, *Natura și conținutul raporturilor politice româno-habsburgice 1683-1775*, în *Români în istoria universală* (coordonatori I.Agrigoroaie, Gh.Buzatu, V.Cristian), Iași, 1987.
- BĂDESCU, ILIE, *Sincronism european și cultură critică românească*, București, 1984.
- BOICU, LEONID, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986.
- CHIROT, DANIEL, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York, Londra, 1976.
- CONSTANTINIU, FLORIN, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985.
- CONSTANTINIU, FLORIN, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, 1972.

- CONTAU-BEGARIE, HERVE, *Le Phénomène nouvelle Histoire. Grandeur et décadence de l'école des Annales*, 2e éd., Paris, 1989.
- DRAGOMIR, SILVIU, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, vol.I-II, 1920, 1930.
- DUBY, GEORGES, *Histoire des mentalités în L'histoire et ses méthodes* (ed. Charles Samaran), Paris, 1967.
- DUȚU, ALEXANDRU, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986.
- ELIADÉ, MIRCEA, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, București, 1980.
- GIURESCU, CONSTANTIN C., GIURESCU DINU C., *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1971.
- GLENISSON, JEAN, *L'Historiographie française contemporaine: tendances et réalisations în Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940-1965)*, vol.I (f.1.), 1965.
- *** *L'Histoire et ses méthodes* (ed. Charles Samaran), Paris, 1961.
- IORGA, N., *Despre cronici și cronicari* (ediție îngrijită de Damaschin Mioc), București, 1988.
- *** *Istoria României*, vol.III, București, 1964.
- LABROUSSE, ERNEST, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, tome I, 1re partie, Sources, méthodes. *Objet de l'histoire des fluctuations économiques*, Paris, 1941.
- LEFEBVRE, GEORGES, *Naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971.
- LIMNY, ȘTEFAN, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986.
- MANDRON, ROBERT, *L'Europe "absolutiste". Raison et raison d'Etat (1649-1775)*, Paris, 1977.
- OȚETEA, ANDREI, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, 1977.
- PANAITEȘCU, P.P., *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, București, 1958, p.20.
- PAPACOSTEA, ȘERBAN, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, București, 1979.
- POPESCU, ALEXANDRU, *Șerban Cantacuzino*, București, 1978.
- *** *Populație și societate* (sub red. Ștefan Pascu), vol.I-IV, Cluj-Napoca, 1972-1980.
- PRODAN, DAVID, *Răscoala lui Horea*, ed. a 2-a, vol.I, București, 1986.
- PRODAN, DAVID, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984.
- REZACHEVICI, CONSTANTIN, *Constantin Brâncoveanu: Zămești 1690*, București, 1989.
- *** *România în relațiile internaționale* (coordonatori L.Boicu, V.Cristian, G.Platon), Iași, 1980.
- *** *Românii și asediul Vienei, 1683*, București, 1983.
- SACERDOȚEANU, AURELIAN, *Îndrumări în cercetările istorice* (București), 1945.
- SWEETZ, M.PAUL, *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, vol.I, Paris, 1977.

- ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Demografia, dimensiune a istoriei* (Timișoara), 1974.
- WALLESTEIN, IMMANUEL, *The Modern World System: Capitalist, Agriculture and the Origin of the European World Economy in the Sixteen-th Century*, New York, 1974.
- WILLIGAN, DENNIS J., LYNCH A. KATHERINE, *Sources and Methods of Historical Demography*, New York, London, 1982.

IV. LUCRĂRI SPECIALE

- ADAM, (CHIPER) MARIETA, *Cartea românească în spațiul românesc simbol al unității* în "Magazin istoric", XIII (1979), nr.12, p.22-25.
- ANESTIN, V., *Cutremurele de pământ. Cutremurele din România*, București, 1916.
- *** *Apărarea sănătății ieri și azi*, (sub redacția dr. Gh.Brătescu), București, 1984.
- ATANASIU, ION, *Cutremurele de pământ din România*, București, 1961.
- BACĂRU, LIVIA, *Ex libris-ul cu blestem*, în "Revista bibliotecilor", 21 (1968), nr.5, p.280-282.
- BOBULESCU, C., *Cronica bisericii Sfânta Ecaterina*, București, 1927.
- CÂNDEA, VIRGIL, *La diffusion de l'oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du Sud-Est Européennes et au Proche Orient* în "Revue des Etudes Sud-Est Européennes", II (1972), p.347-357.
- CHIPER, MARIETA, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare* în "Revista de istorie", tom.39 (1986) nr.7, p.699-705.
- CHIPER, MARIETA, *Spațiu și istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărți din epoca brâncovenească în Constantin Brâncoveanu* (coordonatori Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu), București, 1989, p.262-274.
- CERNOVODEANU, PAUL, BINDER, PAUL, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993.
- CONSTANTINIU, FLORIN, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească* în "Studii și materiale de istorie medie", VII (1974).
- CONSTANTINIU, FLORIN, *Pentru o tipologie a "despotismului luminat"* în "Analele Universității București", Istorie XXIX (1980).
- CORAVU, D., *Aspecte ale activității de tipărire și răspândire a cărților bisericești românești în Transilvania, Muntenia și Moldova în sec. al XVIII-lea* în "Biserica Ortodoxă Română", an 8-6 (1968), nr.11-12, p.1218-1228.
- CORFUS, ILIE, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino* în "Revista Istorică Română", vol.XVI, 2 (1946).
- CURTICAPEANU, DOINA, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, 1975.
- *** *Cutremurul de pământ din România din 4 martie 1977*, București, 1982.

- DEMENY, LAYOS, *Cartea și tiparul, promotoriu ai legăturilor culturale dintre Țările Române în sec. al XVI-lea*, în "Studii și materiale de istorie medie", vol.VI, 1973, p.91-110.
- DONAT, I., *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV-XVI în "Studii"*, IX, nr.6, 1956, p.75-95.
- DRĂGHICESCU, VIRGIL, *Palatul lui Bibescu de la Băneasa*, în "Buletinul Comisiei Monumentelor istorice", VII (1914), p.174-179.
- DUDAȘ, FL., *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987.
- DUDAȘ, FLORIAN, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992.
- DUMITRESCU, FLORICA, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973.
- FEBVRE, LUCIEN, *La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autre fois* în "Annales d'histoires sociale", III (1941), nr.1-2, p.5-20.
- FENEȘAN, COSTIN, *Circulația cărții românești în Transilvania în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai"*, Seria Historica, XVII (1972), nr.1, p.17-31.
- FURDUI, T., *Aspecte istoriografice privitoare la tipăriturile românești vechi din fondul prețios de la Biblioteca Județeană Arad*, în "Ziridava", V (1975), p.147-165.
- GHEȚIE, ION, MAREȘ ALEXANDRU, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
- GIURGIU, NATALIA, *Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea în Populație și societate*, vol.I, Cluj, 1972, p.97-137.
- GRIGORAȘ, N., *Beilicul din Iași și asasinarea domnitorului Grigore al II-lea Ghica (1 octombrie 1777)*, în "Cercetări istorice", 1975, nr.6, p.101-122.
- HEPITES, ȘT., *Registrul cutremurelor de pământ din România (1838-1892) în "Analele Institutului Meteorologic român"*, tom.VI (1890), București, 1893.
- ILIEȘ, AURORA, ADAM (CHIPER) MARIETA, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir, "Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea"*, în "Studii", tom.26 (1973), nr.5, p.999-1021.
- IONESCU, ADRIANA, *Lexicul românesc de proveniență autohtonă în textele din sec.al XVI-lea - al XVIII-lea*, București, 1985.
- IONESCU, ION, *Despre catagrafia ținutului Putna din anii 1773-1774 în "Revista Arhivelor"*, I (1958), p.121-130.
- IONESCU, ION, *Aspecte demografice și sociale din București la 1752 în "Revista Arhivelor"*, II (1959), p.117-145.
- IORGA, NICOLAE, *O scrisoare a lui Manoli Vodă în "Revista istorică"*, XI (1925), p.1-4.
- IORGA, NICOLAE, *Sur la psychologie de roumain în "Revue historique des sud-est européen"*, VIII (1931).
- IORGA, NICOLAE, *Le despotisme éclairé dans les Pays roumains au XVIIIe siècle* în "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX (1937) p.101-115.
- IORGA, N., *Observații și probleme bănățene*, București, 1940.

- *** *Din istoria luptei antiepidemice în România* (sub red.dr. Gh.Brătescu), București, 1972.
- LADURIE, LE ROY EMMANUEL, *Montaillon, sat occidental la 1294*, București, 1992.
- LEGENDA, DENISA, *Copiști de manuscrise românești în secolul al XVII-lea. Profilul intelectual*, în "Studii de istoric a Transilvaniei", Cluj, 1994, p.135-138.
- LIU, N., *Cartea cu însemnări manuscrise* în "Studii și cercetări documentare. Bibliologie", an 9 (1967), nr.2-3, p.305-312.
- MATEI, D.VLAD, *Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII-XVIII)*, în "Studii și articole de istorie", XIV (1969), p.73-96.
- MIHORDEA, VASILE, *Văcăriiul, dare temporară* în "Studii", tom.21 (1968), nr.3, p.449-469.
- MIOC, DAMASCHIN, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1652* în "Studii și materiale de istorie medie", vol.II, 1957, p.49-116.
- MIOC, DAMASCHIN, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab* în "Studii", XII (1959), nr.2, p.53-84.
- MIOC, VASILE, MIOC DAMASCHIN, *Cronica observațiilor astronomice românești (istorie și astronomie)*, București, 1977.
- MIRONESCU, AL., *Istoria mănăstirii Cernica*, (Cernica), 1930.
- MOLDOVEANU, LIVIU, *Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania*, în "Revista arhivelor", vol.I, (1958), p.159-185.
- *** *Momente din trecutul medicinei*, (sub redacția dr. Gh.Brătescu), București, 1983.
- MUȘEȚEANU, IOAN, *Șapte biserici*, București, 1941.
- PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, CORNELIA, DEMENYLIDIA, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, 1985.
- POPA, N. MIRCEA, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831)*, Bucarest, 1978.
- POENARU, GABRIELA, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973.
- POPESCU-BĂJENARU, I., *Schitul Bălteni din Codrul Vlăsiei*, București, 1912.
- POWER, EILEEN, *The Pesant Bodo. Live on a country estate in the time of Charlemagne, Medieval People*, New York, Londra, 1963.
- RĂUȚESCU, IOAN, *Monografia bisericii parohiale "Adormirea Maicii Domnului" din com. Dragoslavele, jud. Muscel*, în "Raze de lumină", I (1929), nr.4, p.227-239.
- RĂUȚESCU, IOAN, *Mănăstirea Aninoasa, Câmpulung Muscel*, 1937.
- RĂUȚESCU, IOAN, *Dragoslavele, Câmpulung-Muscel*, 1937.
- RĂUȚESCU, IOAN, *Câmpulung Muscel, Câmpulung Muscel*, 1943.
- RETHLY, A., *A Kárpátmedencék földrendései (455-1918) Cutremurele în bazinele Carpaților (455-1918)*, Budapesta, 1952.

- REZACHIEVICI, CONSTANTIN, *Cunoscuta însemnare a lui Mihai Viteazul privind stăpânirea țărilor române și semnificația ei reală*. 375 de ani de la redactarea ei în "Apulum", XIII (1975), p.341-351.
- ROMAN, LOUIS, *Izvoare din perioada 1750-1790 referitoare la localitățile și populația Țării Românești* în "Studii și articole de istorie", XIV (1969), p.91-118.
- SAMARIAN, Gh.P., *Din epidemiologia trecutului românesc*. Ciurma, București, 1932.
- ȘCHIAU, OCTAVIAN, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978.
- ȘTEFAN, I.M., IONESCU-VLAȘCEANU, V., *Momente și figuri din istoria astronomiei românești*, București, 1968.
- ȘTEFĂNESCU, GR., *Cutremurele de pământ în România în timp de 1391 de ani, de la anul 455 pâna la 1846* în "Analele Academiei Române". Memoriile Secției de Științe, Seria a II-a, tom XXIV (1902), p.1-34.
- ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Conjuncturi socio-politice și situația demografică în Țara Românească în sec.XIV-XVI*, în *Populație și societate*, vol.I, p.75-88.
- ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Activitatea laboratorului de demografie istorică în contextul istoriografiei românești actuale* în "Revista de istorie", tom.37 (1984), nr.5.
- TEODORESCU, BARBU, *Circulația vechii cărți bisericești. Contribuții la un catalog cumulativ* în "Biserica Ortodoxă Română", an 79 (1961), nr.1-2, p.169-194.
- TODOR, N., *Circulația cărților vechi românești în județul Sibiu și contribuția lor la întărirea unității de credință și de neam (1643-1918)* în "Mitropolia Ardealului", XXII (1977), nr.7-9, p.655-676.
- TOMESCU, MIRCEA, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968.
- TOPOR, N., *Ani ploioși și secetoși în R.P.Română*, București, 1963.
- TREBICI, VLADIMIR, *Demografie și istorie: spre o nouă sinteză?* în "Revista de istorie", tom.37 (1984), nr.5.
- TURC, CORINA, *Furtul de carte în țările române în secolele XVII-XVIII* în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p.139-143.
- TURDEANU, EMIL, *Manuscrisele robite de cazaci; textul republicat de Șt. Gorovei* în "Magazin istoric", XXVII (1993), nr.7, 8, 9.
- *** *Valori bibliofile. Cercetare-Conservare-Restaurare-Valorificare*, Iași, 1991.
- *** *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol.I, Râmnicu Vâlcea, 1980; vol.II, București, 1983.
- UNGUREANU, GH., *Aspecte de stare civilă în Moldova până la Regulamentul Organic* în "Revista arhivelor", 1 (1958), p.82-92.

A B S T R A C T

Tens of thousands of notes handwritten by owners or merely readers have accumulated along the centuries on manuscripts and especially on books circulating in the Romanian space.

The first attempts at putting into scientific circulation this historical information in sets and even in volummes date back to the late 19th century and the first decades of the 20th century. A pioneer in this respect as in many other cases, the great historian Nicolae Iorga would remark that these notes are the history of the country as written by the "petty". The activity carried on in the last decades by historians, librarians, a.s.o. allowed for thorough research on the old Romanian books which led to the publishing of numerous catalogues, studies, papers - in which the main notes identified are present - and special works capitalizing on these notes as historical sources. The gathering, publication and scientific putting into use of these handwritten notes is though a process far from concluded.

The employment of published sources and works and the undertaking of personal research work among old Romanian books deposited in libraries and archives in Romania, Bulgaria and the Russian Federation were aimed at pinpointing to the importance of this category of information as a source of knowledge in the field of medieval and premodern history of Romania. Another purpose of the paper is to stimulate the interest in the further research of Romanian manuscripts and old books from the point of view of the notes they have accumulated in time.

The background of the historical evolution and the specificity of the cultural and spiritual life of Romanian society built the phenomenon of marginal notes up to remarkable proportions and

ensured a prominent position of these notes as a reliable historical source for the period lying between the 17th and the 19th century.

Unlike other historical sources, the notes authored by people living all over the Romanian space, separated in time or in parallel convey a wealth of emotion and allow for a far more subtle analysis of various aspects of society.

The information is relevant not only of additional and often significant knowledge on political, economic and social history, but also of cultural, demographical, genealogical, philological, astronomical, meteorological history, to which collective mentality and even empiric medicine, pharmacology, paleontology etc. add up.

Undoubtedly, the notes cannot hold equal significance in the case of all the aforementioned fields. They will fill in gaps, more or less substantially, and at times only confirm information provided by other sources concerning various circumstances and aspects in the evolution of Romanian society. In other fields, such as in astronomy, seismology, climatology, collective mentality, they become primary sources, irreplaceable and invaluable, outgrowing the Romanian interests and frontiers.

The notes are approached comparatively, in relation with other historical sources, and guidelines are offered for application to historical research, weight being given to the significance of this category of information to other fields of knowledge concerning the medieval and premodern society.

C U P R I N S

Cuvânt înainte	5
Prefață	7
Cap. I: Considerații generale. Istoriografie. Problemele documentării, tipuri de însemnări	11
Cap. II: Valoarea vechilor însemnări românești ca izvor pentru istoria economică și socială	33
Cap. III: Istoria politică internă reflectată în însemnări	51
Cap. IV: Evoluția politicii externe a țărilor române și a statutului lor internațional reflectată în vechile însemnări românești	77
Cap. V: Valoarea însemnărilor pentru cunoașterea locului cărții în societatea românească, pentru istoria culturii și a unității culturale românești	101
Cap. VI: Istoria mentalităților	115
Cap. VII: Aspecte demografice în însemnările vechi românești	124
Cap. VIII: Contribuția vechilor însemnări românești la lărgirea bazei documentare sau istoria altor discipline științifice	149
Concluzii	183
Bibliografie	185
Abstract	197

În Editura SILEX,
(☒ 673 10 13)

Au mai apărut:

- *** *Scurtă Istorie a Statelor Unite ale Americii*
*** *Geografia Statelor Unite ale Americii*
*** *Emigrația populației evreiești din România în anii 1940-1944*
- Paul Cernovodeanu și Paul Binder – *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*
- Sergiu Selian – *Istoria unui genocid ignorat*
D. Caselli – *Cum au fost Bucureștii odinioară*
Ion Mamina și Ion Bulei – *Guverne și Guvernanți (1866-1916)*
Marin Stănescu – *Moscova, Cominternul, Filiera Comunistă Balcanică și România*
- *** *Scurtă Istorie a Statelor Unite ale Americii*
(Reeditare în colaborare cu Editura GEOTOP)
- Grigore Olimp Ioan – *Bombardierele Atacă*
*** *Anuar vol.VII/1995 sub egida Fundației pentru Istoria Prahovei*
*** *Istoria unei Rafinării Centenare • Steaua Română Câmpina 1895-1995*
- Roger Kirk și Mircea Răceanu – *România împotriva Statelor Unite • Diplomazia Absurdului 1985-1989*
- Ștefania Mihăilescu – *Transilvania în lupta de idei*
Ion Mamina și Ioan Scurtu – *Guverne și Guvernanți (1916-1938)*
*** *Anuar vol.VIII/1996 sub egida Fundației pentru Istoria Prahovei*
- Eugen Denize – *Imaginea Spaniei în cultura română până la Primul Război Mondial*
- Mihai Rachieru – *Istorie și comerț pe văile Prahovei și Teleajenului 1774-1848*
- Ileana Căzan – *Imaginar și simbol în heraldica medievală*

Vor apărea:

- A.A.Mosolov – *Misiunea mea în România (memorii 1916-1918)*
Nicolae D. Stănescu – *Întâmplări și Oameni din Serviciul Secret*

Handwritten signature in red ink, possibly reading "Mik'el" or similar, with a large flourish above it.

Handwritten signature in red ink, possibly reading "Mik'el" or similar, with a large flourish above it.

Handwritten signature in red ink, possibly reading "Mik'el" or similar, with a large flourish above it.